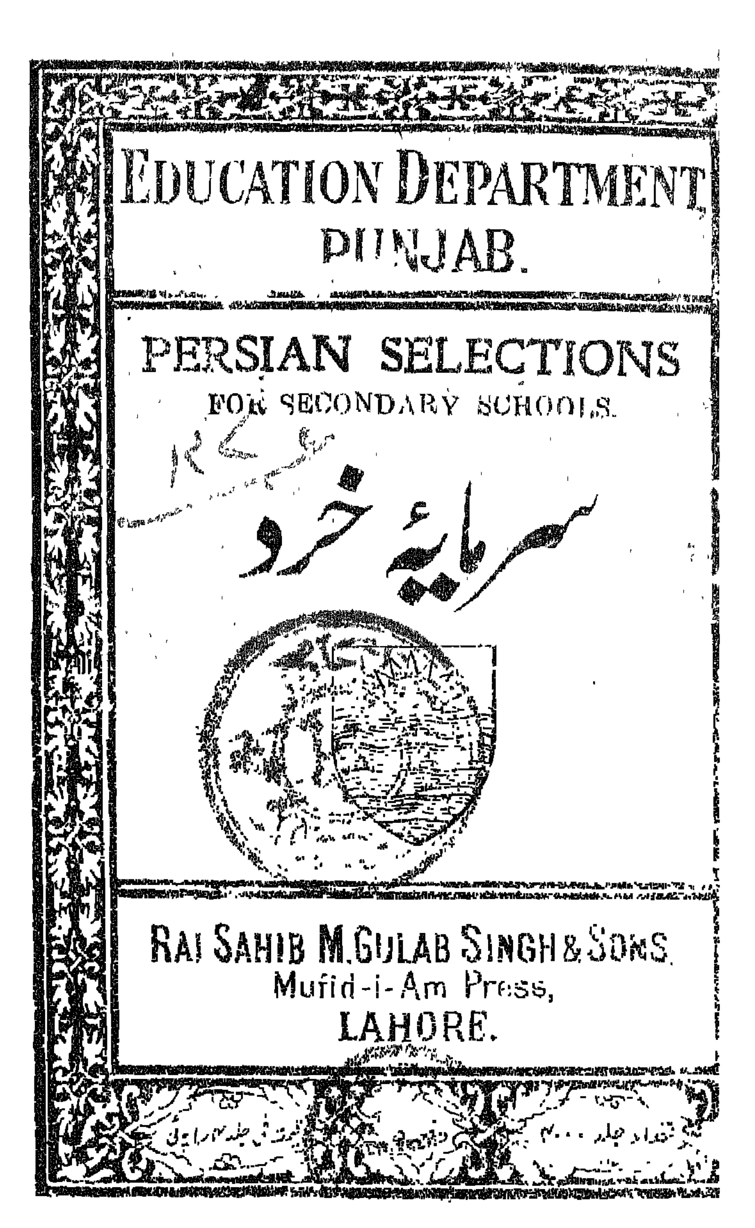

EDUCATION DEPARTMENT
PUNJAB.

PERSIAN SELECTIONS
FOR SECONDARY SCHOOLS.

سرمایۂ خرد

RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS.
Mufid-i-Am Press,
LAHORE.

سرمایۂ خرد

تعداد جلد ۲۰۰۰ دفعہ ۱ قیمت فی جلد ۳ر/۱ پائی

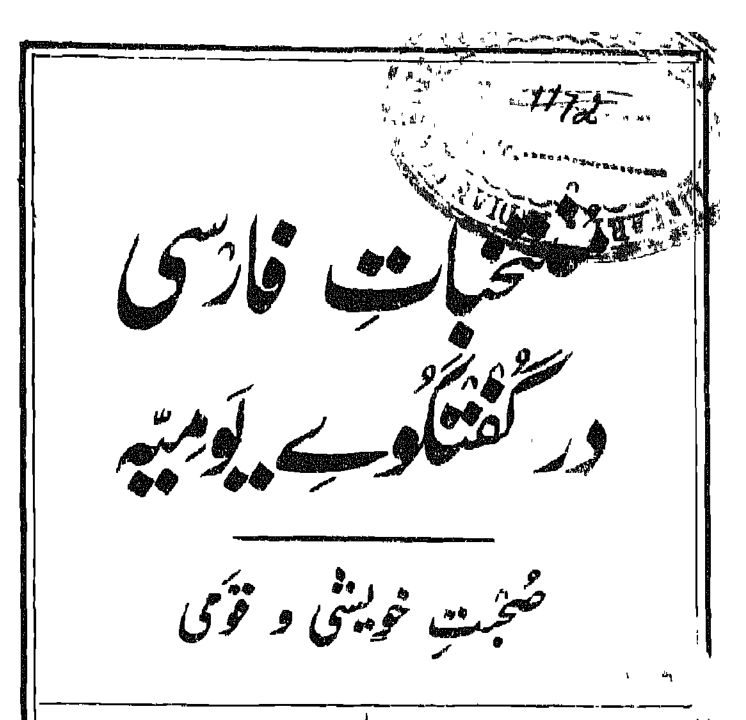
فہرست مضامین

مضمون	نمبر صفحہ
منتخبات فارسی در گفتگوئے یومیہ	۱ تا ۴۳
صحبت خویشی و قومی	۱
〃 ناخوشی و بیماری	۸
〃 غسل	۱۲
〃 لباس پوشی	۱۷
〃 حوادث و استخبار	۲۳
احتمال و شک	۲۴
تعجب	۲۴
تصدیق و انکار	۲۵
غصہ و اندوہ	۲۵
مشورت	۲۶
آداب مصاحبت اہل ایران	۲۸
خفتن و خوابیدن	۳۰
متفرق گفتگو	۳۳
بازیئ اطفال	۳۵
شکار	۳۸
تعمیر مکان	۴۰
منتخبات تاریخ ملکم صاحب	۴۴ تا ۱۰۰
ذکر احوال نادر شاہ	۴۴
منتخبات اخلاق جلالی	۱۰۱ تا ۱۲۸
لامع دوم در تدبیر منزل	۱۰۱
لمعۂ چہارم در سیاست اولاد	۱۰۱
لمعۂ پنجم در رعایت حقوق پدران و مادران	۱۱۲
لمعۂ ششم در سیاست خدم	۱۱۵

اعرابوں کے قاعدے

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۱	مخلوط ہے دو چشمی لکھی گئی +	قندھار
۲	نونِ غنہ جو لفظ کے درمیان ہے۔ اُس پر اُلٹا جزم دیا ہے۔ اور جو آخر میں ہے۔ اُس میں نقطہ نہیں دیا +	رانڈ۔ جاں +
۳	یاے معروف جو لفظ کے آخر ہے۔ وہ دائرے کی لکھی گئی ہے +	کشتی
۴	یاے معروف کے سوا باقی سب بے لمبی لکھی گئیں +	بے۔ گئے۔ جاے۔ اونٹے +
۵	جو واو بولی نہیں جاتی۔ اُس کے نیچے آڑی لکیر ہے +	خود۔ خویش +
۶	حرفِ مفتوح پر دہنی زبر رکھا ہے۔ جہاں واو یا یے کے معروف اور مجہول ہونے کا شبہ پڑتا ہے + ؎	پھالیہ۔ زیور۔ تکور۔ شیر +

؎ باقی قاعدے اخیر کے صفحے پر دیکھو +

منتخبات فارسی در گفتگوی یومیّه

صحبت خویشی و قومی

مهر جان - آقا! خیلے عجب است - کہ امروز شما تشریف آوردید!

مهر جان - بنده خیلے مشتاق زیارت بودم +

آقا نو روز - نسبت بمن چه خدمتے است؟

مهر جان - خواهر من مے خواهد - سخن واجبی بعرض رساند +

آقا نو روز - بگوئیدش کہ انشاء الله فردا حاضر خدمت مے شوم +

مهر جان - او حالا میخواهد عرض کند +

آقا نو روز - آخر او بمن چه مے خواهد بگوید؟

مهر جان - نمے دانم چه

مضمون	نمبر صفحہ
مغرّب در بعضے لواحق	۱۱۹
سمتِ اُولےٰ در وصایاے افلاطون	۱۱۹
سمتِ دُوم در وصایاے ارسطاطالیس . .	۱۲۲
تذکرۂ مُصنّف	۱۲۸
منتخباتِ رقعاتِ میرزا غالب ـ رقعاتِ میرزا قتیل و انشاے بہارِ عجم .	۱۲۹ تا ۱۵۳
منتخباتِ سکندر نامہ	۱۵۴ تا ۱۹۴
خراج خواستنِ دارا از اسکندر و جواب دادن او -	۱۵۴
ترتیب کردنِ اسکندر لشکر را بہ حربِ دارا .	۱۵۹
راے زدنِ دارا در کارِ اسکندر با خاصانِ خویش .	۱۶۳
نامۂ دارا بہ اسکندر بہ تہدید و عتاب . .	۱۷۰
جوابِ نامۂ دارا از اسکندر	۱۷۴
مصاف کردنِ دارا با اسکندر در موصل .	۱۷۸
پیروزی یافتنِ اسکندر بر دارا و کشتہ شدنِ دارا	۱۸۳
تذکرۂ شیخ نظامیِ گنجوی مصنّفِ سکندر نامہ -	۱۹۳
منتخباتِ شاہنامہ	۱۹۵ تا ۲۳۲
پرسیدنِ سہراب نام و نشانِ سردارانِ ایران از ہجیر . .	۱۹۵
تاختنِ سہراب بر خیمۂ کاؤس و برکندنِ میخہا	۲۰۲
نبردِ رستم با سہراب	۲۰۵
کشتی گرفتنِ رستم و سہراب و رہائی یافتنِ رستم از او بہ چارہ .	۲۱۳
کشتہ شدنِ سہراب بدستِ رستم . . .	۲۱۷
نوشدارو خواستنِ رستم از کاؤس براے سہراب و ندادنِ او آں را .	۲۲۲
زاری کردنِ رستم بر سہراب و بُردنِ تابوتش بہ زابلستان نزدِ زال و رودابہ	۲۲۳
آگہی یافتنِ مادرِ سہراب از کشتہ شدنش -	۲۲۹
تذکرۂ فردوسی مصنّفِ شاہنامہ	۲۳۲

کلثوم ننه - کاری واجبی
دارم - در خلوت خواهم گفت +

نوروز - اینجا هیچ بیگانه
نیست - شما آشکارا حرف
بزنید +

کلثوم ننه - پیش روی
مردم نمی توانم بگویم +

نوروز - در گوش من
بگوئید +

کلثوم ننه - سرگوشی در
مجلس خوب نیست +

نوروز - بیا - پستو نشسته
حرف بزنیم +

کلثوم ننه - خیلی مناسب
است +

نوروز - حالا بگو - مطلب
شما چه چیز است ؟

کلثوم ننه - حرفی که من
می گویم - باید که آن را پیش
را من و آن بروز ندهید که
فلانی به من چنین و چنان
گفته است +

نوروز - آهسته چرا
می گوئی - بلند بگو - گوشم
قدری سنگین است +

کلثوم ننه - من آهسته
بازین جهت حرف می زنم -
مبادا پشت دیوار کسی گوش
کند و حرف مرا بشنود -
پیش پسر شما نقل بکند +

نوروز - نه خیر - کسی
نمی شنود - تو مطلب را
بی مضایقه بمن آشکار کن +

کلثوم ننه - من خیلی
از این می ترسم - که پسر
شما یواشکی[1] بیاید - و حرف
مرا گوش بدهد +

نوروز - خواهرا حرف دل[2]
مزن - وقت می گذرد - مرا
از مقصدت حالی[3] کن +

---

[1] یواشکی اور یواش بمعنی آهسته +

[2] حرف دل - ادھر اُدھر کی باتیں - متروک باتیں - قابل ترک باتیں +

[3] حالی کردن - آگاہ کرنا - خبردار کرنا - جتانا +

می خواهد بگوید +

آقا نوروز - خیر! بعد
از عصر برای گفتگو شرفیاب
خواهم شد +

مهرجان - او خودش
اینجا آمده است +

نوروز - ای مرد خدا!
خیلی زرنگی کردی - من پیشتر
چرا خبر ندادی - که من از
بازار یک چیز خوبی بجهت
او تحفه بیاورم - پلو و قهوه
بپزم +

مهرجان - این زحمتها
لازم نیست - او می خواهد
سخنی بشما بگوید و برگردد +

نوروز - خیر - بگو در کجا نشسته؟

مهرجان - در حیاط[1] نشسته
با سوگلی[2] شما حرف می زند +

نوروز - برو - صدایش کن +

مهرجان - صونا صونا هوئی!

صونا - بلی آغا! چه میفرمائید؟

مهرجان - کلثوم ننه را
بگو - که اینجا بیاید +

صونا - در کجا؟

مهرجان - در اطاق
نوروز آقا +

صونا - خانم! مهرجان آغا
شما را در اطاق نوروز آقا
صدا می زند +

کلثوم ننه - سلام علیکم
آقا!

نوروز - و علیک السلام
خواهر! خوش آمدی - بیا
بنشین - قدم بر چشم -
چه طور تشریف آوردی؟
چه باعث زحمت شما شد +

کلثوم ننه - پاره حرفها
داشتم - بگویم؟

نوروز - بفرمائید - من هم
میل بشنیدن حرفهای شما دارم +

---

[1] حیاط - آنگن - جو گھر کے سامنے نشست و برخاست کے لیئے چار دیواری کھینچ کر بنائی ہوتی ہے +

[2] سوگلی - محبوبہ +

نَوروز - بمرگِ خودِ ماں
مبادا شُہرت بدہی کہ پیشیں
و چُناں شُد اشت +

کلثُوم ننہ - مرا ہیچ
ضرُور اشت کہ رازِ شُما را
شُہرت بدہم - مردُم شہر ہمہ
خُود مے دانند - کہ بچۂ
نوروز آقا ہیچو شُدہ اشت +

نوروز - زنکہ! معلُوم
مے شَوَد - کہ تو از حرفِ
کسے از راہ رفتۂ عقلِ ترا
کسے دُزدیدہ اشت +

کلثُوم ننہ - بلے - من
ہم مے دانم - کہ شُما خُودِتاں
او را ہیچو ہار[1] کردہ اید +

نوروز - من چہ طور
او را ہار کردہ ام؟

کلثُوم ننہ - شُما او را
نہ علم آموختید نہ معرفت -
بجُز اینکہ شُما پیدا[2] کُنید و
او در بازد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید +

نوروز - خیر او ہیچ کارہ
نیشت - بہ بینم تو نامردش
را چہ طور بدیگرے میدہی -
داروغہ باشی کیشت کہ پاتوسِ
کفش ما بکُند +

کلثُوم ننہ - مے دہم -
بہ بینم شُما با من چہ کار
خواہید کرد - حالا مے روم
حرفِ شُما را بہ او حالی
مے کُنم +

نوروز - نہ خواہر! ما نوکریم -
چاکریم - بندۂ تو ایم - غُلام
تو ایم - این حرفہا را بر
زبان میار - این کارہا از تو
شائستہ نیشت +

کلثُوم ننہ - شُما نہ نوکر

---

[1] ہار - دِلبر - دیوانہ - مُنہ زور - سر چڑھایا ہُوا - شُتُرِ بے مہار +

[2] پیدا کردن - کمائی - یعنی تم کماؤ اور وُہ ہار دے - اور تمہاری کمائی اڑائے +

کلثوم ننه۔ مطلبم این است۔
که پسر شما ارادۂ زن گرفتن
دارد یا نه ؟
نوروز۔ چرا ندارد ؟ انشاءالله
بعد از یک سال عروسیش
را تدارک مے کنیم +
کلثوم ننه ۔ اوف ! تا
یک سال که انتظار خواهد
کشید ؟
نوروز۔ خواہر! چه میگوئی ؟
در یک چشم بهم زدن سال
مے گذرد +
کلثوم ننه ۔ اگر ما یک
ماه شما تدارک نکنید ۔ من
دختر خود را به پسر داروغه باشی
نامزد مے کنم +
نوروز۔ زنکه! اینچه حرفها
است۔ که مے زنی ؟ از سخنت
زمین زیر پایم لرزید +

کلثوم ننه۔ من شنیده ام
که پسر شما بیباک شده +
نوروز۔ کلثوم ننه! چه چی
مے گوئی ؟ چرا پسر مرا بدنام
مے کنی ؟
کلثوم ننه ۔ تو مثل کبک
چشمت را بروے هم گذاشته۔
نیک و بدت را نمے بینی ۔
و هیچ مے دانی ۔ که مردم
هم نمے بینند +
نوروز۔ این حرفها را از
کجا مے گوئی ؟
کلثوم ننه۔ آیا دیشب با پسر
شما توے راه با یکے از قراولها[1]
عربده نکرده است ؟ و قراولان
او را تمام شب وشتاق[2]
نکرده اند۔ که تا ده تومان[3]
از شما جریمه نگرفته اند ؟
او را ول نکرده اند +

[1] قراول ۔ چوکیدار ۔ پہرہ دار +

[2] وشتاق ۔ زیر حراست ۔ حوالات ۔ جیل ۔ قید خانہ ۔ قید +

[3] تومان ۔ ایران کا ایک طلائی سکہ ہے ۔ جس کی قیمت بقدر للعہ کے ہوتی ہے +

سخن ناسزا گفته ام - اگر بر فرض
سخنے ناواجب از زبان
من بر آمده باشد - عفو
فرمائید +
مهر جان - ما صاحب
دختریم - ما چه حد داریم -
که با شما سر بر داریم -
مگر از شما هم هیچو حرفها
سزاوار نیست +
نوروز - خیر! این حرفها
را بگذارید - مطلب من
اینست - حالا که بخانهٔ تان
مے روید - این سخنها را
پیش دختره بفهمانید و
از طرف پسر من این انگشتر
در انگشتش بکنید +
مهر جان - ما نام پسر
شما را پیش او بر زبان
نے توانیم بیاریم - وقتے که
کسے نام نور چشم شما
پیش او مے برد - خیلے بدش
مے آید +
نوروز - مگر او ازین
قرابت راضی نیست ؟
مهر جان - او پیشتر
ازین قرابت حاشا[۱] مے کرد -
من که به زور این کار
را به گردنش بستم +
نوروز - اے واے! چه
چاره کنیم ؟
مهر جان - آها! حالا
تدارک عروسی را جلد
باید کرد +
کلثوم ننه - اے واے!
صداے پاے بیگانه مے آید +
نوروز - چرا مے ترسی ؟
هیچ بیگانه نمے تواند که اینجا
پا بگذارد +
کلثوم ننه - آخر این
کیست - که سرش را تو کرده
یک راست بسمت اطاق ما
مے آید +

[۱] حاشا مے کرد - یعنی انکار کرتی تھی +

من باشید نه چاکرِ من - شما برادرِ من باشید - امّا پسرِ خود را بگوئید که از این خیالِ مفت بیرون برود[1] ✦

نوروز - حالا این حرفها را کنار بگذار - بگو که تدارکِ عروسیش را کی می دهی؟

کلثوم ننه - تدارکِ عروسیِ که؟

نوروز - عروسیِ دخترهات ✦

کلثوم ننه - من هرگز دستِ دخترهٔ خود به دستِ هیچ پسرِ سرِ خود بالا برآمده[2] نمی دهم ✦

نوروز - نه خواهر! تو او را بجانِ من به فرزندی قبول کن - او همیشه غلامِ تو خواهد بود ✦

کلثوم ننه - من هرگز عروسیِ دختره ام را با نورِ چشمِ شما نمی کنم ✦

نوروز - برو - اگر نمی کنی نکن - ما هم خیلی شنیده ایم که دخترت رو واز پیشِ روی نامحرم می نشیند ✦

کلثوم ننه - حالا که هیچ است - لایقِ نورِ چشمِ خود دخترِ دیگری را پیدا بکنید - دختری که رو واز پیشِ این و آن بنشیند - لایقِ نورِ چشمِ شما نیست ✦

نوروز - مهرجان آغا! شما پیش بیائید - و کلثوم ننه را بفهمانید که از ما آزرده نشود ✦

مهرجان - او از شما آزرده نشود - شما خود از سخنهایِ ناسزا او را آزرده کردید ✦

نوروز - من کی به او

---

[1] بیرون رفتن کے معنی اہلِ ایران کے محاورے میں باز رہنے کے ہیں ✦

[2] سرِ خود بالا برآمده - شُترِ بے مہار ✦

کہ سرم درد مے کند +

سیّد جان - باعثِ
ناخوشی چہ بوده ؟

شیخ حسن - دیروز بینِ
راه سرگیج[1] خورده پایم
بہم پیچیده زمین[2] خوردم -
شب تب کردم +

سیّد جان - جاے کہ
ضرب نرسیده ؟

شیخ حسن - پشتِ دماغم
ضرب خورده ورم کرده است +

سیّد جان - دستِ خود
را چرا دراز مے کنی ؟

شیخ حسن - ماہیچۂ بازوم
ہم درد مے کند +

سیّد جان - در راه رفتن
ہم پا را تو مے کشی[3] +

شیخ حسن - بشکلِ تکان
خوردم قلمِ پایم زخم خورده
لہ[4] شده است +

سیّد جان - بلے - ہمیں
سبب است کہ امروز تو ہمچو
مے لنگی +

شیخ حسن - کفِ پایم ہم
زخم خورده است +

سیّد جان - بہ دکتور[5]
چرا رجوع نکردی ؟

شیخ حسن - پیشِ شکستہ بند[6]
رفتم - شکستہ ہا را تختہ بند
کرده است +

سیّد جان - معلوم میشود -
کہ شما از علاجِ دکتور مے ترسید +

---

[1] سرگیجی - سر کا پھرنا - دورانِ سر - مرضِ دوار - سر کا چکرانا +

[2] زمین خوردن - گر پڑنا +

[3] پا را تو کشیدن - لنگڑا کر چلنا - جھٹکے جھٹکے پاؤں ڈالنا +

[4] لہ شدن - گوشت کا ضرب کھا کر نرم ہو جانا - پس جانا +

[5] دکتور ڈاکٹر کا معرّب ہے +

[6] شکستہ بند - جرّاح +

نو روز - مگر تو
نے شناسیش ؟
کلثوم ننه - من
نے شناسمش +
نوروز - چرا نے شناسیش ؟
خیلے خوب مے شناسیش +
کلثوم ننه - آخر بفرمائید
که این کیست - که بیچو
سرزده[1] پیش ما مے آید ؟
نوروز - این همان نامزد
دخترت است +
کلثوم ننه - اے واے !
چه خاک بر سر کنم - کجا بروم ؟
مهر جان - مگر تو او را
نے خواهی به بینی ؟
کلثوم ننه - خیلے بدم
مے آید - که رویش را به بینم -
وقتے که من رویش را مے بینم -
زهره[2] ترک مے شوم +

مهر جان - اگر ترا دیدنش
خوش نے آید - برو - در پس
آن لنگۂ در قائم شو[3] +

صحبت ناخوشی و بیماری

شیخ حسن - سلام علیکم
سید جان !
سید جان - و علیک السلام
شیخ ! مزاج شریف به طور
است ؟ امروز قدرے ناخوش
به نظر مے آید - رنگ رویت
چرا پریده است ؟
شیخ حسن - آقا ! سرم
خیلے درد مے کند +
سید جان - نصیب دشمن !
از کے ؟
شیخ حسن - صبح که از
رخت خواب برخاستم - دیدم

[1] سرزده - بے تحاشا - بے کھٹکے - بے روک ٹوک +
[2] زهره ترک مے شوم - یعنی میرا دل پھٹتا ہے +
[3] قائم شدن - کھڑا ہونا اور قائم کردن - کھڑا کرنا +

زیشت ہشت؟
شیخ حسن ـ خیرا دماغش
تیغ کشیدہ[1] اشت ـ چشمہایش
بالا اُفتاہ[2] اشت ـ لُوپہایش[3]
ہم گود اُفتادہ اشت ـ
زبانش تا حُقّۂ نافش خشکیدہ
اشت ـ ہر لحظہ دِلش کلافہ[4]
مے شود +
سیّد جان ـ بیمار داریش
را کہ مے کُند؟
شیخ حسن ـ پدر و مادرش
مے کُنند ؛
سیّد جان ـ شما ہم گاہے
بہ عیادتش او مے روید؟

شیخ حسن ـ بندہ اِمشب
سر بالین او رفتہ بُودم +
سیّد جان ـ میگویند ـ برادر
زنش تیز تب کرد اشت +
شیخ حسن ـ بلے +
سیّد جان ـ تب نوبہ اشت
یا ہر روزہ؟
شیخ حسن ـ ہر روزہ +
سیّد جان ـ گاہے عرق
ہم مے کُند ـ یا خیر؟
شیخ حسن ـ دیروز خیلے
عرق کردہ بود +
سیّد جان ـ حالا کُنہ کُنہ[5] اِش
بدہید +

---

[1] دماغش تیغ کشیدہ ـ یعنی اُس کی ناک سُت گئی ہے +
[2] چشمہایش بالا اُفتادہ ـ یعنی اُس کی آنکھیں چھت سے لگ گئی ہیں +
[3] لُوپہایش گود اُفتادہ ـ اُس کے رُخسارے بیٹھ گئے ہیں +
[4] دِلش کلافہ شُد اشت ـ اُس کا دِل ہر وقت متلاتا ہے +
[5] کُنہ کُنہ ـ کُونین ـ سنکونا بارک جو دیسی کونین کے درخت کی چھال کا سفوف ہے ـ یہ لفظ انگریزی کونین (quinine) سے ماخوذ ہے +

شیخ حسن - مردمان ہند از
علاج دکتور خیلے مے ترسند +
سید جان - آخر چرا ؟
شیخ حسن - محض بے عقلی +
سید جان - نفعے کہ بندہ
در علاج دکتور دیدہ ام در
علاج اطبا کمتر دیدہ ام +
شیخ حسن - بلے - دواے
شان اندک و نفعش بسیار است +
سید جان - بندہ خیلے
معتقد علاج دکتور ہستم +
شیخ حسن - من ہم براے
خود از دکتور دوا گرفتہ ام +
سید جان - رنجور بید -
بخواست خدا نفع مے دہد +
شیخ حسن - انشاء اللہ +
خیر است ؟ شما ہم امروز
سرفہ مے کنید +
سید جان - شب سرما
خوردہ بودم - نزلہ در گلویم
زور آوردہ است - سرفہ
مے کنم +
شیخ حسن - مگر شما پرہیز
مے کنید ؟
سید جان - آدم تا کے
پرہیز کند - از پرہیز کردن
جانم بہ تنگ آمدہ است +
شیخ حسن - چند روز
دیگر ہم پرہیز را بر خود
گوارا بکنید - وقتیکہ بہ کلی
صحت حاصل شد - دیگر
حاجت پرہیز نیست +
سید جان - خیر باشد !
از چند روز رفیق شما را
با شما نمے بینم +
شیخ حسن - یک ماہ
مے گذرد کہ از بام سرا
کلہ پائین افتادہ بازویش
در رفتہ حالت ناخوشی پیدا
کردہ بستری شدہ است +
سید جان - حالا احوالش
چہ طور است ؟
شیخ حسن - احوالش
بہ ہم خوردہ روز بروز بدتر
است +
سید جان - آیا امید

میر جعفر۔ من لُنگ[1] بِشنَد۔
رُخت کَندہ[2]۔ لُخت[3] نِشستہ ام +
آقا قنبر۔ مگر شُما اِرادۂ
بدن شوئی دارید ؟
میر جعفر۔ بلے۔ دلّاک را
پیش من بِفرِست۔ و خُودت
آب گرم بکُن +
اُستاد سلمانی[4] سلامٌ علیک
آقا !
میر جعفر۔ پیش بیا اُستاد
سلمانی ! چُونۂ[5] مرا بتراش +
اُستاد سلمانی۔ آقاے
مرحوم پدرِتاں خُدا بیامُرزدش۔
سِبیل را مے تراشید۔ و عجب
رِیش بلندے داشت۔ شُما بہ
عکس او چُونہ را مے تراشید
و سِبیلہا را مے گزارید +
میر جعفر۔ مرد کہ! تو اِظہار
معرفت را کِنار بگُزار۔ و کارِ
خُودت را بکُن +
اُستاد سلمانی۔ شنیدہ ام
کہ پسر عموے تاں سیّد رضا
چانہ[6] را مے تراشد۔ و دو طرف
صُورت[7] را رِیش میگُزارد۔ و تقلید

[1] لُنگ۔ کھیس۔ تہ بند۔ لُنگی +
[2] رُخت کندہ۔ کپڑے اُتار کر +
[3] لُخت۔ ننگا۔ برہنہ +
[4] اُستاد سلمانی۔ اہلِ ایران اکثر حجّاموں کو اِس لقب سے بُلاتے ہیں۔ جس طرح سے کہ ہندوستان میں حجّام کو خلیفہ کہتے ہیں۔ اہلِ وِلایت اُستاد کہتے ہیں۔ اور سلمانی اُن کو اِس لئے کہتے ہیں۔ کہ حضرت سلمان فارسی رضی اللہ عنہ جو ایک جلیل القدر صحابی اور حضرت علی رضی اللہ عنہ کے بڑے پکّے دوست تھے۔ اکثر سر مُونڈا کرتے تھے۔ اِس لئے حجّام لوگ اپنے گروہ کو اُن کی طرف منسوب کرکے سلمانی کہلاتے ہیں +
[5] چُونہ۔ ٹھوڑی۔ در اصل چانہ ہے۔ اہلِ ایران تغیرِ لہجہ سے چُونہ بولتے ہیں +
[6] چانہ تراشیدن۔ ٹھوڑی مُنڈانا +
[7] گل مچھے رکھنا +

شیخ حسن - بلے خوردہ است۔
حالا قدرے بہتر شدہ است -
مگر ہنوز بہ کُلّی صحت نیافتہ +
سیّد جان - خدا شفا دہد !
عجب مردِ سرزندہ[1] است !
شیخ حسن - تو امروز
در حرف زدن خیلے دہن
را کج مے کنی +
سیّد جان - بلے - گوشتِ
پاے دندانم ورم کردہ است +
شیخ حسن - دست از دستکشہا
چرا بیروں نمے کنی +
سیّد جان - دستہا ہم از
سرما ترکیدہ است +
شیخ حسن - امروز خیلے
چرت[2] مے زنی +
سیّد جان - تمام شب
بیدار بودہ ام +
شیخ حسن - بہ امانِ خدا!
بروید - ساعتے خواب بکنید +

سیّد جان - خدا حافظ !
شیخ حسن - خدا شما را
بہ سلامت بدارد !

صحبتِ غُسل

میر جعفر - آقا قنبر !
آقا قنبر - بلے آقا +
میر جعفر - دلّاک[3] را صدا
بزن کہ سرم را بتراشد +
آقا قنبر - از صبح بچّۂ کریم
را در عقبش[4] فرستادہ ام +
کریم - آقا ! او خودش از
صبح حاضر شدہ است +
میر جعفر - کجا ست ؟
کریم - پائیں در حیاط
نشستہ است +
میر جعفر - او را بگو - بالا بیاید +
آقا قنبر - شما خودتاں
پائیں بروید +

[1] سرزندہ - بشاش - ہنس مکھ - زندہ دِل آدمی +
[2] چرت زدن - جھپک لینا - اونگھنا +
[3] دلّاک - حمّامی - نائی - حجّام +
[4] عقب فرستادن اور عقب رفتن بمعنۂ بلانا +

اُستاد سلمانی۔ آقا! از حرفِ من چرا رنجر[1] مے آئی؟ من احکامِ شریعت را بہ شما عرض میکنم۔ کہ ریش تراشیدن بالمرہ جائز نیست ٭

میر جعفر۔ نفست را بگیر۔ اگر این بار ہم جلو[2] حرف را بکشی۔ ہمچو مشت بر کلہ ات بزنم کہ مغزت از لولۂ دماغ[3] سرا زیر شود ٭

اُستاد سلمانی۔ آقا! من چہ کردم کہ سرِ من داد[4] میزنی؟ تو خودت مے دانی۔ کہ ریش تراشیدن کارِ مردم الواط[5] است ٭

میر جعفر۔ آقا قنبر! فراش[6] را بگو۔ کہ این خر را بضرب چماق[7] از در بیرون بکند ٭

آقا قنبر۔ مردکہ! شما عجب عادت کردہ اید۔ بزیاد گفتن و اظہارِ معرفت نمودن۔ پا شو۔ برو کہ بیک سیلی ترا ادب مے کنم ٭

اُستاد سلمانی۔ بہ بخشید۔ بشما زحمت دادم۔ من این مسئلہ را از علمائے معتبر شنیدہ ام کہ ریش تراشیدن گناہِ بزرگ است ٭

آقا قنبر۔ (لگد[8] بر پشتش زدہ) برو۔ گم شو ٭

اُستاد سلمانی۔ من خودم میروم۔ تو چرا لگدم مے زنی؟

آقا قنبر۔ خفہ[9] شو۔ اگر این بار حرف بزنی۔ سرت را

---

[1] رنجر شدن ۔ کھسیانا ہونا ٭
[2] جلو حرف کشیدن ۔ خاموش نہ رہنا ٭
[3] لولۂ دماغ ۔ ناک کی کوٹھی ٭
[4] داد زدن ۔ چلّانا ٭
[5] الواط ۔ لُچے ۔ بد معاش ۔ لفنگے ٭
[6] فراش ۔ چوب دار ٭
[7] چماق ۔ سوٹا ۔ لاٹھی ۔ ہنٹر ۔ ڈنڈا ٭
[8] لگد ۔ لات ٭
[9] خفہ شو ۔ چُپ رہ ٭

اہلِ فرنگ در مے آرد +
میر جعفر۔ عجب مردکہ
ہرزہ گوے ہستی۔ ترا باینہا
چہ کار؟ مردِ خدا! حرفِ مفت[1]
مزن۔ چانہ ام را بتراش +
اُستاد سلمانی۔ آہ! عموے
شما خدا جنّت نصیبش کند۔ چہ
خوب ریشِ توپے[2] میداشت!
میر جعفر۔ اگر چونہ ام
را مے تراشی۔ بتراش۔ وگرنہ
برو عقبِ کارت +
اُستاد سلمانی برادرِ بزرگِ
شما را چہ شدہ است کہ ریشش
را مورچہ[3] پے مے زند؟
میر جعفر۔ اُخ! چہ قدر
چک[4] و چونہ مفت میزنی! گفتمت
حرفِ ول[5] مزن۔ ہرزہ گوئی[6]
مکن۔ تیغ را بگیر۔ و ریشم
را بتراش؟ +
اُستاد سلمانی۔ آقا! اخوط
ہمین است کہ ریش یک قبضہ
و دو انگشت باشد +
میر جعفر۔ مردکہ! اگر کسے
ریش دارد یا ندارد۔ بہ تو چہ؟
تو بجہتِ سر تراشیدن آمدہ؟
یا از براے وعظ گفتن؟
اُستاد سلمانی۔ میخواہم کہ
ہم سرِ شما را بتراشم و ہم
از مسائلِ فقہ شما را حالی کنم۔
کہ ریش را بلند باید داشت۔
و آبخورہا را کوتاہ +
میر جعفر۔ اے پدر سوختہ!
کارِ واجب دارم۔ وقت میگذرد۔
تو چانہ ام را بتراش۔ ازین
حرفہا بیفت۔ وگرنہ صدتا
کترہ[7] برایت مے شمارم +

۱ حرفِ مفت ۔ بیہودہ بات +
۲ ریشِ توپے ۔ گنجان یا گھنی ۔ گول ۔ محرابی ڈاڑھی +
۳ ریشِ مورچہ پے ۔ خشخاشی ڈاڑھی +
۴ چک و چونہ زدن ۔ بک بک کرنا +
۵ حرفِ ول ۔ بیہودہ بات +
۶ ہرزہ گوئی کردن ۔ مفت کی بکواس کرنا +
۷ کترہ ۔ دشنام ۔ گالی گلوچ +

میر جعفر - بندۂ خدا! چرا از برنج[1] نساختید - که زنگ نگیرد؟

آقا قنبر - چونکه برنجی در بازار دستیاب نه شد - نا چار مسی را گرفتیم +

میر جعفر - خیر - تو برو - سبوے[2] آب گرم را بیار - که بدن را بشوییم +

آقا قنبر - آیا شما امروز لباس را آرایش[3] مے کنید؟

میر جعفر - بلے میکنم - تو قطیفہ[4] و صابون بمن بدہ - و رخت[5] برگردانم را بیرون بیار +

صحبت لباس پوشی

میر جعفر - آقا قنبر!

آقا قنبر - بلے آقا!

میر جعفر - رخت برگردانم را پیش بیار - که لباس را آرایش بکنم +

آقا قنبر - آقا! این رخت برگردان شما حاضر است - بسم اللہ! لباس را عوض[6] بفرمائید - (تبدیل بفرمائید) - (تغییر بدہید) +

میر جعفر - پیراہن کتانم کجا ست؟

آقا قنبر - روے بند[7] آویزان است +

---

۱ برنج - پیتل +
۲ سبو - مٹکا - سبوچہ +
۳ آرایش - بدلنا +
۴ قطیفہ - تولیہ - انگوچھا جس سے بدن خشک کیا جاتا ہے +
۵ رخت برگرداں - بدلنے کے کپڑے +
۶ عوض کردن - بدلنا +
۷ بند - رسی - کھونٹی +

توے منجلاب[1] مے تپانم[2] +

اُستاد سلمانی (زیرِ لب لُند لُند کُناں[3]) - من از روے نصیحت حرفے گفتہ ام - بابا! ریش را متراش - مرد کہ مست و ملنگ سخنِ مرا پُشتِ گوش انداخت +

آقا قنبر - آقا! آب سرد شدہ است +

میر جعفر - راس از صبح تا بحال نگذاشت بسر روم مبال[4] +

آقا قنبر - آب خیلے چائیدہ[5] شدہ است +

میر جعفر - لولین[6] کجاست؟ تا سر آب[7] رفتہ زہراب[8] ریختہ طہارت کنم +

آقا قنبر - آیا شما امروز کیسہ و مشتمال مے کنید؟

میر جعفر - حالا مجالِ سرِ کیسہ و مشت مال ندارم +

آقا قنبر - پیچ دہنِ شیر[9] آبِ گرم خراب شدہ است +

میر جعفر - چرا؟ چہ شدہ است؟

آقا قنبر - چونکہ پیچ[10] و بستنش از مس ساختہ اند - زنگ گرفتہ بستہ شدہ است +

---

[1] منجلاب - بدر رو - موری +
[2] تپانیدن - گھسیڑنا +
[3] لُند لُند - مُنہ میں بڑبڑانا +
[4] مبال - پاخانہ +
[5] چائیدہ - سرد - خنک +
[6] لولین - لوٹا - بدنا +
[7] سر آب - غسل خانہ +
[8] زہراب - پیشاب +
[9] دہن شیر - پانی نکالنے کی پیچ دار ٹونٹی جو اکثر پیتل کی بناتے ہیں - اور پراس کاگ کہلاتی ہے - یہ لفظ انگریزی روبی نٹ (Rubinet) سے مفرس ہے - شیر - پانی - ٹونٹی +
[10] پیچ و بست - براس کاگ +

آقا قنبر - در سارق که نیست؟
میر جعفر - گازر بُرده باشد
به رخت شو خانه[1] +
آقا قنبر - از رخت شو[2]
پرسیده ام - مے گوید - پیش
من نیست +
میر جعفر - پس پیش
دقاق[3] باشد +
آقا قنبر - آیا این قبا[4] بر
شما راست مے آید؟
میر جعفر - خیلے راست مے آید
آقا قنبر - بخیهٔ این قدرے
پاره شده است +
میر جعفر - آں نخ و سوزن
بگیر و بخیه اش را بدوز +
آقا قنبر - دامن این هم
چاک شده است +

میر جعفر - بگذار - خیاط
خودش درست بکند +
آقا قنبر - این ازخالق[5]
نیم تنهٔ شما چناں خوب ساخته
است که قرینه[6] ندارد +
میر جعفر - بلے - تازه
فرمائش داده بودم - خیاط این
را به ماشین[7] دوخته است +
آقا قنبر - بر شما خیلے مے زیبد +
میر جعفر - تو این را
توی سارق بپیچیده نگاه دار -
که روز عید خواهم پوشید +
آقا قنبر - پس حالا چه
خواهید پوشید؟
میر جعفر - حالا سرداریٔ[8] خز
را خواهم پوشید +
آقا قنبر - آیا این جُبّه

[1] رخت شو خانه - دھوبیوں کا گھاٹ +
[2] رخت شو - دھوبی +
[3] دقاق - کندی گر +
[4] قبا - اچکن +
[5] ازخالق نیم تنه - کوٹ +
[6] قرینه ندارد - یعنی مثل نہیں رکھتا +
[7] ماشین - مشین - کل +
[8] سرداریٔ خز - ٹسر کا لبادہ +

میر جعفر- پائیں آورده
تکان[1] داده جلو من زمین بگذار +
آقا قنبر- مگر شما ایں
پیراهن را نمے پوشید ؟
میر جعفر- چونکہ خیلے
گشاد[2] و بلند است- بر من
موزون نمے آید +
آقا قنبر- شاید کہ خیاط
باندازهٔ قد شما نبرید است!
میر جعفر- خیاط ما برش
خوب نمے داند +
آقا قنبر- ایں قباے شما
هم تنگ و کوتاه است +
میر جعفر- دکمہ[3] و مادگیش[4]
هم با دور یخه[5] اش بد دوخته است +
آقا قنبر- بلے- ایں مادگی
قابل ایں دکمہ نیست +

میر جعفر- برو از بازار
تکه دیگر بیار +
آقا قنبر- ایں زیر جامه[6]
هم چه قدر نادرست است-
به شما زیبندگی ندارد +
میر جعفر- یقه و خشتک
ایں هم خوب نه دوخته است +
آقا قنبر- شما امروز زیر جامه
مے پوشید یا پاطلون ؟
میر جعفر- تو بند[7] در
زیر جامه بکش- ما پاطلون
نمے پوشیم +
آقا قنبر- مگر شما پاطلون
ندارید ؟
میر جعفر- چرا ؟ دارم +
آقا قنبر- پس در کجا است ؟
میر جعفر- در سارق[8] پیچیده باشد +

[1] تکان داده - جھٹک کر +
[2] گشاد - ڈھیلا - بلند - لانبا +
[3] دکمہ - بٹنم +
[4] مادگی - گھنڈی +
[5] یخه - گریباں +
[6] زیر جامه - پائجامہ +
[7] بند - ازار بند +
[8] سارق - گٹھری - بقچہ +

آقا قنبر- آقا! یک از خالق
را بمن ہم مرحمت بفرمائید-
خشکی بجانِ من بدمے چسپید +

میر جعفر- برو- خیاط را
صدا بزن- بگو یک از خالق
چلواری برائے تو بدوزد +

آقا قنبر- آقا! من
رختِ تُنُک[1] نمے خواہم-
برائے من رختہائے کلفت
خوب است +

میر جعفر- برو- لائے[2] او
پنبہ بگذار +

آقا قنبر- ایں توپِ اطلس
خیلے قشنگ است - بجہتِ
سوگلے خودتان ازیں یک نیم
تنہ نمے سازید؟

میر جعفر- من یک نیم تنۂ
آبی زری کہ دُکمہ اش از
طلا است - از برائے او
تازہ فرمائش دادہ ام +

آقا قنبر- شما برائے
آقا زادہ چیزے فرمائش
ندادہ اید؟

میر جعفر- خوب بیادم
آوردی- برو- از بزاز طاقۂ
ماہوتِ دیروزہ را بیار +

آقا قنبر- آقا! ایں طاقۂ
ماہوتِ کلدوز حاضر است +

میر جعفر- ایں طاقۂ دیگر
است- آں طاقۂ دیروزہ کہ
ما دیدہ بودیم- چہ شد +

آقا قنبر- بزازِ دغل پیشہ
آں را جا زدہ[3] است +

میر جعفر- مالِ بد بہ
ریشِ صاحبش- برو- ایں را
عوض کن- و بگو- کہ ما ایں
را نمے خواہیم +

آقا قنبر- اینہا ہم
چنداں بد نیست- قماش
خوب دارد +

[1] رختِ تُنُک- ہلکے پتلے کپڑے +
[2] لائے- درمیان- اندر- بیچ- میں +
[3] جا زدن- بدل دینا- دھوکے سے اصلی چیز کی جگہ اور چیز دے دینا +

ماهوت را نخواهید پوشید؟
میر جعفر- نخواهم پوشید-
مگر تو این را خوب تکان
بده- تا از گرد پاک شود +
آقا قنبر- خیلے گرد آلود
است- بتکاندن پاک نمے شود +
میر جعفر- برو - آن
ماهوت پاک کن[1] را بگیر و این
پتو را نیز از گرد پاک کن +
آقا قنبر- این شال ترمه[2]
را بیت[3] زد است +
میر جعفر- پیش رفوگر
ببر- تا رفو بکند +
آقا قنبر- این قطیفه
را چه کنم؟
میر جعفر- پیش دقاق
ببر +
آقا قنبر- این لباسهای
شستنی را چه کنم؟
میر جعفر- اینها را
روی هم[4] بگزار- بوقت فرصت
به رخت شو بسپار +
آقا قنبر- دستمال سفید
شما چرک شده است +
میر جعفر- این دستمال
سفید و آن دستمال گلی هردو
را به آب بکش[5] +
آقا قنبر- شما این
دستمال منتکی را بگیرید- من
این رخت را به رخت شو
سپرده بیایم +
میر جعفر- نه برو-
اما حالیش کن- که لباسهای
ما را مفروز کرده[6] (سوا کرده)
بگزارد- تا اشتباه و آمیش
نکنند +

[1] ماهوت پاک کن - بروش +
[2] شال ترمه - سنجاف دار- حاشیه دار- ڈوره دار
[3] بیت زد است- کیڑا لگ گیا ہے
[4] روی هم بگزار- ڈھیر یا جمع کر رکھ +
[5] بآب بکش یعنی دھو ڈال +
[6] مفروز کرده- جدا کرکے- سوا کرده کے بھی یہی معنی ہیں +

تشریف بیارید - کار واجبی
دارم +
میر جعفر - بگو - یک دقیقه
صبر کنید - تا کلیجه[1] ام را بپوشم -
ریشم را شانه کنم - می آیم +
آقا قنبر - چشم بد دور!
این کلاه بسر شما چه قدر
زیبندگی دارد!
میر جعفر - آن آئینه را بیار -
و پیش روی من بگذار +
آقا قنبر - این منگوله[2]
کلاه شما چه قدر باین کلاه
زیبندگی دارد +
میر جعفر - خیلی خوب به
یادم آوردی - باید مسجد جامع
برویم - بیار - آن عمامه را
بسر بپیچیم +
آقا قنبر - دشتکشهای[3]
شما کجا ست؟

میر جعفر - توی دشتم است +
آقا قنبر - آیا شما امروز
نه گردش می روید؟
میر جعفر - چرا! بعد از نماز
به سیر و گردش می رویم +

صحبت حوادث و اخبار

مشتاق - آیا هیچ خبری
مفید نیست؟ (آیا هیچ فائده مند
خبری نیست؟)
ناصر جان - اصلاً - خبری
لائق اندراج روزنامه[4] نیست +
مشتاق - ملا شیدا! شما هم
از حوادث تازه چیزی نمیدانید؟
شیدا - خیر - ما از حوادث
تازه چیزی نمی دانیم +
مشتاق - ناصر جان آقا!
شما هم چیزی نشنیده اید؟
ناصر جان - ما چیزی

[1] کلیجہ - دراز کوٹ جو کہ زانو سے نیچے تک ہوتا ہے +
[2] منگولہ - ٹوپی کا پھندنا - طرہ +
[3] دشتکش - دستانہ +
[4] روزنامہ - اخبار - روزنامہ نویس - اخبار نویس +

میر جعفر - اگرچہ قماش خوب ہم داشتہ باشد - مگر ما نمے خریم +

آقا قنبر - چوخیر کہ شما دیروز فرمایش دادہ بودید - حاضر اشت +

میر جعفر - بیارش بیار - کہ بخیہ اش را بہ بینم +

آقا قنبر - بہ بہ - دستش مریزاد چہ قدر خوب دوخت اشت !

میر جعفر - ایں توپ اطلس را ہم باو بدہ - کہ برائے عیال ما یک پیرہن بسازد +

آقا قنبر - آقا! حسن ویردی دم در ایستادہ انتظار شما مے کشد +

میر جعفر - برو - تو پاسے پلہ[1] او را پذیرائی کن - و در اطاق[2] بیرونی بنشاں - من جوراب پوشیدہ مے آیم +

آقا قنبر - آقا! شما ایں جوراب ساقہ بلند را نمے گیرید؟

میر جعفر - بلے - مے گیرم - جوراب بند[3] مرا بیارش بیار +

آقا قنبر - آقا! شما پاتاوہ[4] خود را چہ کردہ اید؟

میر جعفر - بہ برادر خود بخشیدہ ام +

آقا قنبر - شما امروز کفش در پا مے کنید یا چکمہ؟

میر جعفر - من چکمۂ ساقہ بلند را پا خواہم کرد +

آقا قنبر - آقا! حسن ویردی مے گوید - من تا بہ کے انتظار شما بکشم - شما زود تر

---

[1] پاسے پلہ - زینے کے نیچے - پا محاورہ ہے نیچے کے معنی ہیں - چنانچہ پاسے پردہ یعنی پردے کے نیچے +

[2] اطاق بیرونی - ملاقات کا کمرہ - بیرونی درجہ +

[3] جوراب بند - گیٹس - رفیتا +

[4] پاتاوہ یا پاتا - یہ ایک ہی لفظ ہے +

تصدیق و اِنکار

مُشتاق - آیا اِیں راست است (اِیں صحیح است) - (اِیں از رُوئے تحقیق است) - (اِیں مُحقّق است) - (اِیں ثابت است) ؟

ناصِر جان - بلے - اِیں امر راست است +

مُشتاق - شُما اِیں را باور مے کُنید ؟

شَیدا - ما اِیں را باور مے کُنیم +

مُشتاق - آیا آنچہ میگوئید مُحقّق مے دانید ؟

شَیدا - ما مُحقّق مے دانیم +

ناصِر جان - شُما خُودِتان[1] اِیں را تحقیق کردہ اید یا کسے دیگر ؟

شَیدا - من اِیں را خُود تحقیق کردہ ام +

مُشتاق - بہ خیالِ من اِیں امر غلط است (بیہودہ است) - (دُروغ است) - (بُہتان است) - (اِفترا است) - خیلے نقل[2] دارد +

شَیدا - ہرگز غلط نیست +

مُشتاق - کسے اِیں را تصدیق مے کُند ؟

شَیدا - خیلے تصدیق مے کُنند +

مُشتاق - کہ تصدیق مے کُند ؟

شَیدا - ہر جان تصدیق مے کُنند +

غُصّہ و اندوہ

مَنصُور - آیا شُما غمگین ہستید ؟

---

[1] خُودِتان - لفظِ تان ضمیرِ مُخاطب کی اِحتراماً جمع ہے - یعنی خُود آپ یا خُود تُم +

[2] نقل دارد - یعنی عجائب ہے +

نشنیدہ ایم۔ اگر شما چیزے شنیدہ اید بفرمائید؟
مشتاق۔ ما ہیچو خبرے شنیدہ ایم؟ شما ایں را شنیدہ اید یا نہ؟
شیدا۔ ما ایں را خیلے وقت است شنیدہ ایم +
مشتاق۔ آیا ایں خبر تازہ نیست؟
شیدا۔ ایں خبر خیلے کہنہ است +

اِحتمال و شک

مشتاق۔ آیا ایں اِحتمال مے رود +
مہرجان۔ چرا اِحتمال نمے رود +
مشتاق۔ تلغراف[1] کہ تریبیون[2] چاپ کردہ است۔ وقوعش ممکن است +
شیدا۔ ممکن نیست +
مشتاق۔ و آنچہ روزنامۂ[3] اودھ از اخبار مے نگارد۔ صورتِ اِمکاں دارد؟
مہرجان۔ چرا اِمکاں ندارد؟

تعجُّب

مشتاق۔ من ازیں تعجُّب مے کنم +
شیدا۔ ہیچ جائے تعجُّب نیست +
مشتاق۔ آیا ایں عجیب نیست؟
شیدا۔ ایں ابداً عجیب نیست +
مشتاق۔ من خیلے شگفت دارم +
شیدا۔ ما را ہیچ شگفت نیست +

---

[1] تلغراف یا تلگراف۔ تار برقی۔ یہ لفظ انگریزی ٹیلیگراف (Telegraph) سے مُعرّب اور مُفرّس ہے +
[2] تریبیون۔ ایک اخبار کا نام ہے +
[3] روزنامۂ اودھ۔ ایک اخبار کا نام ہے +

باید پیش گرفت؟)- (چه کار
باید کرد؟)- (چگونه میشود؟)
منصور- چرا؟ چه
شده است؟
ناصر- چه میخواهید بشود؟
سنگ آمد و سخت آمد +
منصور- بفرمائید- چه
کارے بسرتان آمده است؟
ناصر- چنان کارے بسر من
آمده است که مگو و مپرس +
منصور- حالا فکر شما
چیست؟
ناصر- من خیلے در حیرت
افتاده ام- نمیدانم- که سرم
به کدام بالین است؟
منصور- آخر درین امر
چه فکر و اندیشه میکنید؟
ناصر- حالا فکرم اینست-
که چارهٔ کار خودم را بکنم +
منصور- شما چندان
دلگیر نشوید- پیش آمد کار
خیر است +

ناصر- من درین کار
مات مانده ام (واله)- (حیران
شده ام) +
منصور- پس آخر درین
امر رائے تان چیست؟
ناصر- رائے من بسته
به رائے شما ست- شما درد
دلم را وا رسی بکنید- و راہے
پیش پایم بگذارید- که آن
طور بکنم +
منصور- از دست ما چه
بر مے آید؟
ناصر- از دست شما همه
کار بر مے آید +
منصور- بخیال من این
کار چندان اشکالے ندارد +
ناصر- پیش شما ندارد-
پیش من خیلے تو در تو و
در هم است +
منصور- اوّل از رائے و
اندیشه تان مرا حالی[1] بفرمائید-
پس من عرض مے کنم +

[1] حالی کردن - خبردار کرنا - آگاه کرنا +

ناصر۔ من خیلے (بسیار)۔ (از حد زیاد) غمناک (مغموم)۔ (متفکر)۔ (اندوهگین) هستم +

منصور ۔ شما چرا غمگین هستید؟ (تکدر طبع شما چیست؟)

ناصر۔ برای اینکه من چیزے را گم کرده ام +

منصور۔ آیا باعث رنجیدن شما همین است؟

ناصر۔ بلے۔ باعث رنجیدنم (رنجیدن من) همین است +

منصور۔ شما چندان اندوهناک (دلخور[1]) نشوید (مشوید) +

ناصر۔ چگونه (چسان)۔ (چه طور) من پریشان نشوم؟

منصور۔ شما هیچ تفکر نکنید (وحشت پاچه[2] نشوید)۔ خود پیدا مے شود +

ناصر۔ تا وقتیکه پیدا نشود۔ دل[3] من وا نمے شود +

منصور ۔ شما خاطر جمع باشید۔ من آنرا پیدا کرده بشما مے دهم +

ناصر۔ خیلے مرحمت جناب عالی در حق حقیر خواهد بود +

منصور۔ هیچ جاے تعارف نیست۔ آدم به کار آدم مے خورد +

ناصر۔ خدا شما را سلامت داشته باشد۔ که همیشه دل مرا وا مے کنید +

مشورت

ناصر۔ حالا تدبیر چیست؟ (چه باید کرد؟)۔ (چه کنم؟) (چه کار کنم؟) ۔ (چه راه

[1] دلخور۔ غمناک۔ پریشان +

[2] وحشت پاچه شدن ۔ گھبرانا +

[3] دل وا شدن ۔ طبیعت کا خوش ہونا +

یا فنجانِ قهوه و چای تواضع
می کنند- میگویند: لطفِ شما
زیاد! و چون از خدمتِ کسی
اجازتِ رفتن خواهند، رفعِ
زحمت، یا تخفیفِ تصدیع، بر
زبان می آرند- و هنگامیکه
برخاسته عزمِ رفتن می کنند-
می گویند: سایهٔ عالی زیاد، یا
سایهٔ شما کم نشود! یا خدا
حافظِ شما باشد، یا دولتِ
عالی زیاد! یا دولتِ شما کم
نشود!- و اگر از کسی راضی
و خوشنود شوند- شکر کنند-
عاقبتِ شما بخیر، یا خدا
پدرت را بیامرزد، بر زبان
می آرند- و اگر کسی بخانهٔ
ایشان در آید- به الفاظِ
خیر مقدم! خوش آمدید! صفا
آوردید! مشرّف فرمودید!
خطاب می نمایند- ازین قبیل
بسیار قواعد و الفاظِ متعلّقهٔ
صحبت و ملاقات مقرّر
اند- که وقوف و عمل به آنها

در موقع و محلِ خودش واجب
و لازم شمارند- و اگر کسی
ترک کند- او را بی ادب
و دیوانه و سر خود بالا بر آمده
و صحرائی و شتر بی مهار
خوانند +

میر- از جنابِ سرکار
بسیار مسرور و خوش وقت
شدم- که بنده را از آدابِ
مصاحبتِ اهلِ ایران عالی
فرمودید +

میرزا- حالا خدا حافظ!

میر- باز کی ملاقات
نصیب خواهد شد +

میرزا- إن شاء الله- اگر
از مدرسه فرصت بیابم- بعد
ازین نیز شرفیابِ خدمت
شده بدیدن (بدیدارِ) جنابِ
عالی مشرّف خواهم شد +

میر- یک دقیقهٔ دیگر صبر
بفرمائید- و یک فنجانِ قهوه
میل بفرمائید +

میرزا- حالا مرخص بفرمائید-

ناصر- من طالب حرف
شما هستم- اول شما بفرمائید +
منصور- رائے من
این است +
ناصر- بارک الله! رائے
شما صواب است- رائے من
نیز مثل رائے شما ست +

آداب مصاحبت
اہل ایران

میرزا- مردم ایران از
شاه و گدا حرمت مادر و
پدر و استاد و بزرگان را
خیلے منظور نظر میدارند-
و اگر خلاف قاعده به عمل
آرند- مطعون و لائق ملامت
مے شوند- در حضور پدر و
مادر نمے نشینند- مگر بدو زانو-
و پیش کہن سالان حتی برادر
بزرگ قلیان میل نمے نمایند-
بے جراب و قبا و ارخالق و
کمربند و بالاپوش از خانه بدر
نمے آیند- بلکه هنگام رفتن
بخدمت صاحب منصبان
و حکام واجب است- که
دست از آستین جبه بیرون
نه نمایند +
اہل ولایت دعوت و مہمانی
را بکثرت دوست مے دارند-
چون آشنا و بیگانه وارد خانه
شود- اگر وقت ما حضر باشد
طعام پیش روئیش میگزارند
و الا میوه و شیرینی را
مضایقه ندارند- گویند- اگر
چنین نباشد- بملاقات مردها
و آمد و رفت سیر قبرستان
مے ماند- در مجمع ایشان اگر
کسے آب مے خورد- حاضران
او را خطاب مے نمایند-
"عافیت باشد"- شخص مقابل
"عافیت شما بخیر" مے گوید-
اگر شخصے صنعت خود را بحضرات
ایشان دهد- ناظر میگوید- "به به!
ماشاء الله! دست شما مریزاد"
یا "انشاء الله! دست شما درد
نکند"- چون به یکدیگر قلیان

اذیت نکنند +

علی حسن - شاید که درین خانه پشہا زیاد ہستند؟

حسن علی - پشہ[1] و ملہ[2] و سُرخک[3] و شپش[4] و رشک[5] و سائرِ موذیات درین شہر زیاد اشت +

علی حسن - از دیر چراغ کور کور مے سوزد +

حسن علی - فتیلہ[6] اش را بالا کُن و با گُلگیر گلش را بگیر +

علی حسن - نمے دانم - گلگیر کجا ست ؟

حسن علی - مردِ خدا! اگر گُلگیر پیدا نیست تو گُلش را بہ انبرک[7] نے توانی بگیری +

علی حسن - در چراغ روغن ہم نیست +

حسن علی - شیشۂ روغن از طاقچہ بردار و روغن در او بریز +

علی حسن - در بُطری ہم روغن نماند اشت - اگر بفرمائید - ایں لالۂ دیوار کوب[8] را روشن بکنم +

حسن علی - یک چوب کبریتِ فرنگی را بکش - و ایں لنترِ[9] فرشی را یا آں لمپاےِ[10] بلوری را روشن کُن +

---

[1] پشہ - مچھر +
[2] ملہ - پسّو +
[3] سُرخک - کھٹمل +
[4] شپش - جُوں +
[5] رشک - لیکھ +
[6] فتیلہ اش را بر کُن - یعنی اس کی بتّی اُکسا دو +
[7] انبرک - دستپنا - چمٹا - آتش گیر +
[8] دیوار کوب - لیمپ دیوار گیر +
[9] لنتر - لالٹین - یہ لفظ انگریزی لینٹرن (Lantern) سے مُفرس ہے +
[10] لمپا - لیمپ (Lamp) +

که وقت مدرسه مے گزرد +
پدر - فی امان الله! شما
را بخدا مے سپارم +

خفتن و خوابیدن

حسن علی - علی حسن! تو
این وقت در حیاط ایستاده
چه مے کنی؟
علی حسن - من کارے
نمے کنم +
حسن علی - برو - در را
چفت[۱] کرده بیا +
علی حسن - دماغهٔ[۲] این
در شکسته است +
حسن علی - از پیش
شکسته بود +

علی حسن - این پاشنهٔ[۳]
در را که بریده است؟
حسن علی - دزد بریده
است +
علی حسن - چارچوبه[۴] اش
را هم کنده است +
حسن علی - شاید این
را هم برای پچپوشه[۵]
کنده باشد +
علی حسن - این در
چفت ریزه[۶] هم ندارد +
حسن علی - شاید که
این را هم بریده باشد +
علی حسن - آیا پستو[۷] را
پرده بیاویزم؟
حسن علی - تو این پردهٔ
زنبوری را بیاویز - که پشه ها

---

۱ چفت - دروازه بند کرنے کا کھٹکہ +
۲ دماغهٔ در - دروازے کی ربنی +
۳ پاشنهٔ در - دروازے کی چولیں +
۴ چارچوبہ - چوکھٹ +
۵ پچپو - چوری کرنا +
۶ ریزه - چٹخنی - کھٹکا کواڑ میں لگانے کا - جس سے دروازہ
بند کرتے ہیں - چفت ریزه - کنڈی اور کھٹکا +
۷ پستو - کوٹھڑی - اندر کا دالان - حجرہ +

علی حسن - بلے - ساعت از شب گذشتہ است +

حسن علی - برو - رنگیڑ[1] در را پیش کن - تو ہم دراز بکش +

متفرق گفتگو

سنجر شاہ - کریم !

کریم - بلے آقا !

سنجر شاہ - کجائی ؟ (کجا ہستنی ؟)

کریم - ایں جا توے آشپز خانہ ام آقا !

سنجر شاہ - آنجا چہ مے کنی ؟

کریم - از براے شما قہوہ مے پزم +

سنجر شاہ - مگر امروز اطاق را جاروب نکردی ؟

کریم - آقا ! الآن جاروب مے کنم +

سنجر شاہ - برخیز و آب تنکی[2] پاشیدہ اطاق را صفا بدہ +

کریم - چشم +

سنجر شاہ - لیکن ملتفت باش - زمیں را شُل[3] نکنی - و ایں کوزہ[4] ہاے گل را قطار گذاردہ ہمہ را آب بدہ +

کریم - تا حال سقا[5] آب نیاوردہ است +

سنجر شاہ - برو - خودت از چاہ آب بکش +

کریم - من درم صبح براے آب بر لب چاہ رفتہ بودم - دلو نبود - ناچار

---

[1] رنگیڑ در را پیش کن - کواڑ بھیڑ دے +

[2] آب تنکی - چھڑکاؤ +

[3] شُل - کیچڑ +

[4] کوزۂ گل - گملہ جس میں درخت یا بوٹے لگاتے ہیں +

[5] سقا - بہشتی +

علی حسن - من این
چراغ گلی را به اطاق خود
مے برم +
حسن علی - تو این
چراغ گلی را فوت[1] کن اگر
مے خواہی - آن پی سوز[2]
را یا آن لاله[3] را به اطاق
خود ببر +
علی حسن - مگر شما اراده
خواب دارید ؟
حسن علی - بلے - رخت[4]
خوابم را تکان داده روے
تخت[5] بیندازید تا دراز بکشم +
علی حسن - امشب خیلے
خنک است - آیا شما لحاف
نمے خواہید ؟
حسن علی - بلے میخواہم -
تو توشک را انداخته بالش
را در زیر سر من بگذار - و
لحاف را پائین[6] +
علی حسن - این متکا[7] را
به کجا بگذارم ؟
حسن علی - روے قالین
بگذار - مگر ملتفت باش -
ریزه[8] پاش مرا زیر و زبر نکنی +
علی حسن - شما امشب
خیلے حجرت[9] مے زنید +
حسن علی - چشمم[10] گرم
مے شد - که تو مرا از خواب
بیدار کردی +

[1] فوت کن - یعنی پھونک سے بجھا دے +
[2] پی سوز - فتیله سوز - موم بتی جلانے کا آله +
[3] لاله - لنٹر - لالٹین - فانوس +
[4] رخت خواب - بستر +
[5] تخت - کوچ یا چارپائی +
[6] پائین - پائینتی +
[7] متکا - تکیه - گاؤ تکیه +
[8] ریزه پاش - اوڑھنا - بچھونا +
[9] حجرت - پینک - اونگھ +
[10] چشم گرم شدن - آنکھ لگ جانا - تندرے سو جانا +

سنجر شاہ - خبر تو اوّل از ہمہ کارہا مفرش را تکان بدہ و پشتیے روبیش بگزار - تا من نشستہ کتاب را مطالعہ کنم +

بازیٔ اطفال

مُلّا فُرقان - نظیر بیگ ! برادرِ کوچکِ تو کجا شت ؟

نظیر بیگ - توئے ننو[1] خوابیدہ اشت +

مُلّا فُرقان - بسیار - تا او را ماچ[2] بکنم +

نظیر بیگ - وقتیکہ از خواب بیدار مے شوَد - او را پیش شُما مے آرم +

مُلّا فُرقان - برادرِ بزرگِ تو حالا چہ کارے کُنَد ؟

نظیر بیگ - بالاے بام رفتہ - باڈ بادک[3] را ہوا کردہ اشت +

مُلّا فُرقان - چرا با بچّہا توپہ[4] بازی نے کُنَد ؟

نظیر بیگ - شب با بچّہا سرماکک[5] مے باخت - پسرِ عمویم او را لگد زد - او ہم دو طلب[6] گردید - ہر دو باہم وشت و بخہ شُدند[7] و مثل توچہائے[8] جنگی بر کلّۂ[9] ہم مے زدند - تا آنکہ آقا دائے ما درمیان اُفتادہ

---

[1] ننو یا ننی - پالنا - پنگورا - ہنڈولا +
[2] ماچ - بوسہ - چمّا - چُوما +
[3] باڈ بادک - کاغذِ باد - کنکوّا - پتنگ - مُہکل - گڈّی +
[4] توپہ - گینڈ +
[5] سرماکک - ایک کھیل ہے - جس کو ہندی میں آنکھ مچول کہتے ہیں +
[6] دو طلب گردیدن - حوصلہ کرنا - مقابلہ کرنا - کسی کی لڑائی پر آمادہ ہونا +
[7] وشت و بخہ شُدن - دست و گریبان ہونا - لڑنا +
[8] توچ - مینڈھا +
[9] کلّہ بر کلّۂ ہم زدن - ٹکریں لڑنا +

واپس آمدم +
سنجر شاہ - ببیں - توے
خُمرہ[1] آب ہشت یا نہ ؟
کریم - بلے ہشت -
مگر آبگردان[2] پیشِ مسگر[3]
اشت +
سنجر شاہ - شب چرا از
پیشِ مسگر او را نیاوردی +
کریم - او تا پُول نگیرد -
نمے دہد +
سنجر شاہ - ایں روپیہ
را بگیر - و از بازار
خُورْدہ کُن +
کریم - ہنوز صرّاف
دُکّان را وا نکردہ اشت +
سنجر شاہ - پیشِ بقّال
ببر - ہشت آنہ را روغن
بستاں - و ہشت آنہ را
پُولِ سیاہ بیار +

کریم - روپیہ قلب اشت
بقّال نمے گیرد +
سنجر شاہ - قُطّیِ چلیئے مرا
بیار - تا بہ تو اشکناس[4]
بدہم +
کریم - تا وقتیکہ من از
بازار چیز خریدہ بیارم -
آتش خاموش مے شود +
سنجر شاہ - تو زُغال
و انبُر و سماور را پیشِ من
بیار - و یک قُطّیِ گُوگِرد
فرنگی و منقل بمن بدہ -
کہ آتش را روشن کُنم +
کریم - ایں ہمہ چیز ہا
حاضر اشت +
سنجر شاہ - انبُرِ کوچک
را چہ کردی ؟
کریم - بسرِ قلیاں
بستہ ام +

[1] خُمرہ - ٹھلیا - گھڑا - خُم +
[2] آبگردان - ڈونگا +
[3] مسگر - تانبے اور پیتل وغیرہ کے ظروف میں جوڑ لگانے والا
یا ریزہ کا کام کرنے والا - کسیرا - ڈھیلہ +
[4] اشکناس - نوٹ +

نظیر بیگ - انار را
با مهتاب آتش مے دادم
ترقه[1] توپ دستم آتش گرفته
ترکید - و سر انگشت و
انگشت میانه و انگشت کوچکم
را داغ[2] زد +

مُلّا قُرقان - حالا که دستت
هم سوخت - و دامنت هم
آتش[3] گرفته - از همچنیں
بازیها توبه هم کرده یا نه؟

نظیر بیگ - من که خیلے[4]
توبه کرده ام +

مُلّا قُرقان - زنهار
من بعد در پیے ایں کارها
نگردی +

نظیر بیگ - انشاء الله
تا زنده ام - دست به هیچ
بازی نخواهم زد +

مُلّا قُرقان - دریں روزها
آقا دائی تو چه کار میکند؟

نظیر بیگ - همه روزه
در خانه خوابیده[5] است +

مُلّا قُرقان - آخر چیزے
کار و بار هم میکند یا بیهوده
اوقات را صرف میکند؟

نظیر بیگ - بلے - خیلے
کار مے کند +

مُلّا قُرقان - چه میکند؟

نظیر بیگ - بودنه[6] بازی
مے کند - شطرنج و قمار
مے بازد - خروس ها را
مے جنگاند - توپها مے پرورد -

---

[1] ترقہ - آتشبازی کا پٹاخہ - اور بندوق کی ٹوپی کو بھی ترقہ ہی کہتے ہیں +

[2] داغ زدن - داغ لگ جانا +

[3] آتش گرفتن - آگ لگ جانا +

[4] خیلے - آج کل اہل ایران لفظ بسیار کی جگہ بولتے ہیں - یعنی بہت سا +

[5] خوابیدہ - اہل ایران کے محاورے میں بیٹھے رہنے کو بھی کہتے ہیں - جیسے کہ آں مرغ بر سر تخم خوابیدہ است +

[6] بودنہ - بٹیر - بودنہ بازی - بٹیر بازی +

ہر دو را از ہم[1] سوا کرد۔ پدرم گفت۔ شما یک جا بازی نکنید۔ ازیں جہت او تنہا بازی مے کند ❊

مُلّا قُرقان۔ پسر عمّوت چرا او را لگد زدہ بود؟

نظیر بیگ۔ چونکہ او در بازی خیلے شوخی و شیطانی میکرد۔ ازیں جہت پسر عمّویم سیلی[2] برویش زدہ و از پشتِ سرش خیلے او را توسری[3] زد ❊

مُلّا قُرقان۔ چہ شیطانی مے کرد؟

نظیر بیگ۔ گاہے تقلیدِ[4] کسے را در مے آورد۔ گاہے کسے را نشکنج[5] مے گرفت۔ و گاہے کسے را تلنگ[6] مے زد ❊

مُلّا قُرقان۔ بلے۔ مادرش خیلے او را ہار[7] کردہ است ❊

نظیر بیگ۔ الآن او بگفتۂ پدر و مادر اعتنا ندارد ❊

مُلّا قُرقان۔ ایں گوشۂ چوغہ ات را چہ طور سوختۂ؟

نظیر بیگ۔ شب آتشبازی مے کردم۔ قلم گل[8] افشاں توے دستم بود۔ گلش افتاد۔ دامنم را سوزاند ❊

مُلّا قُرقان۔ سر انگشت را ہم آبلہ کردہ است ❊

---

[1] از ہم سوا کردن۔ ایک کو دوسرے سے علحدہ کرنا ❊
[2] سیلی۔ تھپڑ۔ سیلی زدن۔ تھپڑ مارنا ❊
[3] توسری۔ دھول۔ چپت۔ پشتِ سر۔ گدی۔ پشتِ سر توسری زدن۔ گدی پر دھول یا چپت مارنا ❊
[4] تقلید آوردن۔ منہ چڑانا۔ نقل کرنا ❊
[5] نشکنج گرفتن۔ چٹکی لینا ❊
[6] تلنگ زدن۔ انگلی سے مارنا ❊
[7] ہار کردن۔ سر چڑھانا ❊
[8] قلم گل افشاں۔ مہتابی۔ آتشبازی کی پھلجھڑی ❊

این تفنگِ[1] دنگی و کمانِ گروهه[2]
را با خود برداشته آوردیم +
طُرّه باز خان - تفنگِ
دنگیِ تان کجا شت؟ بما
نشان بدهید +
سرباز خان - این است -
به بینید +
طُرّه باز خان - شاید
لوله[3] اش ترک[4] خورده است!
این بچه دردِ شما[5] مے خورد +
سرباز خان - نه خیر -
شکسته نیست +

طُرّه باز خان - خیر - قدرے
چهار پاره[6] بما بدهید - که
آن آهو بره را بزنیم +
سرباز خان - او از تیر
رسیِ ساچمه[7] دُور تر است +
طُرّه باز خان - باید بروید -
از یوز باشی[8] تفنگِ[9] گلوله زنی
را گرفته بیارید +
سرباز خان - بگیرید -
این تفنگِ گلوله زنی هم
حاضر است +
طُرّه باز خان - یک

[1] تفنگِ دنگی - پتھر کلا - چقماق دار بندوق +
[2] کمانِ گروهه - غلیل +
[3] لولۂ تفنگ - بندوق کی نال +
[4] ترک - درز - دراڑ - شگاف - ترک خوردن - پھٹ جانا +
[5] بچه دردِ شما مے خورد - یہ ایک محاورہ ہے - یعنی تمہارے کس کام آئیگی - یا کس مطلب کی ہے؟
[6] چهار پاره - چھرّہ - بندوق کا کرّاب +
[7] تیر رسیِ ساچمه - چھرے کے مار کی جگہ - بندوق سے نکل کر جس مقام پر چھرّہ کام دے سکے +
[8] یوز باشی - پلٹن کا صوبے دار - یوز ترکی میں سو کو کہتے ہیں - یعنی سو آدمیوں کا افسر +
[9] تفنگِ گلوله زنی - گولی مارنے کی بندوق +

میموں[1] و خرس را بازی مے دہد۔ دیگر از دستش چہ بر مے آید ؟

ملا قربان۔ گاہے در زور[2] خانہ ہم مے رود با خبر ۔

نظیر بیگ۔ در خانہ میل گردانی[3] و شنو[4] میکند ۔

شکار

طرہ باز خاں۔ ربائید۔ از سپہ[5] سالار رخصت گرفتہ یک ساعتے دریں شکار گاہ ہا شکار بکنیم ۔

سرباز خاں۔ خیلے خوب۔ ربائید۔ یک خردۂ دل واکنیم۔ ایں طولۂ[6] شکاری را ہم ہمراہ مے بریم ۔

طرہ باز خاں۔ تفنگ[7] سوزنئ شما کجا ست ؟

سرباز خاں۔ آہ ما آں را در قور[8] خانہ فراموش کردیم۔

---

[1] میموں و خرس را بازی مید ہد۔ یعنی بندر اور ریچھ نچاتا ہے ۔

[2] زور خانہ۔ پہلوانوں کا اکھاڑہ کسرت کرنے کی جگہ ۔

[3] میل۔ مگدر۔ موگری۔ میل گردانی۔ مگدر ہلانا۔ موگری پھیرنا ۔

[4] شنو۔ ڈنڈ نکالنا۔ ڈنڈ پیلنا ۔

[5] سپہ سالار۔ فوج کا جنرل ۔

[6] طولۂ شکاری۔ چھوٹی قسم کا کتا یعنی فاکسونڈ کتا جو شکار کی بو پر جا کر شکار کو تلاش کر لیتا ہے ۔

[7] تفنگ سوزنی۔ نیڈل گن۔ بریچ لوڈر۔ یعنی پیچھے سے بھرنے کی بندوق۔ جس کا گھوڑا باہر نکلا ہوا نظر نہیں آتا۔ اور نپل کی جگہ اس میں ایک سوئی جیسی ہوتی ہے۔ لبلبی دبانے سے گھوڑا اس سوئی پر پڑتا ہے۔ اور سوئی کی دوسری نوک کارتوس کے پٹاخے پر پڑتی ہے ۔

[8] قور خانہ۔ اسلحہ۔ ہتھیاروں کا میگزین ۔

سعادت یار — این
اُطاق ہم از پاکیزگی اُفتادہ
است۔این را ہم بفرمائید۔
کہ سفیدہ[1] کاری بکنند +
میرزا کامران۔ نجارے
درہائے عمارت ہم چہ قدر
بار است +
سعادت یار۔ بلے۔ از
ابنیۂ[2] قدیمہ است +
میرزا کامران — آیا
جلوِ[3] خانِ عمارت زینہ از
ماست؟
سعادت یار — بلے۔ از
ماست۔ شما ناودانش را
نگاہ کنید۔ کہ در وسطِ حیاط
مے اُفتد +
میرزا کامران۔ ناودانش

را چہ مے گوئی۔ ہمہ آثارش
از کہنگی شکستہ و رُوے
ہم ریختہ است +
سعادت یار۔بالاخانہ اش
پلّہ[4] ندارد +
میرزا کامران۔ پس از
کُدام راہ بالاے روند؟
سعادت یار۔ از چوب
پلّہ داشت۔ آں شکستہ
شدہ است۔ اکنوں ما بجہتِ
بالا رفتن نردبان[5] درُست
کردہ ایم +
میرزا کامران — اگر
اُستادِ بنّا[6] بیاید۔ تو او را
بگو۔ کہ اوّل نقشۂ کہ
مُہندِس[7] درُست کردہ است۔
بہ بیند تا حالیش شود۔ کہ

[1] سفید کاری۔ چُونہ قلعی کرنا۔ سفیدی کرنا +
[2] ابنیۂ قدیمہ۔ پُرانی تعمیرات +
[3] جلوِ خانِ عمارت۔ مکان کے دروازے کے رُو برُو یا سامنے +
[4] پلّہ۔ سیڑھی +
[5] نردبان۔ لکڑی کی سیڑھی +
[6] بنّا۔ معمار +
[7] مُہندِس۔ اس زمانے میں انجنیئر کو کہتے ہیں +

فشنگ[1] و یک کلاهِ تفنگ
بما بدہید +
سرباز خاں - سر آہو
قراول[2] کردہ تیر بیندازید +
طُرّہ باز خاں - تفنگ
سر مے کنم +
سرباز خاں - آہ! تیر
از نشانہ خطا رفت +
طُرّہ باز خاں - نہ خیر-
تیر در کفلش نشستہ است +
سرباز خاں - ببینید-
ما با طپانچہ ایں قاز را
در رُوے ہوا مے زنیم[3] +
طُرّہ باز خاں - بہ بہ!
خیلے خوب زدید +
سرباز خاں - من
بہ ہواے[4] دشت طپانچہ را
انداختہ بودم - مگر شکر است
کہ خطا نرفت +
طُرّہ باز خاں - بیائید-
بر ایں نشانہ قراول بستہ
دو سہ تیر بیندازیم +
سرباز خاں - نہ خیر-
ہرزہ - تفنگ انداختن چہ
فائدہ دارد؟ من مے روم-
از آں طرف شکار رم[5] مے دہیم-
شما اینجا تیر بزنید +

تعمیرِ مکان

میرزا کا قران سعادت یار
پرسد - بنّا را صدا بزن کہ پلّہ[6]
ایں سردر[7] را درست کند +

---

[1] فشنگ بر وزنِ فرنگ - کارتوس - بندوق کا تیر - جس میں گولی بارود بھری ہوئی ہو +
[2] قراول کردہ - نشانہ باندھ کر - تاک کر - سیدھ باندھ کر +
[3] در رُوے ہوا مے زنیم - یعنی اُڑتا ہوا مارتا ہوں +
[4] بہ ہواے دشت طپانچہ انداختم - یعنی میں نے دشت رُو طپانچہ مارا تھا - تاک کر یا سیدھ لگا کر نہیں مارا تھا +
[5] رم دادن - باہر نکالنا - ہانکنا +
[6] پلّہ - زینہ - درجہ - مرتبہ - سیڑھی +
[7] سردر - دروازے کے اُوپر کا بالا خانہ +

اُستاد بنّا - آیا بالاے سقف بالاخانہ ہم بِنا میکُنید یا خیر؟

میرزا کامران - بلے - یک آقاسی[1] فنشنگ با مہتابی کہ مناظرش[2] مُشرف[3] بپائین باغ باشد - باید بِنا کرد +

اُستاد بنّا - پس از براے منجنیق[4] چوبہاے کُلُفت و طنابہاے قطور از بازار باید آورد +

میرزا کامران - ما چوب و آہن و سنگ و آجر و گچ وغیرہ از مصالح عمارت ہرچہ لازم بُود آوردہ ایم +

اُستاد بنّا - پس من مے روم - فعلۂ[5] خُود را ہمراہ بیاورم +

میرزا کامران - بلے - تو بُرو - و رِشتہ و گونیا و تیشہ و مالہ وغیرہ اسباب بنّائیے خُود را بیاور و دست بکار شو +

اُستاد بنّا - آیا نجار را ہم با خُود بیاورم؟

میرزا کامران - بلے - اورا ہم بگو - کہ ارّہ و تیشہ و رندہ و برمہ و اسباب نجاریے خُود را بیاورد +

اُستاد بنّا - آیا محافظے این عمارت محوّطۂ[6] کچی بِنا مے کُنید یا رنگی؟

میرزا کامران - محوّطۂ کچی چہ ضرور است - رنگی کفایت مے کُند +

---

[1] آقاسی - بالاخانہ - مہتابی +
[2] مناظر جمع - منظر واحد - جھروکہ - کھڑکی +
[3] مُشرف - سامنے - قریب +
[4] منجنیق - پاڑ - جو مکان کی تعمیر کے لیئے لکڑیوں کی باندھتے ہیں +
[5] فعلہ - مزدُور +
[6] محوّطہ - اِحاطہ - گھیرا - چار دیواری +

چہ چیز باید ساخت و چگونہ باید ساخت ٭

اُستاد بنّا - بفرمائید کہ آشپز[1] خانہ در کجا باید باشد - و سفرہ[2] خانہ چگونہ باید باشد؟

میرزا کامران - دریں جا باید - کہ اُطاقِ بیرونی[3] بنا کنند - و قدرے ازیں بیشتر کہ غلام گردش باشد و بیشتر ازآں سفرہ خانہ - و آشپز خانہ در محاذیٔ آں بنا باید کرد ٭

اُستاد بنّا - اُطاقِ خواب[4] رُو بہ شمال مے سازید یا رُو بہ جنوب ؟

میرزا کامران - اُطاق اِستراحت ما رُو بہ مشرق باید باشد - و چہار تا بُخاری ہم باید داشتہ باشد ٭

اُستاد بنّا - طول و عرضِ تالار چہ قدر باید باشد ؟

میرزا کامران - میانہ تالار باید کہ ہفت در ہیچ باشد - و اُطاقِ بیرونی چہار ذرع[5] و دو پاے انگلیس[6] در طول و در عرض سہ ذرع باید باشد ٭

اُستاد بنّا - آیا غلام گردش را مُحجّر[7] بنا مے کنید ؟

میرزا کامران - نہ مُحجّر - دستِ انداز[8] آہنی میگزاریم ٭

---

[1] آشپز خانہ - باورچی خانہ ٭

[2] سفرہ خانہ - کھانا کھانے کا کمرہ ٭

[3] اُطاقِ بیرونی - مُلاقات کا کمرہ ٭

[4] اُطاقِ خواب - سونے کا کمرہ ٭

[5] ذرع - گز ٭

[6] پاے انگلیس - فُٹ - گز کا ثُلث حِصّہ ٭

[7] مُحجّر - پردے کی دیوار - جالی دار دیوار ٭

[8] دستِ انداز - کٹہرہ - جنگلہ - باڑچہ ٭

صاحبانِ دُختر گفتند - کہ رسمِ ما چنین است - کہ داماد باید تا ہفت پُشتِ خود را بشمارد و بشناسانَد + نادر قاصد را گفت - بگو - کہ دامادِ شما پسرِ نادر شاہ است - و نادر شاہ پسرِ شمشیر و پسر زادۂ شمشیر - ہمچنین تا ہفتاد پُشت بر شمار + تولّدِ نادر شاہ در سنۂ ہزار و صد ہجری در مملکتِ خراسان اتّفاق اُفتاد + مؤرّخانِ ایران وارداتِ اوائلِ احوالِ او را ذکر نکردہ اند - اوّل چیزے کہ مے نویسند - تولّدِ رضا قلی میرزا است - کہ در آں وقت سی و یک سال از عمرِ نادر شاہ گزشتہ بُود - و قبل ازاں در مخاطر و مہالکِ بسیار اُفتاد - و مقاسات و مکابدہ با رنج بے شمار نمود - لاکن در جمیعِ مواردِ شجاعت و مردانگی و تہوّر و حذاقتِ وے بروزے عجیب داشت + در ہفدہ سالگی بدستِ اوزبکانے کہ ہر سالہ اطرافِ خراسان را مے تاختند با مادرش اسیر شد + ایّامِ اسارتش چہار سال طول کشید - و مادرش ہم در آں صفحات رُوزش بہ آخر رسید - بعد ازاں خُود را رہائی دادہ بہ مُلکِ خویش شتافت - ازاں بعد تا زمانے کہ در خدمتِ شاہ طہماسپ حاضر شُد - ہمیں قدر قابلِ ذکر است - کہ گفتہ شود - کہ طبیعتِ ایں مردِ عجیب ہمیشہ بر یک وتیرہ و یکسان بُودہ است - وقتے در خدمتِ بابل بیگ یکے از اُمرائے مُلکِ خُود واردگشت - و بالآخرہ وَے را کُشتہ دُخترش را بدر بُرد - و بحبالۂ ازدواج در آوردہ رضا قلی میرزا

منتخباتِ تاریخِ ملکم صاحب

ذکرِ احوالِ نادر شاه

پدرِ نادر شاه از قبیلۂ افشار است۔ نامِ او امام قلی بود۔ و از اخباریکہ در دست است۔ معلوم مے شود۔ کہ امام قلی مردِ صاحبِ اعتبار یا منصبے نبود۔ خود نادر قلی هم هرگز از نسبِ بزرگے لاف نمے زد۔ مورخِ چاپلوسِ وَے میرزا مهدی هم در وقتیکہ میگوید۔ پدرِ نادر شاه در قبیلۂ خود مردے معتنا بہ بود۔ حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوهرِ شاهوار را نازش بہ آب و رنگِ ذاتئِ خود است نہ بہ صُلبِ معدن۔ بہ کنایہ مے رساند۔ و پستئِ نسبِ وَے را مے فہماند۔ در یکے از کتب منقول است۔ کہ نادر شاه در اوائلِ حال پوستیں دوزے بود۔ و ازیں ممرّ تحصیلِ وجہِ معاش مے کرد۔ و خود نادر شاه از پستئِ نژادِ خویش مکدّرانہ صحبت مے داشت۔ گویند کہ چوں خواست دخترے از خانوادۂ سلطنتِ دهلی بجہتِ پسرِ خود عقد کند۔

فتنہ جویانِ آفاق و محرّکانِ موادِ نزاع و نفاق در تحتِ رایتِ نادر جمع شدہ بر امارتِ وَے اتفاق نمودند۔ و طولے نکشید۔ کہ بر سرِ سہ ہزار مرد برآمدہ خراجے سنگین بر اہالیِ خراساں حمل کرد۔ عموے او چوں دید۔ کہ اقتدارِ وَے ہر روزہ در ازدیاد است۔ ہراس بر ضمیرش استیلا یافتہ۔ دم از دوستی و ہوا خواہیِ وَے زد و کاغذے باو نوشت۔ کہ خدمتِ شاہ طہماسپ را قبول کردہ وَے را در محاربۂ افغاناں مددگار باشد۔ نادر اظہارِ رغبت و خوشی ازیں مطلب نمودہ گفت۔ کہ اگر سلطان جرائمِ گزشتۂ وَے را عفو کند۔ در آیندہ تدارکِ ما مضیٰ خواہد شد۔ و چوں ایں امر بآسانی انجام یافت۔ نادر بجانب کلات رفت۔ از قرارے کہ معلوم مے شود۔ او ہمیشہ عمّ خود والیِ کلات را سدِّ راہِ خود مے دانست۔ بنابریں دریں وقت فرصتے بدست آوردہ او را گرفت۔ و بہ دستِ خود ہلاک ساخت۔ و کلات را متصرّف شدہ بعد ازآں بتہیّۂ جنگِ افاغنۂ خراساں پرداخت۔ و چوں اخراجِ ایں طائفہ ازآں بلاد منظورِ نظرہا بود۔ و ایں کار بہ نیروے بازوے نادری صورت یافت۔ سبب ایں شد۔ کہ دوبارہ شاہ طہماسپ رقمِ عفو بر سوابقِ زلّاتِ وَے کشیدہ او را موردِ عنایات ساخت۔ و بواسطۂ فتوحاتِ نادری مہامِ پادشاہی رونقے تازہ یافت۔

در اوائلِ حال شاہ طہماسپ بر نادر بغایت حسد مے برد۔ تا وقتے کہ نادر در یکے از حروب مشغول بود۔ و شاہ طہماسپ فرمانے بمراجعتِ وَے ازآں جنگ فرستاد۔

از وے منولّد گشت۔ بعد ازآں جمعے از قُطّاعُ الطّریق را با خُود مع ساختہ۔ و درآں زمانۂ پُر شور و شرِبتاخت و تاراج مردُمِ اطراف تحصیلِ معاشے مے نمُود۔ تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادُریئے او بلند گشتہ۔ بخدمتِ والیِ خُراساں داخل شُدہ۔ و چُوں در جنگ با اُوزبکاں آثارِ شہامت و جلادت بظہُور رسانید۔ تا بدرجۂ امارت و سرداری ترقّی کرد۔ لاکن بعد از چندے حاکمِ خُراساں از حرکاتِ ناہنجارِ وے رنجیدہ او را چوب زد۔ و نادر ازیں قضیّۂ بغضب آمدہ مشہد را رہا کرد + چُنیں مے نُماید۔ کہ درآں اوقات عمّ اُو در کلات بر سرِ طائفۂ قلیلے از افشار بُود۔ نادر از مشہد بکلات رفت۔ و چُوں قلیلے در آں سر زمیں اقامت کرد۔ عموُے او از کردار و حرکاتِ وے اندیشناک گشتہ او را بہ رہا کردنِ آں قلعہ مجبُور ساخت + چُنیں مے نُماید۔ کہ بعد ازآں باز بر سرِ کارِ سابقِ خُود رفتہ بیش از بیش بہ جمعِ فریق و قطعِ طریق و سرق و نہب پرداخت۔ و در آں اوقات افغاناں بر اصفہاں مُستولی گشتہ دولتِ صفویّۂ را بر انداختہ بُودند۔ لاکن ہنُوز سلطنتِ افاغنہ را قوامے بلکہ نامے نبُود۔ ہرج و مرج در اُمُور پیدا شُدہ سرہائے گردن کشاں پُر شور و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ برپا بُود۔ در چُنیں وقت راہزنے کہ بہ شجاعت و کیاست ضربُ المثلِ افواہ است۔ در احتیاجِ مُعاون و مُساعد نخواہد ماند۔ لہٰذا

مُمالکتِ ایران و خوارزم و ہندوستان و توران کہ بدستِ
او مفتوح شُد * بالجملہ بزرگتر کارِ نادر اخراجِ افاغنہ
از ایران بود - و ہیچ انعام و اِفضالے در ازاے
خدمتِ کسے کہ مملکت را از تعدّی و تطاوُلِ خصمِ
ظالم خلاص کردہ بود - زیادہ تر از ایں نبود - کہ چہار
مُلکِ مُعظّمِ ایران کہ عبارت از خراسان و مازندران و
سیستان و کرمان باشد - طہماسپ بپاداشِ ایں خدمت بہ
نادر واگذاشت - یا بعبارتِ اُخرے دست از نیمۂ مملکت
برداشت - فقط حقِّ نادر دانستہ شُد * منقول است - کہ
در ہماں کاغذے کہ طہماسپ بہ نادر نوشتہ و ممالکِ مذکورہ
را بوے واگزار نمود - از و درخواستہ کرد - کہ نامِ
سُلطان بر خود گزارد - و بجہتِ ایں مطلب تاجے
مرصّع بجواہرِ نفیسہ مصحوبِ یکے از اُمرا باو فرستاد -
نادر جمیع عنایاتِ شاہی را قبول کردہ - مگر لقب را کہ
دید بدونِ آنکہ فائدہ بہ بخشد - سببِ حسدِ دیگراں
خواہد شُد - و در ہمیں اوقات مزاوجتِ مابینِ رضا قلی
پسرِ بزرگِ نادر و یکے از دخترہاے سلطان حسینِ مرحوم
اِتّفاق اُفتاد - و نادر اگرچہ از قبولِ نامِ سُلطان اِبا
کرد - لاکن فُرصت غنیمت دانستہ یکے از اُمورِ مُعظمۂ
مخصوصہ بسلاطیں را اختیار نمود - حکم کرد - کہ پولے
کہ بمواجبِ لشکر مے دہند - از ممالکِ خراسان گرفتہ
بنامِ وے سکّہ کنند - و ایں فی الحقیقت مثبتِ سلطنتِ
علے الاستقلالِ آں مملکت بود * عساکرِ عثمانی ہنوز

و چوں نادر آں فرمان را اطاعت نکرد - پادشاہِ بے مایہ بر سرِ جمع او را خائن و باغی خواند - ایں خبر با انتشار یافتہ بہ نادر رسید - او نیز بسمتِ دربارِ پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت - کہ بشرائطے کہ خود القا کرد - راضی شدہ مصالحہ کند۔ ایں واقعہ قلیلے بعد از فتحِ مشہد روے داد + و مے تواں گفت - کہ اگر طہماسپ در سابق قدرے اختیار داشت - ازیں وقت بکلّی اختیار او تمام شد - لاکن نادر با وے باحترام سلوک کرد - تا وقتے کہ دید - مادّہ بجہتِ غضب سلطنت مستعد است - و ہم از اوّل فتحے کہ وے را در خراسان دست داد - بنا کرد - کہ مردم را بجہتِ خیالاتِ آیندۂ خود بیدار کند - مانندِ اژدر شیر بابکاں ہر شب خوابے دید - و ہر روز در تعبیر آں جوابے شنید - ازاں جملہ شبے در خواب دید - کہ مرغابیے با ماہیے سفید چہار شاخی بنظرِ وے در آمدند - پس آں مرغابی را بہ زنبیر زد - و کسانیکہ با وے بودند - ہرچہ کردند - کہ ماہیے چہار شاخ را بچنگ آرند - نتوانستند - تا بالآخرہ خود دست و پا زدہ بسہولتِ تمام آں را گرفت۔ و بجہتِ ایں کہ مرغے با ماہیے در خواب دیدہ بود - منجمانِ متملق گفتند - کہ دلالت بر رسیدن بتختِ سلطنت مے کند - امّا زحمتِ میرزا مہدی مؤرخ او دریں باب کمتر است - زیرا کہ او از وقائعے کہ بعد روے داد - تعبیر مے کند - و میگوید - کہ چہار شاخ ماہی عبارت است از چہار

بہ مُحاصرۂ ہرات مشغول بُود۔ اُمرایے ایران طہماسپ تنگ حوصلہ را برآں داشتند۔ کہ لشکر بطرفِ عُثمانی کہ در سرحد اجتماع کردہ بُودند۔ کشید۔ شکستہا ئیکہ باین طائفہ رسیدہ بُود۔ سبب شورشِ اہالیِ قسطنطینیہ گشتہ۔ و نیکچریاں اوّل وزیر را کشتہ۔ و بعد ازآں احمدِ ثالث را از سلطنت خلع و برادر زادۂ او محمودِ خامس را بر جایے او وضع کردہ بُودند۔ نادر رضا قلی خاں را بسفارت نزدِ سُلطان محمود فرستادہ پیغام کردہ بُود۔ کہ عساکرِ عثمانی بایہ آذربایجاں را خالی کنند۔ و شاہ طہماسپ نیز نامہ در تہنیتِ جلُوس بوَے فرستاد۔ و پیش ازآنکہ نتیجۂ سفارت رضا قلی خاں کہ از طرفِ نادر رفتہ بُود۔ معلوم بشود۔ طہماسپ بجہتِ مُحاصرۂ ایروان در حرکت آمد۔ ولے کارے از پیش نبُرد۔ و در مصاف با لشکرِ عُثمانی ہزیمت یافتہ آنچہ بحذاقت و شہامتِ نادری در سالِ قبل حاصل شدہ بُود۔ در یک ماہ از دست داد۔ و تا خوب ضعفِ عقلِ خود را ظاہر کند۔ با ترک مُصالحہ کردہ در آں مُصالحہ تمام ممالکِ ماورایے رودِ ارس را باتراک واگزار کرد۔ و پنج محل از محالِ کرمانشاہ را نیز باحمد پاشایے والیِ بغداد کہ بواسطۂ او ایں مُصالحت انجام یافتہ بُود۔ گزاشت امّا رُسوائی و فضیحتِ ایں مُعاہدہ ازآں جہت انڈیاد پذیرفت۔ کہ ذکرے در بابِ استخلاصِ اُسرایے ایراں کہ در جنگ بچنگِ عساکرِ عُثمانی اُفتادہ بُودند۔

بهترین اطرافِ عراق و جمیع آذربایجان را در تصرّف داشتند۔ و با آنکه هنوز سپاهِ نادری از زحماتِ تعاقبِ افاغنه نیاسوده بودند۔ بدفعِ اتراک در حرکت آمدند۔ در صحرائے همدان با دو لشکر عثمانی مقابلت اتّفاق افتاده ایشاں را بر انداخت۔ و همداں و جمیع اطراف و نواحئے آں بلدۂ معظم را از غلیم مستخلص ساخت۔ بعد از آں بجانبِ آذربایجاں عطفِ عناں نمود۔ و تبریز و اردبیل و سائرِ شهرهائے معظمِ آں مملکت را از چنگِ دشمن بیروں آورده به استعدادِ محاصرۂ ایرواں پائے تختِ ارمنیہ پرداخت ٭ مقارنِ ایں حال از برادرش کہ درآں وقت از جانبِ وے حکومتِ خراساں داشت۔ خبر رسید۔ کہ افاغنۂ آں صفحات سرِ عناد و طغیاں بر آورده اند۔ بنا بریں فسخِ عزیمت کرده بشتاب تمام بصوبِ خراساں نهضت کرد۔ و نائرۂ طغیانِ افغاں را بگرفتنِ فراه و هرات بکلّی فرو نشاند۔ واقعۂ اتّفاق افتاد۔ کہ ازاں مے تواں دانست۔ کہ وضعِ ایں جنگ چہ نوع بوده است۔ مؤرّخ متملّق او میرزا مهدی گوید۔ روزِ دیگر مجلسِ مینو مثال آراستہ و سرانِ افغاں را کہ در اردوئے فلک تمثال مے بودند۔ بہ محفلِ اقدس بار داده هنوز آفتاب یک نیزه بلند نگشتہ بود۔ کہ هزار و سہ صد سر بر سرِ نیزه بلند گردیده سرکردگاں موردِ عطا و نوال و رؤسائے افغاناں سر بزیر افگندۂ خجلت و انفعال شدند۔ خلاصہ در اوقاتے کہ نادر

و ہمچنیں سفیرے باسلامبول فرستاده مختصراً بسلطان محمود
پیغام فرستاد - کہ یا ممالکِ ایران را مسترد ساز یا حرب
را مستعد باش - و از جانبِ دیگر خبرِ حرکتِ خویش را
باحمد پاشاے والیٔ بغداد فرستاد - مصالحتے با دولتِ روسیہ
شده بود مشروط بر ایں کہ جمیع ولایاتے کہ در سواحلِ
بحرِ خزر در سوابقِ ایام گرفتہ بودند - رد کنند - دو
نفر صاحبِ منصب بہ آنجا فرستاده - تا معلوم کنند - کہ
تعویقے در آں امر واقع نشود + بعد از انجامِ امورِ مذکوره
بہ اصفہان رفت و شاه طہماسب را بسببِ مصالحہ با عثمانی
ملامت کرد - و بعد ازاں اظہارِ آرامے کرده طہماسب را
دعوت نمود + طہماسب نیز قبولِ دعوتِ وے نموده مجلسِ
ضیافت بگرفتنِ ریاست و خلعِ او از خلافت ختم شد + بنا بر
قولِ میرزا مہدی طہماسب را با جمیع خواتیں بخراسان فرستادند.
چوں امراے لشکر و امناے کشور تاجِ سلطنت بر نادر
عرضہ کردند - دید - ہنوز وقت مقتضی نیست - ابا کرد - و بر سرِ
پسرِ ہشت ماہۂ طہماسب کہ عباسِ ثالث خوانند -
تاج گذاشتند و ادارۂ امورِ جمہور و مہامِ نظامِ رعیت
و سپاه را بعہدۂ خویش گرفت - ایں واقعہ در سنۂ ہزار
و صد و چہل و پنج ہجری اتفاق افتاد + بعد از اداے
مراسمِ جلوسِ عباس نادر با لشکرے گراں بہ تسخیرِ بغداد
شتافت - اگرچہ احمد پاشا والیٔ بغداد در حسنِ ادارۂ
ملک داری و نظم و نسقِ سپاه کشی از اقران امتیاز داشتہ
و بہ ہمیں سبب نادر نیز تہیۂ معقولے دیده بود - امّا

نشده بود - چوں اخبارِ ایں واقعہ بہ نادر رسید - دید - کہ بہانۂ خوبیست بہجہتِ انجاحِ مقاصدے کہ سالہا در خاطر داشت - ولے رعایتِ حزم را از دست نداده در ابتدا فرمانے بنامِ جمیع اہالیِ ایران صادر کرد - و در آں توبیخات و تقریعاتِ شدیدہ بر معاہدت و متابعین نمود - و گفت معاہدتے کہ چند مملکتِ بزرگِ ایران را تا رودِ ارس آرد - عین معاندت است - و مصالحتے کہ حلقۂ از سکنہ و اہالیِ ایں ملک را در چنگِ اعدا بہ محبس سپارد - صرف مکاوحت - ایں چنیں معاہدت بر خلافِ حکم خدا و محبتِ علیِ مرتضیٰ است - کہ لاکریٔ حولِ حرمِ او ہمیشہ اخلاصِ شیعیان او را از دشمنانِ او از درگاہ باری مشئلت مے کنند ٭ بعد از اشتہارِ رقمِ مزبور مکاتیب بہ جمیع سرانِ سپاہ مملکت فرستاد - از آں جملہ کاغذیست کہ بحاکم فارس نوشتہ است - پس از اعلامِ شکستِ افغاں و فتحِ ہرات تعجب میکند از شنیدنِ اخبارِ معاہدۂ با ترک - و مے گوید - شک نیست - کہ چوں بشنوی - کہ معاہدہ با ترک بر حسبِ معمول از الطافِ الٰہی بر قرار نخواہد ماند - مسرور خواہی شد - در انتظارِ آمدنِ من باش - کہ بحولِ اللہ علے الفور با لشکرے رزم آزمائے - قلعہ کشائے - در عدد مور و در شجاعت شیر - با نشاطِ جواں و فکرتِ پیر حرکت خواہم کرد - بیت

دشمنِ آتش پرستِ باد پیما را بگوے
خاک بر سر کن کہ آب رفتہ باز آمد بجوے

طرفین کوشیدند۔ لشکرِ نادر بکُلّی متفرق گشت۔ و ہنوز این خبر بہ بغداد نرسیدہ بود۔ کہ اہلِ شہر بر افواجِ ایرانی حملہ بردہ ہزیمت دادند۔ این قضیّہ در ہزار و صد و چہل و شش واقع شد + اگرچہ از قرارِ تقریرِ اتراک شصت ہزار ایرانی درین جنگ تلف گشتند۔ امّا احتمال دارد۔ کہ از بیست ہزار متجاوز در معرضِ ہلاک در آمدند۔ غالباً ہمین قدر ہم از اتراک کشتہ شد۔ لاکن فتح نمایانے کردند۔ بسبب اینکہ نادر نتوانست لشکرِ شکستہ و پراگندہ را جمع کند۔ تا اینکہ بہ صحارے ہمدان رسید۔ کہ از آنجا تا معرکۂ جنگ از دویست میل متجاوز است + تدبیر و ہمّتِ نادر چنانچہ بعد ازین شکست بروز کرد۔ ہیچ وقت ظہور نیافتہ بود۔ بہ عوضِ اینکہ لشکریان را ملامت کند۔ تحسین کرد۔ و بجاے آنکہ تشنیع زند۔ تشریف داد۔ آنچہ از نقد و جنس و دواب بایشان ضرر رسیدہ بود۔ ہمہ را بامضاعف از احسانِ خویش بہرہ ور ساخت۔ و ایشان را بہ کشیدنِ انتقام از دشمنِ غدّار تحریص و ترغیب نمود۔ این حرکت سبب ازدیادِ شہرتِ وے شدہ از جمیع اطرافِ ایران لشکر بمددِ وے شتافت۔ چنانکہ ہنوز سہ ماہ نگذشتہ بود۔ کہ مجدداً با سپاہے بیش از پیش در حوالیٔ بغداد وارد شد + دشمنانِ طوپال عثمان در قسطنطینیہ چون خبرِ فیروزیٔ وے را شنیدند۔ ترسیلِ مدد و ذخیرہ حتّٰی وجہ مواجب عساکرِ وے را بہ تعویق انداختند۔ و او باوجودِ این حال کوشش

معلوم بود۔ کہ آگر طوپال عثمان با عساکرِ جرّارِ عثمانی بمددِ وَے نمے رسید۔ بر حذاقت و شجاعتِ او فائدہ مترتب نمے شُد۔ میرزا مہدی مے نویسد۔ کہ عسکرِ طوپال عثمان کمابیش صد ہزار مرد بودند۔ نادر بعزمِ مقابلہ با طوپال عثمان در حرکت آمد۔ بنا بر قولِ میرزا مہدی دُوازدہ ہزار نفر در دورِ بغداد گزاشتہ خود با بقیہ بطرفِ سامرہ کہ قریہ ایست در کنارِ دجلہ۔ و ازآں تا بہ بغداد قریب شصت میل است۔ رُوے نہاد۔ اُردُوے عثمانی قریب دہِ مزبور واقع شدہ بود۔ جنگے بسیار شدید و خونخوار اتفاق اُفتاد۔ چنانکہ تا آں رُوز بداں نوع حربے ہرگز مابینِ ایرانی و عثمانی واقع نشدہ بود۔ در اوّل غلبہ ایرانیاں را شد۔ و سوارۂ ایرانی بیک حملہ خصم را ہزیمت داد۔ امّا پیادۂ عثمانی پاے جلادت پیش نہادہ دست از حریف بُرد۔ و فوجے از اعراب کہ نادر را از ایشاں چشم داشتِ مدد بود۔ بر یک طرفِ لشکرِ وَے حملہ بُردند۔ و مردانِ کار کہ در تمام رُوز در آفتابِ تابستانِ عربستان بگیر و دار اشتغال داشتند۔ بالآخرہ از شدّتِ گرما و حرارتِ آفتاب و غلبۂ عطش دستِ شاں از کار ماند۔ خود نادر دو مرتبہ درمیانِ دُشمن اسپش گلولہ خوردہ بر زمین اُفتاد۔ و بہ ایں سبب علم دارِ وَے او را کُشتہ پنداشتہ رُوے بہ گریز نہاد۔ جمیع ایں اسباب دست بہم دادہ سببِ فتحِ عثمانی شُد۔ و بعد از آنکہ از ہشت ساعت متجاوز از

قشون افغان در تصرّف دولتین ایران و عثمانی بوده -
بر قرار سابق باشد - پس بجانب فارس حرکت کرد - و
هنوز نائرهٔ طغیان فارس انطفا نیافته بود - شنید - که
رجال دولت عثمانی از قبول مصالحهٔ والیٔ بغداد سر
باز زده - و عبد الله پاشا والیٔ مصر را با سپاهی
فراوان مأمور بآن سمت کرده اند - و اختیار صلح و
جنگ را باو گذاشته که بهر قسم که مصلحت و اقتضای
وقت داند - معمول دارد * نادر باستخلاص بلاد ارمنیه و
گرجستان که از متعلقات ممالک متنازع فیها بود -
شتافت - و پل بر رود ارس انداخته تفلیس و گنجه و
ایروان را در وقت واحد محاصره کرد - و چون عبد الله
پاشا نزدیکیٔ قارص را لشکرگاه و اطراف اردو را
بسنقاق و خندق و متاریس و مورچل مستحکم ساخته بود -
نادر بخیال این که چون خبر محاصرهٔ شهرهای مزبور را
بشنود - از مأمن بیرون خواهد تاخت - و در میدان طرح
جنگ خواهد انداخت - ممالک مزبوره را محاصره نمود *
و چنانکه معمول وی بود - سر عسکر عثمانی مغرور در
بربادیٔ عدو خود شده در صحرای بغاوند از اعمال
ایروان با خصم مصاف داد * میرزا مهدی می گوید - که
سوارهٔ ترک شصت هزار و پیاده پنجاه هزار بود - و
چون نادر عسکر غنیم را دید - سران سپاه را جمع نموده
ایشان را مخاطب ساخت - و گفت - لشکر دشمن بالنسبه
بمردان ما بنسبت هشت بیک و یک به ثمن است - ولے

بلیغ در دفعِ نادر نمود - فوجے از سوارہ معیّن کردہ
بہ استقبالِ ایرانیان فرستاد - لاکن بیک حملۂ ایشان
از پاے در آمدند - و چوں ایں خبر بہ طوپالِ عثمان
رسید - ہر قدر مے توانست - جمع آوریِ سپاہ نمودہ
بہ ملاقاتِ غنیم شتافت - امّا عساکرِ عثمانی بہ نقد از
شکستِ سوارہ پاے صبر و ثباتِ شان از جاے رفتہ
بود - و ہر چند سر عسکر خواست - تحریکِ تازۂ غیرتِ
ایشاں کند - ممکن نشد - در اوّلِ وہلہ پراگندہ شدند -
و جمع آوریِ ایشاں از حیزِ قدرت خارج بود -
طوپال عثمان خودِ نیز بسببِ ضعفِ مزاج در تختِ
رواں حرکت مے کند - چوں شکست بر اتراک افتاد -
او را بر اسپے نشاندند - بہ امیدِ اینکہ جانے بدر برد -
لاکن یکے از سپاہیانِ ایرانی را چشم بر لباسِ گرانبہاے
وَے افتادہ - او را شناخت - با نیزۂ کہ در دست داشت
کارِ او را ساخت - و سرِ او را جدا کردہ نزدِ نادر بُرد -
نادر بر کشتۂ وَے احترام کرد - و حکم کرد - تا جسد
با سرِ وَے را بہ لشکر گاہِ عثمانی رسانیدہ تا بر حسبِ
معمول نعشِ وَے را مدفون سازند + بعد از قتل
طوپال عثمان و پراگندہ شدنِ سپاہ وَے نادر بجہتِ
محاصرۂ بغداد حرکت کرد + مقارنِ ایں حال خبرِ
باغی گریِ محمّد خاں بلوچ در فارس رسید - نادر بہ
حسبِ حوالۂ وقت مصالحہ با والیِ بغداد کردہ - بہ ایں
نوع کہ ولایاتے کہ در عہد سلطان حسین قبل از

بغداد مُقرّر شُده بُود۔ راضی شُدند۔ و قارص و ایروان با
جمیع ممالکے کہ در ازمنۂ سابقہ دریں صفحات متعلّق بدولتِ
ایران بُود۔ واگزار کردند ۔ دریں اوقات نادر دید۔ وقت
آلست۔ کہ پردہ از رُوے کار برگیرد۔ خبرِ فوتِ
عبّاس بنِ طہماسپ طفلے کہ او را بسلطنت گزاردہ بُود۔
ہم دریں اوقات رسید۔ و چوں رسمِ متداولۂ سلاطینِ
ایران است۔ کہ ہر سال در ہنگامے کہ خورشید بنقطۂ
تقاطعِ ربیعی رسد۔ آں روز را عید کنند۔ و بجہتِ
اجراے مراسم ہمہ اعیان و صنادیدِ مُلک در دربار
حاضر گردند۔ نادر فرمانے بإحضارِ جمیع صاحب منصبانِ
مُلکی و لشکری از اقاصی و ادانی صادر کردہ فرمان داد۔
تا در روزِ مزبور بجہتِ اجراے مراسمِ عید در جولگاے
مغاں جمع شُدند۔ و ہمچنیں فرمود۔ تا عماراتِ عدیدہ
بجہتِ گنجائشِ وقت کہ امرا منزل کنند۔ برپا نمایند۔ و
آنچہ اسبابِ لوازمِ رفاہ و عیش و عشرت است۔
بوضعِ ملوکانہ مہیّا دارند۔ آوردہ اند۔ کہ جمعیت از عدد
ہزار متجاوز بُود۔ اگر لشکریاں نیز داخلِ ایں عدد باشند۔
شاید اغراق نباشد ۔ چوں مردم جمع شُدند۔ در روزِ
صُبحِ عید بإحضارِ رؤسا فرمان دادہ۔ چنانکہ میرزا مہدی
گوید۔ ایشاں را مخاطب ساخت۔ و گفت۔ شاہ طہماسب
و شاہ عبّاس ہر دو پادشاہ و پادشاہ زادہ در ہند و سریر
موجود اند۔ ایشاں را یا ہر کس کہ برازندۂ افسرِ سروری
دانید۔ بپادشاہی و سلطنت بردارید۔ من آنچہ حقِ کوشش

این صورت باید سببِ ازدیادِ کوششِ مردانِ ما شود۔
پس ازآں گفت ۔کہ شبِ گزشتہ در خواب دید ۔ کہ
جانورے قوی در خیمۂ او تاختہ قصدِ وے کرد ۔ و او
بعد از زد و خوردے زیاد آں جانور را ہلاک ساخت۔
و ہمیں فالے است نیکو ۔ و علامتے خجستہ۔ بل دلیلے واضح
بر ظفرِ ما ۔و ہمچنیں گفت ۔کہ دشمن در پیشِ رُو نشستہ
و دو طرفِ اُردُو نیز بہ قلعۂ ایروان و تنگی جاے پیوستہ۔
اگر فتورے در عزم و قصورے در رزم واقع شود ۔ راہِ
نجات از ہمہ جہت بستہ خواہد بود ۔ اگر ایں کلمات
موجبِ جرأتِ لشکریاں شد۔ حرکاتِ او بیشتر سببِ جلادتِ
ایشاں گشت ۔ بعد ازآں کہ نظمِ سپاہ را بہ بہترین
وضعے مقرر کرد ۔خود با جمعے از بہادراں بر دشمن
تاخت ۔و بہر طرف روے آورد ۔ مانندِ اجلِ محتوم و
قضاے مبرم کس را با وے یاراے مدافعت و نیروے
مقاومت نبود ۔ در یکے ازیں حملات رستم نام یکے از
سپاہیاں عبد اللہ پاشا را کشتہ سرِ او را برِ نادر برد۔
و چوں ہنوز تنورِ حرب گرم بود ۔ نادر فرمود ۔ تا سر را
بہ نیزہ و در جائے کہ ہمہ لشکریانِ عثمانی توانند دید۔
بر پا کنند ۔ ترکاں را نظر بر سرِ سر عسکر افتادہ
پراگندہ شدند ۔ و صحرا از کشتگانِ ایشاں مالا مال شد ۔ و
بعد ازیں فتح گنجہ و تفلیس مسخر گشت ۔ چوں رجالِ
دولتِ عثمانی حال را بدیں منوال دیدند ۔ طالبِ مصالحہ گشتہ
بہ ہماں عہود و شروطے کہ سابق مابینِ نادر و پاشاے

مذاہب شمارد - و چنانکہ چہار رکن در حرم بجہت نمازِ چہار
مذہب معیّن است - رکنے ہم بجہتِ این شیعۂ جدید از
مذہب حق مقرر شود + اقوال عدیدہ و اختلافِ آرا است در
این کہ سبب چہ بود - کہ نادر قبل از جلوس وابستگی بملّت
بلکہ تعصّب در مذہب شیعہ اظہار میکرد - و در جوانی ــــ
متعان اظہارِ میل و رغبت بطریقۂ اہلِ سنّت نمود - لاکن
حق این است - کہ نادر ہمیشہ یک مذہب داشت - و آن
خود پرستی بود - تا وقتیکہ خود را یکے از بندگانِ دولتِ صفویّہ
ــــ مے نمود - و مقصود بیرون کردن افغان و عثمانی از ایران
بود - دید - کہ مذہب شیعہ آلتِ خوبیست بجہتِ اجرایِ
مرام + و وہ وقتے کہ بر مراد ظفر یافتہ ہمّت بر استیصالِ
خانوادۂ شاہ اسمٰعیل گماشت - و عروج بر معارجِ
سلطنت او را بہ فکرِ تسخیرِ جبال قندھار و صحارِ ــــ
ہندوستان و بغداد و موصل و سائرِ بلادِ آن صفحات
انداخت - مصلحت در انہدام بنیانِ مذہب اہلِ تشیع دید -
زیرا کہ از یک جہت محبّتِ خاندانِ صفویّہ بہ اصلِ این
مذہب آمیختہ بود - و از جہتِ دیگر عداوتے کہ اہالئ
سنّت با متشیّعہ دارند عائقِ بزرگے بود بجہتِ انجامِ
فتوحاتے کہ در خاطر داشت + میرزا مہدی گوید - کہ در
روزِ بیست و ششم فروردین مطابقِ سنۂ ہزار و صد
و چہل و نہ ہجری ہشت ساعت و بیست دقیقہ از
روز گذشتہ باختیارِ رصد بندانِ دقیقہ یاب و اخترشناسانِ
بطلیموس انتساب تاج شاہی بر سرِ وے گذاشتند -

بود - بجا آوردم - و مملکتِ خود را از دستِ افغان و روم و روس خلاص کردم ؛ مردم همه باتفاق گفتند - که پادشاهی حق کسے است که مملکت را از دستِ اعدا خلاص کرده - و فقط هم او مے تواند حفظ کند - نادر ابا کرده سوگند یاد کرد - که هرگز اندیشهٔ سلطنتِ ایران در خاطرش خطور نکرده است - و تا یک ماه هر روزه این مطلب درمیان بوده اصرار و امتناعِ طرفین صورتِ ازدیاد مے گرفت - تا اینکه بالآخره نادر مسئولِ مردم را باجابت مقرون داشت - و در وقتے که علی الظاهر سرِ رضا جنبانید - گفت - که از زمانِ رحلتِ حضرتِ رسالت پناهی چهار خلیفه بعد از یکدیگر متکفلِ امرِ خلافت شده اند - شاه اسمٰعیل صفوی این مذهب را متروک و مذهبِ تشیع را شایع و مسلوک داشت - و از وقتے که مذهب شیعه شایع شده است - در ایران همیشه فتنه بوده است - هرگاه اهالئ ایران به سلطنتِ ما راغب و آسایشِ خود را طالب باشند - باید این مذهب را تارک و به مذهبِ اهلِ سنت سالک شوند - ولے چوں امام جعفر از ذریهٔ رسول و عند الناس ممدوح و مقبول است - او را سرِ مذهبِ خود سازند ؛ مردم همه باین تغیر راضی شدند - و فرمان صادر شد - که این مطلب را گوش زدِ جمیع ناس نمایند ؛ پس نادر گفت - که صورتِ واقعه را به سلطانِ اسلامبول انها کرده ازو خواهم خواست تا بحقیت مذهبِ جعفری اذعان کرده آں را خامسِ

همیشه در ایام مخاطره بآن غارها پناه می بردند —
در نظرها چنان جلوه می نمود - که ایشان را در قید
اطاعت آوردن از حیز امکان خارج است - اما نادر
بر مردم معلوم کرد - که این محض توهم است - بهادران
خود را بر قلل جبال و تلل و فروج شعاب کشیده
هر یکی از آن طائفه را بچنگ آورد - و در عرض مدتی یک
ماه جمیع اهل بختیاری را منقاد و فرمان بردار نمود -
امیر ایشان علی مراد خان را اسیر کرده به قتل
رسانید - و بقیه که از تیغ قهر نادری رسته بودند -
مورد عنایات وی گشتند - جمعی از ایشان در جرگه
عساکر پادشاهی انتظام یافتند - و به جهت جلادت
فوق العاده که در فتح قندهار از ایشان بظهور رسید -
کاشف حکمت و مورد رافت نادر شدند - و سایر
را از کوهستانی که در سابق مسکن داشتند - کوچانیده
محلی بهتر و به اداره نزدیک تر از برای ایشان
مقرر کرد ؛ بعد از آن با هشتاد هزار لشکر از راه
خراسان و سیستان رو به قندهار نهاد - در عرض راه
عائقی که قابل ذکر باشد - روی نداد - ولی چون
به قندهار رسید - دید استحکامات شهر بنوعی است - که
فتح آن بزودی در حیز امکان نیست ؛ اول خیالی
که کرد - این بود - که اطراف شهر را گرفته راه آمد
و شد اهالی را به اکثر اطراف و حوالی منقطع کند - و
حکم کرد - تا طرح شهری در مقابل آن ریختند

اجرای مراسم جلوس چنانکه در چنیں اوقات مامول است - معمول داشتند - و تختے مرصع نہادہ نادر را برآں نشاندند - و علی الفور سکہ بنام وے زدند - در یک طرف ایں شعر را کہ **بیت**

سکہ بر زر کرد نام سلطنت را در جہاں
نادر ایراں زمین و خسرو گیتی ستاں

و بر طرف دیگر الخیر فیما وقع نقش کردند - و ہم از مورخ تاریخ وے منقول است - کہ کلمۂ سبحاں الخیر فیما وقع خواندند * بالجملہ بعد از جلوس بر تخت سلطنت نادر بجانب اصفہاں در حرکت آمد - و چندے در آنجا بتہیہ و تدارک لشکر پرداختہ تسخیر قندھار را وجہ ہمت ساختہ * حسین علی خاں برادر محمود غلجائی در آں اوقات در قندھار والی بود - و نادر قبل از آں کہ بداں صوب توجہ کند - آنچہ لازمۂ اہتمام بود - در بارۂ آرامئ ایراں در ایام غیاب خود بجاے آورد - در ہمیں سال جزیرۂ بحرین بدست محمد تقی حاکم فارس مفتوح شد - و چوں ایل بختیاری اطراف اصفہاں را در معرض تاخت و تاراج آوردہ بودند - ابتداءً استیصال ایشاں را پیش نہاد خاطر ساختہ بہ دفع آں طائفہ در حرکت آمد - از کوہستان اصفہاں کہ تا نزدیکئ شوشتر مے رود - تمام منزل و ملاذ ایلات بختیاری است - و چوں کوہستان مزبور مشحون است بر غارہاے بسیار و مغاکہاے بے شمار - و ایں طائفہ

اورا اماں داد - چنیں مے نماید - کہ در آں اوقات
تدبیرِ نادری اقتضائے مراعاتِ خاطر و جلبِ قلوب
افاغنہ مے کردہ است - بسببِ اشتہارِ نامہ کہ در وقتِ
جلوس در بابِ اختیارِ مذہبِ اہلِ سنّت و ردِّ
طریقۂ شیعہ بہ اطراف فرستادہ بود - بیمہ کینۂ افغاناں
را کم کردہ بود ٭ و درین اوقات دید - کہ فرصتے
بدست است - کہ یکبارہ جذبِ خاطر ہائے این طائفہ
کردہ ایشاں را بخود و حکومتِ خود متعلق سازد - و
این مطلب را بخوبی انجام داد - بعضے ازین طائفہ
تا دامِ حیاتِ نادر از شجاع ترین مردانِ وے محسوب
و در مقابلۂ سیلِ شورش و طغیانِ اہالیٔ ایراں سدّے
منیع بودند ٭ در ہنگامے کہ نادر بہ محاصرۂ قندھار
اشتغال داشت - سردارانِ او تسخیرِ قلاعِ اطراف
مے کردند - و ہم درین ایام بود - کہ پسرِ بزرگش
رضا قلی میرزا بشہامت و جلادتے اقصی الغایہ بلند
آوازہ گشت - تبیینِ این مقال این کہ والیٔ قندھار
از امیرِ بلخ مدد طلبیدہ و از جانبِ قندھار در حرکت
بود - چوں این خبر گوش زدِ نادر گشت - رضا قلی
میرزا را با دوازدہ ہزار سوار بہ دفعِ وے نامزد کرد ٭
شاہزادہ لشکرِ وے را شکستہ و بلخ را گرفتہ از
رودِ جیحوں عبور و بہ عزمِ فتحِ بخارا رواں شد +
پادشاہِ ازبک با جمعے کثیر بہ مقابلہ شتافت - و
مصاف دادہ ہزیمتے فاحش یافت - امّا در ہماں آواں

به بنای آں پرداختند۔ و آں را به نادر آباد موسوم کردند۔ بعد از فتح قندهار غالباً جمیع سکنهٔ آں ملک به نادر آباد نقل کردند۔ و بعد از فوتِ نادر همانجا مشهور به قندهار شد۔ و همچنیں حکم کرد۔ تا در اطرافِ شهر برجها بر پا کردند۔ و مابینِ برجهای مزبور را با سنگهای کوچک وصل کردند۔ بنوعی که راهِ مراودهٔ محصورین با اطرافِ بیرونِ شهر بکلّی مسدود گشت۔ امّا چوں نادر دید۔ که همه ایں کارها اثری در خاطر افغاناں نکرد۔ و یک سال تمام بیهوده صرف نشد۔ و افغاناں را هنوز ذخیرهٔ بسیار در شهر باقی است۔ به فکرِ دیگر افتاده۔ شهرِ قندهار در مقابلِ کوهی اتّفاق افتاده بود۔ و حصاری بر دورِ آں کشیده۔ و برجهای کوچک بجهتِ محافظتِ آں ساخته بودند۔ ایرانیاں بعضی از بلندیها که مشرف بر قلعه بود۔ به تصرّف آورده توپها و خمپاره‌ها را بالای آنها کشیدند۔ و بر برُوجِ قلعه حمله بردند۔ و بعضی از آنها را نیز بحیطهٔ تصرّف آوردند۔ فوجِ بختیاری یکی از برجهای معظم را گرفته ارک را متصرّف شدند۔ و بدیں واسطه همه شهر به چنگِ بهادراں افتاد۔ و اهلِ شهر با بعضی از مستحفظانِ قلعه در یکی از قلاعِ خارج شهر پای ثبات فشرد۔ امّا چوں دید۔ که مقاومت بیهوده است۔ از درِ اشتیماں در آمد۔ و نادر علی الفور بوعدهٔ عفوِ زلّاتِ وی

بوده تا کابل عنان کشید - و کابل و حوالی و حواشیِ آن را بقبضهٔ تسخیر در آورد - بعد ازین واقعه کاغذے بنام پادشاهِ هندوستان فرستاده او را بر حرکاتِ سابق ملامتے سخت کرد - لاکن باز گفت بعد ازین ایں همه نقصانے در دوستی واقع نشده - و منظور آن است - که در آینده نیز بر قرار باشد * فرستادهٔ او بدستِ ولد عباس نام یکے از امرائے افغان که حاکمِ جلال آباد بود - به قتل رسید * و نادر که احتمال دارد - چنین بهانه را مے جست - فرصت را غنیمت دانسته به تسخیرِ هندوستان نهضتِ رایات فرمود * قبل از تحریرِ وقائعِ این جنگ چند کلمه در بابِ وضعِ سلطنتِ هندوستان در آن اوقات بے مناسبت نخواهد بود - ممالکِ هندوستان غالب اوقات معرضِ تاخت و تاز و حملاتِ بهادرانِ صفحاتِ شمالیه بوده است - از زمانِ محمودِ غزنوی سلطنت از خانوادهٔ سلاطینِ هنود بیرون رفته - از آن بعد سلسلهائے مختلفه از اهلِ اسلام بر آن مملکت استیلا یافتند - و هر سلسله بنوبت مغلوبِ دیگرے شده از همان دست که گرفته بودند - وا دادند - تا اینکه شمشیرِ تیمور دیارے در آن دیار نگذاشت - و بعد از آن بسببِ تغیّراتِ غریبه و اتفاقاتِ عجیبه نسلِ او در آن سر زمین سالهائے دراز فرمان روا گشتند * چون بابر بسببِ غلبهٔ اوزبک مجبور شد - که ملکِ موروثِ خود دشت فرغانه را رها کرده از سواحلِ رودِ سیحون چشم بپوشد - روے به هندوستان نهاده

فرمانِ نادر رسیده که پسر را بمراجعت امر فرموده بود۔
و همچنین کاغذے به پادشاهِ اوزبک و سائرِ سرانِ آن
صفحات نوشت - که فرزندِ خود را امر نمودم - که به حدودِ
ایران مراجعت کند - و ممالکِ موروثۂ اعقاب و
انسالِ چنگیز خان و بزرگانِ قبائلِ ترکمان را زحمت
نه رساند ۔ مقتضی این حرکتِ نادر را که فی الحقیقة نتیجۂ
حزم کافی است - نسبت به حسدِ نادر بالنسبه به رضا قلی
میرزا مے دهند - لاکن باید ملاحظه نمود - که در مراجعتِ
رضا قلی میرزا نادر وے را نهایت اعزاز و احترام
و با او کمال ملاطفت و احسان نمود - و چندے
نگذشت - که حکومتِ ایران را بدو مفوض نموده
خود بجانبِ هندوستان رفت - و همین دلالت مے کند -
که این نسبت بیجا است ۔ در ایامِ محاربۂ افغان
نادر شاه سفیرے بدهلی فرستاده از پادشاهِ هندوستان
خواهش کرد - که بنا بر اتحادِ مابینِ دولتین مامول و متوقع
آن است - که احکام به حکامِ اضلاعِ شمالیه صادر شود -
که فراریانِ افاغنه را که دشمنانِ این دولت اند - و
از شمشیرِ غازیانِ این حضرت گریزان گشته - در آن
بلاد راه و پناه نه دهند - بر حسبِ مرضی جوابے نرسید -
افاغنه همه روزه بدان صفحات فراری شده ملاذ و ملجا
مے یافتند - و در دربارِ دهلی نیز هر روز عائقے بجهتِ
معاودتِ ایلچیِ ایران پیدا مے کردند - نادر را ازین
حرکت نائرۂ غضب اشتعال یافته فراریان را تعاقب

هر جا زراعتے بود - مے چاپیدند - یا مے سوختند - و هر جا
ذخیرہ بود بعد از چپاول چوں صحرا مے ساختند - هر لشکر کہ
در عقب ایشاں مے رفت - بجنگ و گریز و قزاقی و دزدی
قتل و غارت اطراف لشکر بالآخرہ کار بر ایشاں تنگ
مے نمودند - و بجهت بدنهادے سبک و خفیف و عادت بر سختی
و تعب نہ بر اسپ بار بودند - نہ بر خود - بنابریں از هر راہے
فرار و در هر جائے قرار مے توانستند کرد - و علاوہ اگرچہ
مرهتیاں بدون جلادت و بهادری نیستند - هنر را در بیروں
رفتن از جنگ دشمن مے دانند - نہ حملہ بر خصم - دریں
صورت محال مے نمود - کہ اورنگ زیب بتواند - کہ
دشمنے را کہ هنر در گریز مے پنداشت - بہ جنگ
یا بہ چنگ آرد ۔ بعد از فوت آورنگ زیب امراے
اسلام هر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال
زدہ درهم افتادند - بہ خلاف مرهتیاں کہ بر قرار
سابق اتفاق کردہ در اندک مدتے ترقئ غریبے کردند -
و علاوۂ ممالکے کہ در تصرف داشتند - پادشاہ هندوستان
و غالباً جمیع حکام اضلاع و اطراف ممالک را مجبور
کردند - کہ مبلغے از محصول مملکت هر سالہ بہ ایشاں
بدهند - تا منازل و مزارع مردم در اماں باشد + در
سِیَرِ متأخرین مسطور است - کہ در سالے کہ نادر عزم
تسخیر هندوستاں نمود - حتّیٰ خود شهر دهلی بہ ایں نوع
خراج گذار بود - محمد شاہ کہ دراں وقت صاحب سریر
بود - پادشاہے بود سخیف الراے - وتن آساں و همواره

اوّل کابل را مسخّر ساخت۔ و بعد ازاں سلطنتِ دہلی را منصرف شده و ہندوستان در زمانِ نبیرهٔ او اکبر کمال احتشام و اقتدار یافت۔ مے تواں تاریخِ زوالِ دولتِ تیموری از فوتِ ایں پادشاه که در حقیقت پادشاہے بزرگ بود۔ نہاد۔ بلے در زمانِ اورنگ زیب دوباره آبے بر روئے کارِ دولتِ ہندوستاں آمد۔ بسببِ تدبیر و حکمت و شجاعتِ اورنگ زیب اگرچه در حقیقت مملکت رونقے نداشت۔ الّا اینکه علی الظاہر مانندِ زمانِ اکبر مے نمود۔ اورنگ زیب آخر پادشاہے است از نسلِ تیمور که در واقع در ہندوستاں اختیار و اقتدارے داشت۔ بسبب اینکه ہم در عہدِ او بعلاوهٔ امرائے سرکش که از ہر طرف آثارِ عناد و طغیاں بظہور مے رسانیدند۔ طائفه از ہنود که ایشاں را مراٹا خوانند۔ در اضلاعِ جنوبیهٔ ہندوستاں که به دکن معروف است۔ سر بر آوردند و علی الاتّصال در اطراف و حوالئ ملک از سرق و حرق و اسر و نہب و قتل و غارت دقیقه فرو گذاشت نمے کردند۔ نام مراٹا ماخوذ است از مہاراشٹر که ملکِ ایشاں است و حال به دکن اشتہار دارد۔ ابتدا در عہدِ شاہجہاں ایں طائفه قوّت گرفتند۔ در عرضِ سی سال که اورنگ زیب در بلادِ جنوبیهٔ مملکتِ خود مے زیست۔ غالبِ اوقاتش مصروفِ تادیب و تسخیرِ مراٹیاں بود۔ لاکن دید که تادیب و منقاد ساختنِ ایں طائفه محال است۔ زیرا که ایشاں با وے بمقابلت نمے ایستادند۔ بلکه ہمیشه در خرابئ ملک مے کوشیدند۔

مراجعت خواهد کرد - حتّیٰ این که وقتے شنیدند - که
نادر در کابل است - خیال کردند - شاید واقعه روے
داده سبب مراجعت وے نشود - تا وقتے که شنیدند -
که لشکر ایران از آب سند گزشت - آن وقت بود -
که از خواب غفلت چشمے باز کردند - محمّد شاه چون
بالمشافهه صورت مخاطره را جلوه گر دید - بر قدر لشکر
توانست - جمع آوری کرده با اعیان مملکت بصحراے
کرنال که دهے است در طرف یمین رود جمنا و
قریب یک درجه مسافت از دهلی نشستند - اردوے خود
را بر سرپا کرده محکم نهاد - تا اطراف اردو را سنگر
و سنقاق بستند - و قطارے از توپهاے سنگین بے فائده
بر بالاے آنها کشیدند ۞ بالجمله حرکت نادر از کابل
به هندوستان سریع بود - حکّام ممالک عرض راه
همه اظهار اطاعت و انقیاد کردند ۞ در کاغذے که
به رضا قلی پسرش نوشته است - اخبار از روز خروج
او از لاهور تا دو باره محمّد شاه را بر تخت نشاندن
به تفصیل مندرج است - اوّل خبرے از جنگے توجه
از سپاه ایران با مقدّمهٔ لشکر هند و غلبهٔ ایرانیان
مے دهد - و بعد از کوششے که براے شیخ ملحق
شدن لشکر سعادت خان به لشکر محمّد شاه نمود - و
فائده بر آن مترتّب نشده بود - مے نویسد - و بعد
از آن مے گوید - بدین مضمون که چون این مدد به محمّد شاه
رسید - مستظهر گشت - و سنگر خود را رها نموده در

به عیش و عشرت روزگار گذرانید. صاحب نادر نامه گوید - که هرگز دستش بی جام و کنارش بی دلارام نبوده - و بالمرّه از کار اعراض کرده سررشتهٔ امور را به دست دیگران نهاده بود - وزیر اعظم او خان دوران خان نیز اگرچه مردے جاه طلب بود - لاکن غالب اوقات خود را به لهو و لعب مصروف داشته - و با نظام الملک صوبه دار دکن عداوت ورزیده - و به همین سبب او را به دهلی طلبیده بود - تا بهانه جسته خللے در کار وے کند. و محمد شاه به رائے و رویّت و عقل و تجربت نظام الملک اعتنا نکرد - تا این که خطر بزرگ شده کار از چاره گذشت. و بعضے بر آنند - که نظام الملک نادر را به تسخیر هندوستان ترغیب و دعوت کرد - لاکن دلیلے بر این مطلب نیست - و نمی توان هم موافق قاعده سببے برجهت این حرکت معیّن کرد - که امیرے که در غایت اقتدار و از اشخاص اوّلیهٔ مملکت است - دشمن مملکت خود بطلبد - لاکن همیشه عجز و جبن بعد از خرابی نسبت خیانت به دیگران می دهد. حق این است - که در خانهٔ خراب دهلی چون خبر از ضعف و عجز خود داشتند - به امید این که نادر بجانب هندوستان نخواهد رفت - خود را تسلّی می دادند - اوّل اعتماد به پای استحکام قندهار و شجاعت افغان کردند - و بعد از آن که خبر فتح قندهار را شنیدند - چنین می پنداشتند - که نادر به ایران

مستحکامات مہیا نمودیم - چوں اختلال و انتشارش عظیمے در اردوے ہندیاں راہ یافتہ بہیچ وجہ ادارہ پذیر نبودند - محمد شاہ از روے اضطرار لابد شدہ بعد از یک روز در پنجشنبہ ہفدہم ذی القعدہ نظام الملک را باردوے ما فرستادہ - روز دیگر خود با اعیان ملک بہ حضور رسید - در وقتے کہ محمد شاہ رو بہ اردو مے آمد - بہ ملاحظۂ اینکہ ما ترکمانیم - و او نیز از سلسلۂ ترکمانیہ و خانوادۂ گورگانیہ است - فرزند عزیز نصر اللہ میرزا را تا بیرون اردو باستقبال فرستادیم - و چوں وارد خیمۂ پادشاہیٔ ما گشت - نظر بہ ملاحظۂ قرابت اہلی آنچہ لازمۂ احترام پادشاہیٔ وے بود - معمول داشتیم - و او مہر سلطنت خود را بہ ما سپردہ - و ما حکم کردیم - کہ کسے متعرض سرا پردۂ شاہی و متعلقان سراے سلطنت و امرا و اعیان مملکت نشود - دریں وقت پادشاہ و خدم پادشاہی و جمیع اکابر و اعاظم ہندوستاں کہ از اردو حرکت کردہ اند - بہ دہلی رسیدہ اند - ما نیز در بہشت و نہم ذی القعدہ بجانب دہلی حرکت خواہیم کرد - ارادہ این است - کہ نظر بملاحظۂ نسبت محمد شاہ و قرابت اہلی کہ فیمابین است - او را دوبارہ بر پادشاہیٔ ہندوستاں مقرر نمودہ تاج سلطنت بر سر وے نہیم - حمد خداے را کہ بانجام چنیں کار ما را قدرت داد - بر وقائعے کہ دریں مکتوب نقل است - ہیچیک از مورخان

میدان صفِ محاربت آراستند - و ما که در آرزوی
چنین روزی بودیم - قراول بجهتِ صیانتِ اردو گذاشته
و از قادرِ متعال استعانت جسته - بر دشمن حمله
بردیم - تا دو ساعت تمام تنورِ حرب گرم بود - و
آتشِ توپ و تفنگ خرمن ستونِ عمرِ اعدا - بعد ازان
بعونِ الٰهی بهادرانِ شیرشکار صفِ خصم را برهم
زده ایشان را متفرق کردند - درین مقام تفصیلِ
نامهای اعاظمِ امرا که کشته و زخمی و اسیر شدند -
می نویسد - از جملهٔ مقتولین خانِ دوران - و از
ماسورین سعادت خان را ذکر می کند + و بعد میگوید
که این جنگ دو ساعت طول کشید - و در دو
ساعت و نیم عساکرِ ما غنیم را تعاقب کردند - هنوز
یک ساعت از روز باقی بود - که معرکهٔ حرب بکلی از
دشمن پاک شد - و چون استحکاماتِ اردوی ایشان مستحکم
و مضبوط بود - فرمان دادیم - که از یورش دست
بدارند - خزانهٔ بسیار و چند فیل و قدری از
توپخانهٔ پادشاهِ هندوستان و نفائسِ غنائم از هر قسم
بسبب این فتح بدست افتاد - و از بیست هزار
متجاوز از دشمن بر خاکِ هلاک افتادند - و خیلی بیش
ازین نیز در قیدِ اسار در آمد + بعد ازین جنگ
بفی الفور لشکرِ محمد شاه را احاطه کرده راهِ مراودت
به اطراف و حوالی را بر ایشان مسدود ساختیم - و
توپها و خمپاره‌ها را بجهت با خاک یکسان کردن

علی التحقیق رجالِ دولتِ دہلی بر خلافِ مودّتِ مقرّرۂ
مابین مملکتین عمل کردند۔ افاغنہ را کہ از شمشیرِ
نادر گریختہ بودند۔ پناہ دادند۔ و در این پناہ دادن
احتمال مے رفت۔ کہ روزے این طائفہ قوّت گرفتہ
باز مملکت از دست دادہ را متصرّف و مجدّداً سبب
حربِ ایران شوند۔ سفرائے کہ نادر در این باب
بداں صوب فرستاد۔ نہ جواب و نہ اذنِ مراجعت
یافتند۔ باوجود این کہ نادر مکرّر کاغذ نوشت۔ اگرچہ
گویند۔ کہ این عمل نہ از باب عداوت بلکہ بجہتِ
تغافل در کارہا و عدمِ فیصلۂ امور در خانہ بود۔
لاکن ہرچہ بود۔ بہانۂ درستے و خوبے بود برائے
این کہ نادر بداں سمت حرکت کند۔ امّا امیدہائے
کہ سبب اغوائے او بہ تسخیرِ ہندوستان شدہ
باشد۔ نمے توان یافت۔ مگر خواہش زیادے بجہتِ
تاختن و تاراج و مشغول داشتنِ لشکر۔ و مملکتِ
ہندوستان را از توابعِ دولتِ ایران ساختن۔ امّا این
مطلب آخر را اگر ہم گاہے در خاطرش خطور کردہ
باشد۔ باید بمجرّد دیدنِ آن مملکت دانستہ باشد۔
کہ بہ ہیچ وجہ صورت پذیر نیست۔ و بنائً علیہ
خیالش را از سر بیرون کردہ باشد۔ و ما مجبوریم
بہ احترام کردنِ چنین علوّ ہمّتے کہ در ہماں آنے کہ
مطلوبے بہ این بزرگی فائز گشت۔ ہمّت بہ ترکِ
آن گماشتہ بکلّی قطعِ نظر از آن مے کند بسبب

ایران و ہندوستان انکار نہ کردہ اند - ہندیاں نسبت شکستے کہ در کرنال یافتند - بظہور بعضے از امرا و احتیاط بعضے دیگر مے دہند - و مے گویند - کہ بعد ازیں فتح باز نادر را خیالِ مراجعت بہ ایران بود بہ ایں معنی کہ راضی شد دو ملیّن استرلینگ گرفتہ از سرِ ملک بر خیزد - امّا چوں سعادت خاں کہ در اردوے نادر از جملۂ اسرا بود - واسطۂ ایں امر بود - و بہ ایں واسطہ توقّع داشت - کہ وزارت را بہ او بدہند - شنید - کہ ایں منصب را بنظام الملک دادہ اند - نادر شاہ را گفتہ بدہلی بردہ - لاکن ایں محض افسانہ است - ہیچ سببے از برائے شکستِ کرنال بہتر از بے دلی و ہراسِ لشکر نیست - چناں ہراس بر ہندیاں راہ یافتہ بود - کہ ہم در حملۂ نخست کردند - و قریب بیست ہزار نفر از ایشاں بہ قتل رسید بدونِ ایں کہ بخصم ضررے برسد - بعلّتِ ایں کہ از لشکرِ نادر نوشتہ اند فقط پانصد نفر کشتہ شدند - ایں عدد ہم احتمال دارد - کمتر است از آنچہ درحقیقت تلف شدہ اند - امّا ہیچ مناسبتے بہ عددِ قتلاے ہندوستان ندارد - و از طبیعتِ نادر ہم بقدرے کہ مے دانیم مستبعد داشتہ - کہ نتیجۂ چنیں فتحِ بزرگ را خود نہ فہمیدہ و موقوف بر مساعدتِ چند نفر امرائے اسیر کردہ باشد و اشیائے کہ نادر را بر تسخیرِ ہندوستان مجبور کرد - مرقوم گشت -

هندوستان جمع کرده بودند - محمد شاه به نادر داد و
امرا و اعیان نیز متابعت وے کرده آنچه از نقد و
اجناسِ نفیسه مالک بودند - مالکِ علی الاطلاق سپردند -
بعد از اخذِ این هدایا بقیۂ مالیه از بلاد و ممالکِ
دور دست طلبیدند - در تاریخ بنگاله مسطور است -
که هنوز اندکے از حکومتِ سرفراز خان در بنگاله
نگذشته و درشت استقرار نیافته بود - که شخصے از
جانبِ قمر الدین خان وزیر رسیده خبرِ ورودِ نادر شاه
را به دہلی رسانید - و مالیۂ سه سالِ گذشته را طلب
کرد - سرفراز خان بصوابدیدِ حاجی احمد و سائرین که
اہلِ مشورتِ او بودند - نه تنها ادائے مبلغ کرد -
بلکه حکم کرد - تا خطبه و سکّه بنامِ نادر شاه خواندند -
و زدند - بالجمله مبلغے سنگین بر متمولینِ اہالئِ دہلی
نیز حمل شد - اما دادنِ وجه بر مردم چندان صعب
نبود - که طریقۂ اخذِ آن - و چون محصّلین وجهِ مزبور
از اہالئے خود ہندوستان بودند - فرصت غنیمت دانسته
بنائے اخذ و جذب گذاشتند - و بجهتِ هر ده هزار
روپیه که به خزانۂ نادر رسانند - چهل یا پنجاه هزار
برائے خود مے گرفتند - و بدین سبب مردم را اذیت
و آزار مے کردند - تا آنچه دارند - بروز دہند - بنوعے
که جمعے کثیر از مردم از فرطِ شکنجه و عقوبت هلاک
شدند - و بسیارے از معتبرین هنود بجهتِ این که
در معرضِ استخفاف و استحقار در نیایند یا بسبب

این که نه تنها یکباره چشم از مملکتی بدین وسعت و سلطنتی بدین عظمت و مکنت پوشید. بلکه هندوستان کارے هم که فائدهٔ آن بخود او راجع شود ننمود. مگر حرکتِ مردانه و فتوّت و مروّتے که در حقّ محمّد شاه نمود. بلے نه این بود. که هیچ ملک هندوستان را صاحب نشد. لاکن ممالکے که متصرّف او شد. در ازمنهٔ سابقه همه متعلّق به ایران بودند. در عهد نامهٔ که در آن اوقات نوشته شده است. ممالکے که در این اطرافِ آبِ سند است. به ایران واگزار شده حدّ دو مملکت مقرّر شد. تفصیلِ ممالکِ مسطوره در عهد نامه ازین قرار است. که جمیع ولایاتے که در مغربِ رودِ اٹک و آبِ سند و نالاے سنگرا که شعبهٔ از آبِ سند است. واقع است. یعنی پیشاور و مضافاتِ آن و اضلاع کابل و غزنین و کوهستانِ افغان و هزاره و قلعهٔ بکر و سنگر و خدا داد و سایرِ بلاد و راهها و ساکنِ چوکیا و بلوچستان وغیرها یا ضلعهٔ تتّه و قلعهٔ رام و قریهٔ تربین و قصبهٔ بجن و سموالی و کنڑا وغیرها از اعمالِ تتّه و جمیع مزارع و قرے و قلاع و قصبات و سواحل از سرچشمهٔ رودِ اٹک یا جمیع راهها و سکنه که آب مذکور یا شعبهاے آن بدان محیط است. تا بالاے سنگرا که مصبِّ رود است بدریا. مفوّض بدولتِ ایران باشد. القصّه تمام جواهرات و خزائنے که در سالهاے دراز سلاطینِ گورگانیه در

است - این است - که چون این خبر بدیشان رسید -
عساکر ایرانی را که بجهت حفظ و حمایت ایشان مقرر
شده بود - بعوام سپردند - بلکه بعضی از ایشان باتلاف
آن بیچارگان مدد کردند ٭ نادر چون این قضیه را
شنید - چند نفر فرستاد - تا بمردم بفهمانند - که خبر
بی پا و خطر در دشت است - اما کسانی را که فرستاده
بود - نیز کشته شدند ٭ نادر با کسانی که در دور او
بودند - آن شب را در سرای خود گذرانید - و در
طلوع فجر سوار شده درمیان شهر رفت و خواست -
تا شورش مردم را فرو نشاند - اما این معنی سبب
ازدیاد شورش عوام شده سفاهت آغاز کردند ٭ همه
مورخانی که تاریخ نادر را نوشته اند - اتفاق دارند
برین که نادر نمی خواست - به خلق اذیتی برسد - یا
برساند ٭ فریزر صاحب که خود معاصر است - و درین
واقعه حضور داشته است - می نویسد - که تفنگی به نادر
انداختند - لاکن خطا کرده به یکی از امرا که نزدیک
وی بودند - رسیده او را از پا در آورد ٭ چون نادر
حال برین منوال یافت و لشکر هم درین وقت از اردو
بشهر رسیده بودند - حکم به قتل عام داد ٭ همین که
دست لشکریان به شمشیر رفت - دست عوام الناس
از حرکت افتاد - از طلوع آفتاب تا وصول شمس بوسط
سما کشته بود - که بالای هم می ریختند - گویا نادر
این مردم را شعله شمشیر کفایت نبود - که آتشی در

اِیں کہ مال را عزیز تر از جاں مے داشتند ـ خود
را تباہ کردند ـ در اعالیٔ طبقاتِ ہنود خود کشتن
و متحملِ رسوائی و فضیحت نشدن عمومے دارد ـ
ہیچ طائفہ در عالم نیست ـ کہ در وضعِ زندگی مثلِ
ہنود کم احتیاج بہ پول داشتہ باشد یا بہ مثلِ
ایں طائفہ پول دوست باشد ۰۰ در وقتے کہ نادر
بجانبِ دہلی در حرکت بود ـ رعب و ہراسے عظیم بر
مردم مستولی شد ـ ولے بعد از ورودِ او نظم و نسقے
کہ در لشکرِ وے بود ـ سببِ اعتمادِ عمومِ اہالی شد ۰۰
نادر خود در یکے از سراہاے سلطنت در شہر فرود
آمد ـ و بعضے از سپاہیاں را بمحلات فرستاد ـ تا سبب
آرامے و حمایتِ رعایا شوند ۰۰ در تاریخ فریزر صاحب
مسطور است ـ کہ حکم کرد ـ تا ہر کس از لشکریانِ
وے بالنسبہ بہ اہالیٔ ملک حرکتے خلاف کنند ـ فی الفور
گوش و دماغش بریدہ او را مثلہ کنند ـ تا سہ روز
ہمہ بآرامے گذشت ـ اما در شبِ چہارم بعضے از اشرار
خبرِ فوتِ نادر را در افواہ انداختند ـ و خبر فی الفور
شائع شدہ عوام کالانعام از جاے بر آمدہ بر ایرانیانے
کہ در اطرافِ شہر بجہتِ محافظت مقرر بودند ـ حملہ
بردہ بے خبر بر سرِ ایشاں تاختند ۰۰ و ایرانیاں چوں
رشتہ وشتہ متفرق و بے خبر بودند ـ تا رفتند ـ بہ اشد ـ
چہ خبر است ـ ہمہ را طعمۂ شمشیر ساختند ـ و چیزے
کہ بیشتر سببِ نفرت از دناءتِ طبعِ امراے دہلی

داشته اند - به قتل رسانیده شد - قریب چهار صد نفر از
ایرانیان عرضهٔ تلف گشتند - چند روز بعد ازین واقعهٔ
عروسیٔ پسر دوم نادر با یکے از شاهزادگان خانوادهٔ
تیمور واقع شد - محافل سوگ و سوز به مجالس سرور و
شور مبدل گشت ۔ غالب اهالیٔ دهلی مردم بے مایه و
لهو و لعب دوست اند ۔ یکے از مصنفین هندوستان
گوید - که بسیارے بر رفتن ایرانیان افسوس میخوردند -
و هنوز لشکر ایران دهلی را رها نکرده بود - که مقلدها
و بازیگرها بنائے تقلید را گذاشته همان رسوائیهائے که
در آن ایام کشیده بودند - در مجالس سبب عیش و
سرور شد ۔ القصه ایام اقامت نادر در دهلی پنجاه و
هشت روز بود - قبل از آن که دهلی را رها کند - با
محمد شاه خلوت کرده تا مدتے در صحبت مشغول بود -
ظنّ غالب این است - که نصائحے که در باب قوام
دولت و دوام سلطنت وے در کار بود - بوے نمود -
بعد از آن امرا و اعیان را طلبیده ایشان را باطاعت
و دولتخواهیٔ محمد شاه سفارش نموده - و در آن باب
تاکید بلیغ فرمود - و همچنین کاغذے بدین مضمون بحکام
اطراف فرستاد - بعد از ترغیب ایشان به سلوک در
جادهٔ مستقیم متابعت و انقیاد نوشت - که من و
محمد شاه یک روح هستیم در دو بدن - اگر خدا نخواسته خبر
طغیان شما بالتبع به پادشاه گوش زد من شود - نام
شما را از صفحهٔ خلقت محو خواهم کرد ۔ بالجمله اگرچه

یکے از محلات زبانہ کشید۔ و بہ جمیع اطرافِ شہر سرایت
کردہ خرمن ہستیِ جان و مالِ ذخیرہ دوزاں گشت +
نادر بعد ازآں کہ حکم بہ قتلِ عام داد۔ بہ مسجدِ
روشن الدولہ کہ در وسطِ شہر بود۔ رفتہ قرار گرفت ۔
و ہیچکس را یارائے آنکہ لبے بشفاعت بکشاید نبود۔
تا ایں کہ بالآخرہ محمد شاہ با دو نفر از وزرا پیش
رفتہ ابقائے مردم را درخواست نمود ٭ نادر گفت ۔
پادشاہِ ہندوستان نباید۔ ہرگز سخنش بہدر برود۔
و علی الفور حکم داد۔ تا دست از کشتار بدارند۔ و
چنانکہ جمیع مورخین نوشتہ اند۔ فی الفور اطاعت
شد۔ و ہمیں دلالت قوی است بر تنظیم و نسقے کہ در
لشکرِ وے بودہ است ٭ عدد قتلیٰ بہ اختلاف ذکر شدہ
است۔ و از وضعے کہ ایں کشتار واقع شد۔ مشکل
است۔ کہ تحقیقاً بتواں معین کرد ٭ فریزر صاحب
صد و بیست ہزار مے نویسد۔ و یکے دیگر از محرران
فرنگستان قریب ضعفِ ایں عدد مے گوید۔ یکے از
متتبعین مورخانِ ہندوستان ہشت ہزار ذکر مے کند۔
ایں قول بہ صواب اقرب مے نماید ٭ دو نفر از امرا
کہ گمان بر انگیختنِ ایں فتنہ بر ایشاں مے رفت ۔
چوں صورتِ واقعہ بدیں نوع انجام یافت ۔ گریختہ
بہ قلعۂ کوچکے کہ قریب بدہلی بود۔ پناہ بردند۔ عساکرِ
نادری ایشاں را تعاقب کردہ بچنگ آوردند۔ و با
ہر کس کہ گماں مے رفت۔ با ایشاں در آں کار دستے

در فتح قندهار سه ماهه مواجب لشکریان را به انعام
ایشان داد - و ضعف این مبلغ بعد از فتح کرنال -
و باز هم بیشتر قبل از این که از دهلی حرکت کند -
در جوق عساکر بذل احسان کرد . در مراجعت از
هندوستان رنج و کلفت بی نهایت بسبب اشتداد
گرما و حرارت هوا عاید حال لشکریان وی گشت -
و عبور از رود پنجاب و اتک نیز بجهت حادثه که
برپلها رسید - در عهده تعویق افتاد - و همچنین وقتی
معلوم شد که کوهستانیهای کابل به عزم چپاول
اردوی او کمر بسته اند - بنابرین نادر کسانی را فرستاد -
تا آن طایفه را مبلغ خطیر داده از آن اراده باز
داشتند - و این صورت نیز سبب تعویق حرکت لشکر
شد . چون وضع ملک که این لشکر از میان آن
باید عبور کند . و اسباب و اثاثه و اموال عظیمی که همراه
داشتند - و خطرهایی که بر اندک اغتشاش اردو و
ترتیب می شد ملاحظه شود - نتوان بر پیش بینی
و عاقبت اندیشی که درین مقام بکار برد - نادر را
ملامت کرد . و چون بعد از مراجعت از هندوستان
سه سال خراج ایران را به رعایا بخشید - و جمعی کثیر
از ارباب صنایع و مطرب و مغنی از هندوستان آورده
بود - مردم را گمان این شد که دولتی بی نهایت
بچنگ شاه و لشکر افتاده - بعد ازین به عیش و
عشرت صرف اوقات خواهند کرد - و همچنین از

با اُمرای دہلی بنوع خوشی سلوک کرد۔ امّا ازین حکایت
معلوم می شود۔ کہ چہ نوع ایشان را شناختہ است ॥
روزی از قمر الدین کہ در آن اوقات وزیر بود۔
پرسید۔ چند زن در سرای داری؟ گفت۔ ہشت
صد و پنجاہ ॥ نادر روی بہ خدّام کردہ گفت۔ صد
و پنجاہ زنِ دیگر از سرا بخانۂ وزیر بفرستند۔ تا
شب بین باشگری داشتہ باشد ॥ مقدار غنیمت را کہ
از ہندوستان برد۔ مختلف ذکر کردہ اند۔ بعضی گویند
کہ متجاوز از ہفتاد ملیَن استر لینگ نقد و جنس بود۔
از ہمہ کمتر تخمینہ کہ کردہ اند۔ خیلی بیش از سی ملیَن
است۔ و بیشتر آن جواہرِ نفیسہ بود ॥ در عرضِ راہ
شنید۔ کہ بعضی از جواہر ہای شاہی را لشکریان مخفی
کردہ اند۔ بنا برین حکم کرد۔ تا اسبابِ جمیع لشکر را
جستجو کردہ ہر جا جواہری یافتند۔ جزوِ خزانہ کردند۔
اگرچہ لشکر این معنی را مکروہ داشتند۔ لاکن جز اطاعت
راہِ دیگر نیافتند۔ و ہمین دلالتِ قوی است۔ بر
کمالِ نظم و نسقی کہ در عساکرِ وی بودہ است۔ با
جملہ اُمرای ایران کہ در این باب صحبت داشتم۔
این حرکتِ نادر را حمل بر تدبیر می کردند۔ نہ بر
بخل و حرص۔ بلکہ می گفتند۔ کہ نادر می دانست۔
کہ سگِ سیر بہ شکار و عسکرِ مستغنی بہ کارزار نمی رود۔
امّا با این ہمہ با قاطبۂ لشکریان بمروّت و مہربانی سلوک
می کردند ॥ در تاریخ میرزا مہدی مسطور است۔ کہ

عهدِ محمد شاه که خبرِ نهضتِ نادر شاه منتشر شده رعب
در ضمایرِ خلائق انداخته بود ـ میر نور محمد عباسی کلهوری
که بر حسبِ وراثت در ضلعِ سیوی که سبی نیز خوانند ـ
و اضلاعِ دیگر فرمانروا بود ـ و بعلاوۀ حکومت ظاهر
بعضے از امرا نسبت به خانوادۀ او اعتقادِ باطنی داشتند ـ
چون بهراین صادق علی خان را که در آن وقت از جانبِ
محمد شاه صوبه دار شده بود مشاهده کرد ـ فرصت یافته
با او قرار داد ـ که سه لک روپیه گرفته حکومتِ سند را با
او واگذار کند ۔ صادق علی خان نیز راضی شد ـ قدرے
از مبلغِ مزبور داده شد ـ و باقی هنوز باقی است ـ ـ این
معامله در سنۀ هزار و صد و پنجاه هجری صورت گرفت ـ و در
هزار و صد و پنجاه و دو نادر شاه لشکرِ کلهوری را شکست ـ
امرایے این طائفه به قلعۀ امرکوٹ که در بیابانے بائد واقع
است ـ پناه بردند ـ لاکن بالآخره امر بدین قرار یافت ـ
که سلسلۀ کلهوری نسلاً بعد نسل حکومتِ سند مقرر
باشد مشروط بر این که هر ساله خراجے معین بسلاطینِ
ایران بفرستند ۔ و چنین مے نماید ـ که حکامِ اوائل این
سلسله خراجِ مزبور را سالیانه میداده اند ۔ میر نور محمد
در سنۀ هزار و صد و هشتاد و پنج هجری فوت کرد ـ
و هشت تن بعد ازو از سلسلۀ کلهوری در سند حکومت
کردند ـ تا در سنۀ هزار و صد و نود و هفت که میر
فتح علی تالپر عبد النبی را که آخرِ سلسلۀ کلهوری است ـ
بیرون کرده سند را مالک شد ـ ۔ حکامِ حال از نسلِ

قرنہائے دراز الیٰ الآن ایران فیل ندیدہ بودند ـ مگر تصویر
آں جانور را در تماثیل و آثارِ قدیمہ ـ و چوں نادر
فیلہائے بسیار از ہندوستان بہ ایران آورد ـ اہالیے
آں مملکت وے را ثانیئ شاپور و ثانیِ انوشیروان بلکہ
از ہر دو بزرگتر خواندند ۔ منقول است ـ کہ بعد از
فتح ہندوستان عساکرِ نادری مائلِ آرام بودند ـ لاکن
نادر خوب مے دانست ـ کہ انجام آرامیئ لشکر بد نامیئ
کشور است ـ لہٰذا بعد از عبور از رودِ اٹک جنگِ یکے
از امرا را کہ در آں وقت بر بلادِ سند حکومت داشت ـ
پیشِ نہادِ خاطر ساختہ در حرکت آمد ـ در اوّل نہضتِ
نادر شاہ بجانبِ ہندوستان امیرِ مذکور اظہارِ ہوا خواہی
کردہ بود ـ بجہتِ ایں کہ ایں سعی را ممدِّ استقلالِ
خود مے دانست ـ امّا چوں بنابر معاہدے کہ مابین
محمد شاہ و نادر شاہ وقوع یافت ـ ممالکِ وے ضمیمہ
دولتِ ایران گشت ـ بتغییرِ تدبیر دادہ خزائن خود را
در قلعۂ امرکوٹ نہادہ خود حرکتِ مذبوحی نمود ـ لاکن
چوں مستقرِ حکومتِ او را گرفتہ بباد تاراج و غارت
دادند ـ از بہرِ انقیاد پیش آمدہ خود را بحمایتِ نادری
سپرد ۔ نادر ہم آنچہ داشت ـ از وے گرفتہ حکومتِ سند را
کما فی السابق بہ او گذاشت بایں شرط کہ بخراج گذارِ
دولتِ ایران باشد ۔ یکے از اہالیِ انگلینڈ کہ در ہمیں
اواخر از جانبِ حکومتِ ہندوستان بہ سفارتِ سند
مامور شد ـ کتابے نوشتہ در آں مسطور است ـ کہ در

سبب حرکت نادر بدان صفحات هم از اوّل بر همه معلوم
شد - او را ارادهٔ این که بشرطِ تسخیرِ مملکت ازین سمت دید -
نمود - زیرا که میدانست اداره و نگاهداریِ ممالکِ مفتوحه
در آن اطراف از حیّزِ امکان خارج بود - ولے میخواست -
از همان ذریعه که آن طائفه هر سال بالائے سرحداتِ ایران
چشانده اند - بایشان بچشاند ٭ ابو الفیض خان که در آن
اوقات سردار اوزبک بود - و خود را از نسلِ چنگیز میدانست -
چون خبر حرکتِ نادر را شنید - بےاساس بر وے مستولی گشته -
وزیر خود را فرستاد - تا مگر به اظهارِ انقیاد آبے بر آتش
قهرِ پادشاه زند ٭ نادر وزیرِ وے را باعزاز ملاقات کرده
با او گفت - که اگر ابو الفیض خان خواهد - که خود را از
هلاک ٭ مملکت خود را از خرابی ایمن دارد - باید بدون
تهاون بقدمِ فرمانبرداری پیش آید - و هم در آن وقت که
این گفتگو درمیان بود - لشکرِ ایرانی بجانبِ بخارا کوچ
کرده پنج روز بعد از عبور از جیحون در دوازده میلے بخارا
فرود آمدند ٭ شهرِ بخارا از جیحون بیش از پنجاه میل
مسافت ندارد ٭ لاکن نادر از بالاے رود خانه عبور کرده
بود ٭ بالآخره قضیّه باینجا ختم شد - که ابو الفیض خان
خود با تمام امراے ملک بسراپردهٔ نادر شاه رفته تاجِ
سلطنت را بر پاے وے نهاد ٭ نادر او را محترم داشته
محلّے شایسته در مجلس بجهت او متعیّن ساخت - و چند روز
بعد ممالکِ او را باو واگذار نموده او را دوباره بر ایالتِ
خویش مقرّر نمود - مشروط بر این که کما فی السابق

او هستند - انتهی ۰ قلعهٔ امرکوت از صوبهٔ سند منسوب -
و در بیست و ششم درجه و بیست و سه دقیقه عرض
شمالی و صد و شانزده درجه و بیست و پنج دقیقه طول
شرقی واقع است - و درین اوقات از توابع راجهٔ جودهپور
است - در وقتیکه همایون از هندوستان گریخت - اول
براجهٔ امرکوت پناه برد - و تولد پسرش اکبر که از نهایت
اشتهار از تعریف مستغنی است - در آن قلعه شد ۰
القصه بعد از فتح هند نادر شاه به هرات رفت - و درآنجا
جواهرات و غنائمی که از هند آورده بود بنظر خلائق جلوه گر
ساخت - و بر تخت طاؤس محمد شاه که مرصع بود با اقسام
و انواع جواهر نفیسه - نشسته صلای عیش در داد - و
تا چند روز وجوه مملکت و قواد سپاه و سائر طبقات
ناس بساط نشاط گسترده اوقات به لهو و لعب مصروف
داشتند - لاکن نادر چنین مے نماید - که همیشه از بیکاری
و تعطیل لشکر اندیشناک بود - لهذا بعد از انقضای ایام
عیش از هرات در حرکت آمده با پسرش رضا قلی میرزا
ملاقات نمود - و او سائر شاهزادگان را به هدایای
ملوکانه و عواطف پدرانه خورسند ساخته بجانب بلخ
عطف عنان عزیمت نمود - و در آنجا به تهیهٔ اسباب
عبور از رود جیحون پرداخته تادیب پادشاه بخارا را
که در ایام غیاب او به هندوستان بر خلاف معاهدت
مابین فرصت غنیمت دانسته اطراف خراسان را در
معرض تاخت و تاز آورده بود - وجههٔ همت ساخته ۰

حکم کرده بود- که استحکاماتِ آن را تعمیر و اصلاح کنند-
و سرائے بجهتِ مقامِ خود در آن بسازند- و آب انبارها
و برکها و تالابها بجهتِ فائدهٔ زراعت بنا کنند- و همچنین
فرمان داد- تا جمیع خزائن را بدانجا برند * در سرگتا پ
لیثر صاحب مسطور است- که کلات قریب یک دهیه در
شمالِ مشهد در راهِ مرو و شاه جهان در جائے واقع است-
که آن را اژدر کوه گویند- و اطرافِ آن همه کوهستان
است- و آن کوهستان بسیار بلند و فقط دو راهِ تنگ
دارد- بعد از آن که بقدرِ هفت میل بالا مے روند-
سطحهٔ هموار مے شود- که قریب دوازده میل محیطهٔ آن
است- و چشمهاے خود بسیار دارد- و غلّه و برنج
در آنجا بفراوانی حاصل مے شود- سکنهٔ آنجا در چادر
زندگی مے کنند- فقط عمارتیکه درین سطحهٔ نیکو آئین بنظر
مے آید- دو برج و عمارتِ کوچکے از مرمر است-
که نادر بنا کرده است- برجها را بجهتِ محافظتِ راه
و خانه را بجهتِ مقامِ خودِ نادر ساخته اند- و چون سطحهٔ
مذکور را رها کرده بقدرِ پانزده میل دیگر بالا روند-
بقلّهٔ کوه مے رسند- در آنجا سطحهٔ دیگر به نظر مے آید-
که اگرچه به بزرگیِ قطعهٔ اوّل نیست- امّا در حاصل خیزی
بآن برابری مے کند- درین جا نیز دو برج کوچک
ساخته اند- که سرکوبِ راه است و فقط بنا نیست-
که بجهتِ استحکامِ قلعهٔ کلات ساخته شده است-
اشکالے که در گرفتنِ کلات و قلعهٔ سفید است- همان

جیحوں حدِ مابینِ مملکتین باشد۔ و ایں معاہدت بمزاوجت مابینِ دخترِ ابوالفیض خاں و برادر زادۂ نادر استحکام یافت۔ حصۂ کثیر از ایالاتِ ترکمانیہ و اوزبکیہ برضاے ابوالفیض خاں در سلکِ سپاہِ نادری انتظام یافتند۔ بعد ازاں متوجۂ خوارزم گشت۔ ممالکِ خوارزم کہ در سمتِ مغربِ بخارا واقع است۔ از دو طرف رودِ جیحوں گرفتہ تا ساحلِ بحرِ خزر میرود۔ ایلبارز امیر آں ملک مکرر اطرافِ بلادِ ایران را عرضۂ نہب و غارت ساختہ بود۔ و چوں خبرِ توجۂ نادر را بداں صوب شنید۔ بہ حصانتِ قلعہ و حصافتِ عقلِ خود مطمئن و مغرور گشتہ پاے مقاومت بر زمینِ مخالفت افشرد۔ پادشاہِ بخارا چند کس بدو فرستادہ او را بہ اطاعت و انقیادِ نادر نصیحت کرد۔ و آں تیرہ روزگار نہ تنہا پندِ دوستانۂ او را خوار شمرد۔ بلکہ فرستادگانِ او را بہ قتل رسانید۔ ایں حرکت کہ برخلافِ جمیع قوانین است۔ موجبِ اشتعالِ نائرۂ غضبِ پادشاہِ ایران گشت۔ بعد ازاں کہ لشکرِ وے را شکست۔ وے را اسیر کردہ باپنج تن از امراے بزرگِ او بقتل رسانید۔ و ممالکِ او را بہ طاہر خاں کہ بنا بر قولِ میرزا مہدی نوادۂ ولی محمد خاں چنگیزی و با سلاطینِ توران بنی عم بود۔ بخشید۔ و در زمستانِ ہمیں سال کہ ہزار و صد و پنجاہ و سہ ہجری بود۔ بجانبِ کلات رفت۔ ہم از اوائلِ عمر نادر را بہ کلات تعلقے تام بود۔ و بخیالِ ایں کہ آخرِ عمر را در آنجا بسر برد۔

اشت - چه خواهد بود. توضیح که اغلبِ آں افاغنه بودند -
پیش رفتند - و بجلادتے فوق العادۃ کار بر لزگیہ تنگ
کردہ بودند - نادر به تعجیل از راہِ مازندراں بمددِ ایشاں
مے شتافت ۔ وقتے در یکے از جنگلہائے مازندراں از پشتِ
درختے گلولہ بہ وے انداختند - کہ دستِ وے را زخم
کردہ انگشتش را سقط نمود - رضا قلی میرزا کہ در آنجا
حضور داشت - فی الفور بہ طلبِ آں شخصِ مرتکب
برانگیخت و جمعے دیگر نیز متابعتِ وے کردند - اما
بسببِ درختہائے زیادہ نتوانستند کسے را پیدا کنند ۔
حریف خود را درمیانِ درختاں زدہ بدر رفت - و وے
بعد از چندے گرفتار شد ۔ میرزا مہدی گوید - کہ
نیک قدم نام غلامِ دلاور تائمنی بارخواہے آقا میرزا ولدِ
دلاور مصدرِ ایں حرکت شدہ بود - آقا میرزا در ازائے
صدورِ ایں خیانت بہ معرضِ سیاست در آمدہ - چوں
با نیک قدم اقرارِ جاں بخشی شدہ بود - او را از
ہر دو چشم کور کردند - ایں واقعہ اگرچہ اثرے
غریب در خاطرِ نادر کرد - لاکن باعثِ فسخِ عزیمتِ وے
نشد - و چوں بہ داغستاں رسید - طوائفِ لزگیہ
دست از جاں شستہ بہ مقابلتِ وے پاے مقاومت
فشردند - کوہستانِ آں صفحات نیز ممد بقائے ایں
طائفہ گشتہ - چنانکہ غلبہ بر ایشاں متعذر مے نمود -
شجعانِ لشکرِ ایرانی از جنگ بہ تنگ آمدند - و دولتِ
روس از بیم آں کہ مبادا چوں نادر لزگیہ را مغلوب

صعوبتِ راه داشت - و چون بر قلّهٔ کوه واقع اند - هرگاه
سنگی از کوه بغلطد - اگر سببِ تباهی نشود - سدِّ راهِ
دشمن خواهد شد ॥ القصّه بعد از اقامتِ قلیلی در کلات
بسمتِ مشهد که پایهٔ تختِ مملکت قرار داده بود -
رفت - و در مدّتِ سه ماهِ اقامت در مشهد دادِ عیش
داده علی الاتّصال به بسطِ بساطِ نشاط و انبساط
اشتغال ورزید ॥ در مدّتِ پنج سال پنج پادشاه مغلوب
شده بود - اشرف و حسین دو امیرِ افغان - محمّد شاه
پادشاهِ هندوستان - ابو الفیض خان پادشاهِ بخارا -
والبرز والیِ خوارزم - و ایران از چنگِ مللِ اجانب
استخلاص یافته ॥ حدودِ ملک از طرفِ شمال تا رودِ جیحون -
و از جانبِ مشرق تا نهرِ اتک رفته بود - و رعایا بوعدهٔ
نادر منتظر بودند - که عسکرِ عثمانی را از سواحلِ دجله و
فرات براند - امّا رعایتِ نام و ننگ اقتضای آن میکرد -
که ابتدا بانتقامِ خونِ برادرش ابراهیم خان که در جنگِ
لزگی کشته شده بود - بپردازد ॥ ابراهیم خان مردی
رشید و بهادر بود - و نادر بوی اعتمادی تمام داشت -
و بعد از فوتِ وی پسرِ او را چون فرزندانِ خود رعایت
میکرد - در تحریکِ لشکر بجهتِ تنبیه و تادیبِ لزگیه
بجانبِ داغستان در حرکت بود - قضیّهٔ روی داد -
که سنگ بر شیشهٔ امیدِ جمیع اهالیِ ایران زد - و
بخوبی واضح کرد - که انجامِ مملکتی که ادارهٔ آن موقوف
به رای و رویّت و خواهشِ یک نفر حاکم بالاستقلال

پسر از این معنی ابا کرده سخنان درشت گفتن آغاز نهاد - و گفت - فخر من اینست - که عالمے را از چنگ ظالمے رہائی دہم - لاجرم سفیہ گفتن پسر خویش سخط کردن پدر گشته بکندن چشمش فرمان داد ۔ احتمال دارد - که محرر مشار الیه این خبر را از بعضے از متعلقین نادر شنیده باشد - و الّا هیچ وجه مے توان این قول را قبول کرد ۔ میرزا مهدی صریح مے گوید - که نادر باغواے بد گوهران فریب خورده باین عمل شنیع اقدام کرد ۔ و یکے از اطبّاے فرنگستان که در اواخر ایّام حیات نادر با وے بود - بیگناہیِ رضا قلی میرزا را ثابت میکند - و بعد میگوید - که نادر از کردهٔ خود چنان پشیمان گشت - که پنجاه نفر از امرا را که در آن واقعه حضور داشتند - به بہانه اینکه چرا شفاعت نکردند - بقتل رسانید ۔ از روزے که در مازندران زهر باو انداختند - روز بروز خشونتِ طبعش بروزے داشت - و فائز نشدن بمقصود در جنگ لزگی نیز مزید این معنی گشته گویش بقول دشمنان رضا قلی میرزا کرده در حالت غضب او را کور کرد ۔ گویند - که چون چشم قرة العین خود را کند - گفت - نصایح اعمال تو سبب این امر شد ۔ رضا قلی گفت - تو چشم مرا نکندی - بلکه چشم و چراغ ایران را کور کردی ۔ میرزا مهدی گوید - که بعد از این واقعه نادر نه بر خود آرام و نه بر دیگران روا داشت - بعد از این قضیه

ساختہ بہ پلاد گردیہ پرداند ۔ در ہشتشدہ خاں بارشتیقداد و
تہیۂ اشیاب محاربت مشغول شدند ۔ و ازیں عمل سبب
اطمینان رعیہ گشتہ ۔ بیشتر از پیشتر ثبات ورزیدند ۔
تا بالآخرہ نادر بعد از شود تعلیل و زیان زیاد
مجبور بمراجعت شد ۔ از روزیکہ در جنگل مازندران
بہ وے تیر انداختند ۔ از پسرش رضا قلی بدگمان شدہ
بعد از مراجعت بارحضار او فرمان داد ۔ و بمجرد ورود
او حکم کرد ۔ تا او را گرفتہ از حلیۂ بصر عاری ساختند ۔
یکے از محررین معتبر فرنگستان کہ دو سال بعد ازیں
مقدمہ بایران رفتہ ۔ مینویسد ۔ کہ شخصے کہ در جنگل
بر نادر تیر انداخت ۔ بہ تحریک رضا قلی میرزا مصدر
آں امر شد ۔ و رضا قلی میرزا اگرچہ رشادت و قابلیت
داشت ۔ اما شدید العمل و ظالم بود ۔ و مے گوید ۔
کہ در ایامے کہ نادر بہ ہندوستان رفتہ بود ۔ خبر فوت
او بایران رسید ۔ و چوں رضا قلی میرزا ایں خبر را
شنید ۔ نام پادشاہی بر خود نہادہ شاہ طہماسپ بیچارہ
را کہ در سبزوار محبوس بود ۔ بقتل رسانید ۔ اگرچہ قتل
طہماسپ بر ہمیں نہج واقع شد ۔ کہ محرر مذکور مے گوید ۔
لاکن بعضے را عقیدہ آن است ۔ کہ ایں کار بحکم نادر
بود ۔ و ہم او گوید ۔ کہ چوں نادر از کار پسر آگاہ و
بجرم او متیقن گشت ۔ در کمالِ نرمی و عطوفت با
وے گفت ۔ کہ اگر بخطاے خویش اقرار نمودہ از کردہ
نادم شود ۔ ترک ما مضے گفتہ از گناہ او خواہد گذشت ۔

اتفاق کلیهٔ کسانے است — کہ تاریخ نادر را نوشته اند —
کہ در پنج سال آخر ایام سلطنت ظلمے کہ او بر رعیت
کرد — در ہیچ تاریخے نقل نشده است ۔ چوں دولت
ہندوستان بدستش افتاد — عرق سخاوتش درحرکت آمده
خراج سه ساله را به رعایا بخشید — لاکن دولت اثر خود
را کرد — خواہش زیاده کردن پیدا شد — آنچه داشت —
به کلات فرستاده علی الاتصال بار ستمکاری آں کوشید —
و خراج سه ساله کہ بخشیده بود — اینقدر داد کرده نه تنہا
مواجب لشکر را ازآں میداد — بلکہ روز بروز بر خزانه
علاوه مے کرد — و طریق اخذ ایں وجوه بوجوه بسیار
از ظلم و اذیت و آزار بود ۔ نادر مے دانست —
کہ بہ جهت رنجانے کہ بہ مذہب اہل سنت داده بود
دل مردم باو مائل نبود — و ازیں جہت کہ علماے ملت
را شناسیے ایں امر مے دانست — بیشتر تعدی مے کرد —
و ہم بدیں سبب بہ کسانے کہ ہنوز معتقد مذہب شیعه
بودند — اعتماد نداشت — یا بعبارت اخرے از جمیع اہالئے
ایراں ایمن نبود — زیاده اعتمادے کہ داشت — به افاغنه
و تراکمه بود — کہ در لشکر وے بودند — امراے ایں دو
طایفه در نزد وے کمال احترام داشتند — و ہر یک از
امراے ایراں کہ صاحب اقتدار بودند — یا در خراج
مردم رسوخے داشتند — بہ بہانه از پاسے در آورد —
ایں کارہا بالطبع سبب تنفر طبایع و اثر جابر قلوب گشته
در اطراف مملکت ہر جا سرکشی بود — گردن کشی ۔ چنانچه

آنچه از وے منقول است۔ قبایحِ اعمالِ وے است۔ مگر جنگے کہ در عرضِ سہ سال با عثمانی کرد۔ و دریں حرب نیز ہیچ یک از بہادریہا و دلیریہا کہ در حروبِ سابقہ از وے دیدہ شدہ بود۔ مشاہدہ نشد۔ لشکرِ ایرانی کوششہا برائے تسخیرِ بصرہ و بغداد و موصل کردند۔ لیکے کارے از پیش نبردند۔ در اوّلِ سالِ دیگر نادر بجہتِ مقابلۂ عسکرِ عثمانی کہ تا قریبِ ہمدان رفتہ بودند۔ حرکت کرد۔ و گویند۔ کہ میخواست در ہمان صحرا کہ دہ سال پیش با دشمن جنگیدہ بود۔ بارِ دیگر با خصم دست در کمر زند۔ امّا سردارِ عثمانی ترسیدہ سرِ خود بگریز نہاد۔ و در دستِ سپاہیانِ خود بقتل رسید۔ و بعد از قتلِ سر عسکر ہرج و مرج بحالِ لشکریان راہ یافتہ بآسانی ہزیمت یافتند۔ و ایں آخرین فتحے است کہ نادر کرد۔ و در ہمیں اوقات پسرش نصر اللہ عسکرے از عثمانی را در دیارِ بکر ہزیمت داد۔ امّا نادر چوں از حالِ خود مستحضر بود۔ در مصالحہ با ترک تعجیل کرد۔ و دریں مصالحہ ازینکہ مذہبِ جعفری را پنجم مذاہب قرار دادہ رکنے مخصوص بجہتِ ایشان در مکہ بنا کنند۔ ذکرے نشد۔ قرار بریں شد۔ کہ اسرائے طرفین رہائی یابند۔ و از حاجِ ایرانی در عرضِ راہِ مکہ و مدینہ حمایت و رعایت شود۔ و تمام ممالکِ عراق و آذربایجان متعلق بایران باشد۔ مگر بعضے جاہا کہ در زمانِ شاہ اسمٰعیل بدولتِ عثمانی تعلق داشتہ است۔

چنیں مے نماید - کہ در اوائلِ حال قوّتِ بدنی و عزمِ
ثابت و ذکا و کیاستِ طبیعۂ او سبب امتیاز بینِ
امثال و اقران گشت - و حدّتِ طبع و فراستِ ذاتیۂ او
اگرچہ بمرور و تجربت زیاد شد - لاکن ہرگز بتربیت
تہذیب نیافت - ویرانی و ہرج و مرج مملکت او را
بہ خیالاتِ بزرگ انداخت ٭ و چوں کوششہائے کہ
در بابِ اخراجِ افاغنہ کرد - و فیروزیئے وے دریں
باب ملاحظہ شود - مے تواں گفت - کہ غصبِ نامِ سلطنت
بے جا نبود - بسببِ اینکہ مدّتہا بود - کہ در حقیقت
ایں امر با او بود - اگر بعد از آں استعفا مے کرد -
خطرِ عظیم ہم بجہتِ خود و ہم بجہتِ ملتے کہ
بشجاعت و کاروانیۂ او از چنگِ اعدا خلاصی یافتہ
بود - داشت ٭ بعد از آنکہ افغاناں را از ایراں
راند - و در محاربات با عثمانی فتوحاتِ نمایاں کرد - و
قندھار و کابل را بہ حیطۂ تصرّف آورد - بہ تدبیر
و حکمت دشمنانِ مملکت را دوشت ساخت ٭ اسبابِ
تسخیرِ ہندوستان مرقوم شد - اگرچہ سبب خرابیٔ ہزارہا
خلائق شد - لاکن شاید ہیچیک از سلاطین آسیا فتحے
بدیں عظیمی با کمتر گناہ نکردہ اند ٭ دولتے کہ
از ہندوستان بہ چنگ آورد - باعثِ ایں شد -
کہ تجمّل و احتشامِ قدیمِ ایراں را تازہ و
مردم آں مملکت را بلند آوازہ کرد - و تاخت
و تازے کہ بہ بلادِ بخارا نمودند - فقط بہتریں

فارس و شیروان و مازندران هر سه در یک وقت باغی شدند - و این اخبار زیاده موجب اشتعال شعلهٔ غضبش گشته - ازین بیش اگر یک یک کشتے - از آن پس شهر به شهر گشته سیر کشتے - چنانچه میرزا مهدی گوید - مردم منازل خود را رها کرده از ظلم او به غارها و بیابانها ماوا گزیدندے * منقول است - که در وقتیکه به تادیب یا از پئے تعذیب برادر زادهٔ خود علی قلی خان که در سیستان باغی شده بود - در حرکت آمد - اراده کرد - که تمام ایرانیانے که در لشکر وے بودند - به قتل رساند - و شک نیست - که درین وقت تغیر مزاجش به حدے بود - که قریب به جنون رسیده بود - لهذا بعضے از امرائے معتبر که شنیدند - نام ایشان نیز در فهرست کسانے است - که نادر عزم قتل ایشان را دارد - استخلاص خود را در استهلاک وے دیدند - و چهار نفر به این عزم قدم جلادت پیش نهادند - از آنجمله محمد علی خان افشار و صالح بیگ سرترتیب فوج خاصه بود - در شب به بهانهٔ کار ضرور به خیمهٔ او تاختند - و چون مردم معتبر بودند - قراولان ایشان را مانع نشده بدرون خیمه رفتند - صدا نادر را از خواب بر انگیخت - و خون دو نفر از ایشان را ریخت - لاکن صالح بیگ شمشیرے بر او زده از پائے درآمد * طبیعت این مرد غریب از ملاحظهٔ وقائع معظمهٔ ایام حیات او بهتر فهمیده مے شود - چون نسبے شائسته نداشت -

یکے از انگلیزاں در دریاے گیلان شروع بہ این کار
کرد - لاکن این عمل فائدہ بہ حالِ ایران نہ بخشید -
و محرکِ حسدِ روسیہ گشتہ سببِ خرابیٔ کارخانۂ تجار
انگلیز کہ تازہ در آن صفحات بناے کار گذاشتہ بودند -
شد + و ہمچنین حکم کرد تا سفائنِ تجارتی در خلیج
عجم ترتیب دہند - و چنانکہ عادتِ ظلمۂ بے باک
است - حکم کرد - تا چوبہاے جہتِ بناے مراکب ضرور
است - از مازندران آرند - کہ مسافتِ آن زیادہ بر
شش صد میل است - و نہ رود و نہ گاریٔ باری
در عرضِ این مسافت یافت مے شود + رعایاے دہاتِ
مابین مجبور بودند - کہ بارِ این کار کہ ہرگز صورت نگرفت -
برد کنند - تا دہ سال قبل ازین چوب ہاے نا تراشیدہ
و بکار نرفتہ در کنارِ دریاے بوشہر دیدہ مے شد + و
ہمچنین حکم کرد - کہ سنگ مرمر از آذربائیجان بہ جہتِ
تزیینِ سراہاے کلات و مشہد ببرند - کہ حمل و نقلِ
آن اکثر از چوبہاے کشتی سببِ زحمتِ مردم شد -
در ہزار و ہشت صد و دہ عیسوی مؤلفِ اوراق جائے
را کہ مرمر از آنجا مے بردہ اند - دید - و ہنوز
قطعہ ہاے بزرگِ رخام نا تمام در آنجا بسیار است -
کہ بعد از فوتِ نادر کسے ملتفت نشدہ است + معدنِ
این سنگ ہا در کنارِ بحیرۂ ارومیہ است - و تا مراغہ
بقدرِ ہجدہ میل مسافت دارد + بالجملہ یکے از دلائلِ
قوی کہ نادر مائل بہ ترقیٔ تجارت بود - این است

وجہے بود بہ جہتِ آرامے - بلکہ بر قوّت و شہرتِ
ملک و ملت افزود - و از حرکتِ مردانہ کہ بالنسبہ
بپادشاہِ بخارا و سلطانِ ہندوستان کرد - معلوم
مے شود - کہ استحکامِ مبانیِ اقتدارِ خود را در شہرتِ
شمشیر و قوّتِ تدبیر مے دانست نہ در وسعتِ مملکت
و بسطتِ سلطنت - بنابریں اعم ازیں کہ ملاحظۂ کارہائے
کہ در اوائل برائے ایران کرد - بشود - یا نظر
بر شجاعت و شہامت و کاردانی کہ در ایامِ حیات
از وے ظاہر شد - کنیم - یا مروّت و مداراتے کہ در
ہر یک از فتوحات آشکار کرد - یا کارہائے بزرگے
کہ از وے صادر گشت - بہر ملاحظہ ایں پادشاہ
مستحق و سزاوارِ کمال ستائش و تحسین و شایستہ و
مستوجب نہایتِ تکریم و تمجید است - لاکن تغیرے
کہ در اواخرِ عمر در مزاجش پیدا شد - و حرص و
بدگمانی کہ بر طبیعتش غلبہ کرد - او را از بے رحم
ترین ظلمہ ساخت - گویا مقدر شدہ بود - کہ ایران
از ہماں دستے کہ شربتِ حیات یافت - ضربتِ ممات
یابد + در ہماں اوقات کہ مزاجِ نادر مبتلا بہ ایں
اختلالِ عظیم بود - ہنوز خیالِ ترقی و تقویتِ ایران
را در خاطر داشت + بسیار مائل بود - کہ بازارِ تجارتِ
ملک رواج یابد - و چنیں مے دانست - کہ اگر
جہاز ہائے تجارتی ترتیب یابد - باعثِ ازدیادِ دولت و
اقتدارِ ملت و مملکت خواہد بود - لہذا بہ استعانتِ

مُنتخباتِ اخلاقِ جلالی

لامعِ دُوم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارم در سیاستِ اولاد

اوّلاً باید کہ دایۂ لائق ـ مُعتدلُ المزاج برائے او تعیین کنند ـ چہ کیفیّتِ مزاجی و نفسانی در مولود سرایت کند ـ و چُوں در شریعتِ حقّہ وارد است ـ کہ تعیینِ اسم در رُوزِ ہفتم کردن اولیٰ است ـ مُتابعتِ آں باید نمود ـ و ہمانا حکمت در تاخیرِ آں باشد ـ کہ بلکہ از تامّل نامے لائق تعیین نمایند ـ چہ اگر نامے نا مُلائم تعیین کنند ـ ہمہ عُمر از آں در کدُورت باشد ـ وازیں جہت رعایتِ نام کردن از حقُوقِ فرزندان است بر پدر +
وچُوں رضاع تمام شود ـ بتادیبِ او مشغُول باید شُد ـ تا کسبِ اخلاقِ ذمیمہ نکُند ـ چہ قابلیّتِ ایشاں بر کمال

که یکے از تجّارِ معتبرِ انگریز سه سال قبل از فوتِ او در وقتے که ایران از جور و اجحاف و ظلم و بیدادِ او ویران بود - بازدیدِ او رفته گفت - که مبلغے از مالِ او را در شورشِ اِستر آباد به غارت برده اند * نادر حکم کرد - تا آنچه از وے برده اند - یا بعینه مسترد سازند - یا اموالِ کسانے را که در غارت دستے داشته اند - فروخته بهاے آں را در عوض بدهند *

گرسنگی شدت احتراز نمایند - که مبادا بعلامت عادت کند - و
وقاحت در او راسخ شود - بمقتضای اَلنَّاسُ حَرِیصٌ عَلیٰ
مَا مُنِعَ بر معاودت حریص گردد - بلکه حُسنِ حیل بکار
دارند - و باید - که در نظر او لذّاتِ اکل و شرب و لباسِ
فاخره را مستقبح گرداند - و در خاطرش قرار دهند -
که جامهای منقّش و ملوّن شیوۀ زنان است - و مردان
باید - که خود را ازین مرتفع دارند - و مطمح نظر آب و
علف ساختن عادت بهایم است - و اوّل آداب طعام خوردن
چنانچه خواهد آمد - او را بیاموزند - و تنبیهش کنند - که غرض
از خوردن صحّت است نه لذّت - و اغذیه و اشربه به
منزلۀ ادویه است - که بآن دفع جوع و عطش کنند -
و همچنانکه ادویه را بقدر ضرورت و مصلحت دفع مرض
تناول باید کرد - اغذیه و اشربه نیز بمقدار سدّ جوع
و دفع عطش باید - و او را از تفنّن در طعام منع
کنند - و بر اقتصار بر یک طعام مائل سازند - و اشتهای
او را ضبط کنند - تا به هر طعام اقتصار تواند کرد -
و بلذائذ مشغوف نباشد - و گاه گاه او را نانِ تهی
دهند - تا بوقتِ ضرورت بآن تواند ساخت - و این
آداب از غیرِ اغنیا نیکست - و از اغنیا نیکوتر باشد -
و شام را از چاشت بیشتر دهند - تا روز خواب و
کسالت بر او غلبه نکند - و گوشت به اعتدال دهند -
تا موجبِ ثقل و بلادت نشود - و از حلوا و میوه و
اطعمۀ سریعة الاستحاله او را منع کنند - و از آب درمیان

است و میل طبیعت به رذائل در نفوس مرکوز است ـ
چنانچه سابقاً بیان رفت ـ و در تهذیب اخلاق او بر
وجهی که گفته شد ـ تأسی به طبیعت نمود و ترتیب نگاه دارد ـ
و چون اول آثار قوت تمیز حیاست ـ چنانچه گذشت ـ
غلبهٔ حیا دلیل نجابت و فضیلت باشد ـ پس چون این
خصلت ازو مشاهده رود ـ در تادیبش را اهتمام زیاد باید
نمود ـ اول تادیبات آنکه او را از مخالطت با ضد او
که به رذائل موسوم باشد ـ منع کلی نماید ـ چه نفوس
صبیان بمنزلهٔ لوح ساده باشد ـ و قبول صورت بسهولت
نماید ـ بعد از آن او را شرائع دین و آداب سنن
بیاموزاند ـ و بمواظبت بر آن دارد ـ و بر امتناع از آن
زجر و تادیب نماید ـ بقدر طاقت و مقدار قوت او ـ
چنانچه در احکام شریعت مقرر شده ـ در سن هفت
سالگی او را بنماز امر کنند ـ و اگر در سن ده سالگی
ترک کند ـ او را بضرب تادیب کنند ـ و او را بمدحت
اخیار و بمذمت اشرار بتکرارات تحریص دهند ـ و از
شرور تنفیر نمایند ـ و اگر به جمیلی اتیان نماید ـ تحسین
کنند ـ و اگر به قبیحی مبادرت نماید ـ بملامت تخویف کنند ـ
و تا میسر باشد ـ مواجهش صریح نکنند ـ بلکه حمل بر
سهو کنند ـ تا موجب تجاسر او نشود ـ و اگر پوشیده
دارد ـ هتک ستر او نکنند ـ و اگر تکرار افتد ـ در
خلوت او را توبیخ بلیغ کنند ـ و در تقبیح آن فعل مبالغه
نمایند ـ و از معاودت بترسانند ـ و از تکرار توبیخ و

باشد - و اگر مردان را بسوگند احتیاج باشد - کودکان را ہیچ احتیاج نیست - و بخاموشی و اقتصار بر جواب و در پیش بزرگان مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن مائل گردانند - و بزرگ زادگان را احتیاج باین آداب بیشتر باشد - و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد - و بر ریاضت اخلاق واقف - و بطہارت ذیل و وقار و ہیبت و مروت مشہور - و از اخلاق ملوک و آداب مجالست و مواکلت با ایشان و محاورت با ہر طائفہ از طوائف مردم با خبر - و باید کہ دیگر ابناے جنس بلکہ بزرگ زادگان کہ بآداب کریمہ متحلی باشند - با او در مکتب باشند - تا ملول نشود - و آداب از ایشان فرا گیرد - و بواسطۂ مشاہدۂ ایشان در تعلم سعی بیشتر کند - و چون معلم اورا بضرب تادیب کند - از فریاد و شفاعت منع کنند - چہ آں شیمۂ حمالیکہ و ضعفا ست - و معلم باید کہ تا تقصیرے ظاہر ازو مشاہدہ نکند - بضرب اقدام ننماید - و چوں بضرب حاجت افتد - در اول باید کہ بہ شمار اندک و الم بسیار باشد - تا عبرت گیرد - و بر معاودت جرأت نکند - و اورا بر سخاوت ترغیب کنند - و حطام دنیوی را در چشم او خوار و حقیر سازند - چہ آفت محبت زر و سیم از آفت سموم و افاعی بیشتر است - و امام غزالی (رح) در تفسیر کریمہ وَ اجْنُبْنِیْ وَ بَنِیَّ اَنْ نَّعْبُدَ الْاَصْنَامَ مے فرماید - کہ مراد بہ اصنام زر و سیم است - و ابراہیم علیہ السلام دعا فرمودہ - کہ مراد

طعام خوردن منع کنند - و هر چند همه کس را از منکرات
احتراز واجب است - در کودکاں بحسب عقل مبالغه
بیشتر است - چه به نفس و بدنِ ایشاں مضر است -
و بر غضب و تهوّر و وقاحت و طیش باعث شود -
و این ملکات ردیّه در او مستحکم گردد - بلکه او را از
مجالسِ این طائفه بے مصلحتے منع باید کرد - و از
سخنانِ قبیح شنیدن مانع باید شد - و تا از وظائفِ آداب
فارغ نشود - و تعبے تمام نکشد - طعامش ندهند - و
از کارهائے پوشیده او را منع کنند - تا بر قبائح دلیر
نشود - چه هر آئینه باعث بر پوشیدن قبح تواند بود - که
در آں فعل تصوّر کرده باشد - و از خوابِ روز و خوابِ
بسیار در شب منع کنند - و از جامهٔ نرم و اسبابِ تنعم
مثلِ خیش و سردابه در تابستاں - و آتش و پوستین در
زمستاں اجتناب دهند - و به حرکت و پیاده رفتن و
سواری کردن و ریاضاتِ مناسبه او را عادت دهند - و
آدابِ برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچه خواهد آمد
بیاموزانند - و به ترتیبِ موے و تزیین و ملابسِ زناں
او را زینت نکنند - و انگشتری تا وقتِ حاجت نرسد
باو ندهند - و از مفاخرت بر اقراں و پدراں و اسبابِ
دنیوی او را منع کنند - و از دروغ گفتن باز دارند -
و بکلّی از سوگند خواه راست و خواه دروغ منع کنند -
چه سوگند از همه کس قبیح است - و بحسبِ شرع اگرچه
راست باشد - مکروه است - مگر آنکه متضمنِ مصلحتِ دینی

و تضییعِ اعمار باشد۔ و اگر طبعش ملائمِ صناعتے نباشد۔ و آلات و ادوات مساعد نہ۔ او را بر آں مکلّف ندارند۔ و بہ صناعتے دیگر نقل کنند بشرطِ آنکہ از تشبّث بر آں پایہ کلّی شدہ باشد۔ تا موجبِ اضطراب نشود۔ و در اثنائے ہر فن ریاضتے لائق کہ تحریکِ حرارتِ غریزی کند۔ و بدو حفظِ صحّت و نفیِ کسل و بلادت باشد۔ عادت نماید۔ و چوں صناعتے بیاموزد۔ بکسب و تحرِ معیشت از آں امرش کنند۔ تا چوں حلاوتِ آں دریابد۔ در تکمیلِ آں کوشد۔ و در دقائقِ آں صنعت سبقت گیرد۔ و نیز بر تعیّش از کسبِ جمیل کہ شیمۂ احرار است۔ عادت کند۔ و بہ رزقے کہ از پدر و مادر باو رسد۔ اعتماد ننماید۔ چہ اکثر اولادِ اغنیا کہ بہ ثروتِ پدراں مغرور بودند۔ از تعلیمِ صناعات محروم شدند۔ و بعد از تقلّبِ روزگار در عرضۂ ضیاع افتادند۔ و چوں در اکتساب و تعیّش باں مشتغل شود۔ اوّل آنست۔ کہ او را متاہّل سازند۔ و حاصل او را جدا کنند۔ و ملوکِ فرس فرزنداں را درمیانِ خدم و حشم تربیت نکردند۔ بلکہ باتقات بطرفے فرستادندے۔ تا بخشونتِ عیش عادت کردندے و عادتِ رؤسائے دیلم ہمیں بودہ۔ و کسے کہ بضدِ ایں طریق نشو و نما یافتہ باشد۔ اصلاحِ او مشکل بود۔ خصوصاً کہ بسن در آمدہ باشد۔ چوں چوبِ خشک کہ راست ساختنِ آں دشوار است۔ سقراط حکیم را چوں پرسیدند۔ کہ چرا مخالطتِ تو با جواناں بیشتر است؟

فرزندان مرا از عبادت زر و سیم و دلبستگی بآن دوری
ده - چه منشاء جمیع مفاسد محبت آنست - و در اوقات
عطله ایشان را رخصت بازی کردن دهند - بشرط آنکه
مشتمل بر تعب زیاده و ارتکاب قبیح نباشد - و این
آداب از همه کس مستحسن باشد - و از جوانان نیکوتر -
و چون قوت تمیز در او غالب شود - او را تفهیم کنند -
که غرض اصلی از اسباب دنیوی حفظ صحت است - تا
بدن چندانکه نفس استعداد دار البقا حاصل کند - بماند
پس اگر اهل علم باشند - به ترتیبی که مذکور شد - او را
تعلیم علوم نمایند - و اگر اهل صناعت باشند - بعد از آنکه
از آداب واجبهٔ شرعیه فارغ شده باشد - بتعلیم آن
مشغول سازند - و اولے آن است که در طبیعت کودک
نظر کنند - و از احوال او تفرس نمایند - که استعداد کدام
علم و صناعت بیشتر دارد - او را بآن مشغول دارند -
چه بمقتضاے کلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهٗ هر کس را
استعداد هر صناعت نیست - بلکه هر یک را استعداد
صناعتے خاص است - و در تحت این سرے است
غامض - که سبب قوام عالم و انتظام احوال بنی آدم
است - و حکماے سابق در طالع مولود نظر میکرده اند
و او را به هر صناعت که بحسب اوضاع نجومی لائق
حال مے دیده اند - مشغول مے ساخته اند - چه هر کس
که مستعد صناعتے باشد - باندک سعی تکمیل آن تواند کرد -
و چون غیر مستعد باشد - سعی او در آن تعطیل روزگار

آں ہنگام باید - کہ از تکرار بتنگ نیاید - و ہر کس کہ حکایتے کُند - اگرچہ بر آں واقف باشد - باید کہ وُقُوفِ خود بر آں اِظہار نکُند - تا آں کس سخُن تمام کُند - سخُن کہ از غیرِ او پُرسند - جواب نگوید - و اگر از جماعتے پُرسند - کہ او داخلِ ایشاں باشد - بر دیگراں سبقت نگیرد - و اگر کسے بجواب مشغُول شود - و او بہ بہتر ازآں قادِر باشد - صبر کُند - تا آں کس سخُن تمام کُند - پس جوابِ خُود بگوید بر وجہے کہ طعن در مُتقدِّم نباشد - و تا سخُن کہ باو گویند - تمام نشود - بجواب اِشتغال نُنماید - و در مُحاورہ و مُباحثۂ کہ در حُضُورِ او گُذرد - چُوں باو دخلے نہ داشتہ باشد - دخل نُنماید - و اگر سخُن ازو پوشیدہ دارند - اِستراقِ سمع نکُند - و با بُزُرگترانِ مجلِس سخُن بکِنایت نگوید - و آواز باعتِدال بر کشد - نہ پست نہ بلند - و اگر سخُن مُشکِل اُفتد - بہ تمثیل روشن گرداند - و بے مصلحتے بہ اِطناب نکوشد - بلکہ طریقۂ اِیجاز سپُرد - و الفاظِ غریبہ و کِنایاتِ بعیدہ اِستعمال نکُند - و از فُحش و شتم اِحتِراز نُماید - و اگر اِحتیاج بہ تعبیر از امرِ فاحِش اُفتد - بہ تعریض و کِنایت اِکتِفا کُند - و از مِزاحِ شنیع کہ مُوجِبِ سُقُوطِ مُروّت و حُدُوثِ اِستہانت و جالبِ حِقد و عداوت باشد - اِجتِناب واجِب داند - و در ہر مقامے کلام بر وفقِ مُقتضائے حال راند - و در مُکالمہ بدست و چشم و ابرو اِشارت نکُند - مگر اِشارتے لطیف کہ مُقتضائے مقام باشد - و خواہ بحق خواہ بباطِل اصلاً با اہلِ مجلِس خاصّۃً با بزرگاں

ہمیں جواب گفت ٭ و در تربیت دختراں آنچہ لائق ایشاں باشد - از ملازمت خانہ و مبالغت در حجاب و عفت و حیا و خصال کہ در زناں بیاں رفت - ترغیب باید نمود - و ہنرہاے لائق آموختن - و چوں بحد شوہر رسند - در تزویج ایشاں با کفوے تعجیل باید نمود ٭ این است طریق تربیت اولاد ٭ و چوں در اثناے ایں مباحث دعدۂ شرح بعضے آداب واقع شدہ - ایجاز ضروری است - و آں آداب اگرچہ مخصوص کودکاں نیست - دریں باب مذکور شد - چہ وثوق بر قابلیت ایشاں بیشتر است ٭

آدابِ سخن گفتن

باید - کہ بسیار نگوید - چہ بسیار گفتن نشانۂ خفت دماغ و سخافت عقل و موجب سقوط مہابت و قلت وقع باشد ٭ حضرت عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا مے فرماید - کہ حضرت مصطفٰے صلّے اللہ علیہ وسلّم - کہ طوطئ خوش الحانِ وَ مَا یَنْطِقُ عَنِ الْھَوٰی بود عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلَوٰتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ سخن باعتدال فرمودے - بمرتبۂ کہ در مجلسے کہ متمادی شدے - کلماتے کہ بزبانِ حقائق ترجمانِ آں حضرت جاری شدے - توانستے شمرد ٭ بو زرجمہر گفتہ - چوں کسے را بینی - کہ بے حاجت سخن بسیار مے گوید - یقین داں - کہ دیوانہ است ٭ و تا آنچہ خواہد گفت - در خاطر مقرر بکند - بتلفظ نیاورد - و حکما گفتہ اند - فکر ثم مرارًا ثمّ قُلْ - و سخن مکرر نگوید - مگر آنکہ احتیاجے بآں واقع شود - و

نجنبانند۔ و طریقۂ اعتدال نگاہ دارد۔ و ہشیار باز پس نہ نگرد۔ کہ آں شیوۂ ابلہان است۔ و پیوستہ سر در پیش ندارد۔ کہ آں دلیلِ غلبۂ حزن و فکر است۔ و در رکوب نیز اعتدال نگاہ دارد۔ و در نشستن پاے دراز نکند۔ و یک پاے بر دیگر ننہد۔ و بر زانو نہ نشیند۔ اِلّا در خدمتِ پادشاہ و استاد و پدر و کسے کہ بمثابۂ ایشاں باشد۔ و سر بر زانو و دستِ ننہد۔ کہ علامتِ حزن و کسالت باشد۔ و گردن کج نکند۔ و از حرکاتِ عبث مثلِ بازی با ریش و دیگر اعضا احتراز کند۔ و انگشت در بینی و دہن نکند۔ و از مفاصلِ انگشت وغیرہ بانگ بیروں نیاورد۔ و از تثاؤب و تمطّی اجتناب کند۔ و آبِ دہن و بینی چناں نیندازد۔ کہ حاضراں مشاہدہ کنند۔ یا آوازِ آں بشنوند۔ و رُو بقبلہ نیندازد۔ و بدست و سرِ آستین و دامن پاک نکند۔ و چوں بہ مجلسے رود۔ فروتر از جایگاہِ خود و بلند تر از آں نہ نشیند۔ و اگر بزرگِ مجلس او باشد۔ ہر جا کہ نشیند جائز بود۔ چہ صدر آنجا خواہد بود۔ و اگر سیلے وقوف بر جاے خود نہ نشیند۔ چوں واقف شود۔ باز بجاے خود آید۔ و اگر جاے خود خالی نیابد۔ باز گردد۔ بے آنکہ اضطرابے و کراہتے بخود راہ دہد۔ و پیشِ غیرِ حرم و خدم جز روے و دست برہنہ نکند۔ و از زانو تا ناف بہیچ حال برہنہ نسازد۔ نہ در خلا و نہ در ملا۔ مگر عند الاحتیاج۔ مثلِ قضاے حاجت و غسل و نظائرِ آں۔ و در پیشِ مردم نخسپد۔ و اصلاً

وسفیهاں بلجاج و خلاف نورزد - و با کسے کہ مبالغہ با وے مفید نباشد - الحاح نکنند - و در مناظرہ شروطِ انصاف نگاہ دارد - و سخنِ دقیق با کسے کہ فہم او بآں نرسد - نگوید - و باہر کسے بقدرِ عقلِ او سخن کند - چنانچہ حضرتِ رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود - نَحْنُ مَعَاشِرُ الْاَنْبِیَاءِ اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ و عیسٰی علیہ السلام فرمود - وَ لَا تُضَیِّعُوا الْحِکْمَةَ عِنْدَ غَیْرِ اَهْلِهَا تَظْلِمُوْهُمْ و در محاورت طریقِ ملاطفت مرعی دارد - و حرکات و افعال و اقوالِ ہیچ کس را محاکات نکند - و سخنِ موحش نگوید - وچوں پیشِ بزرگے سخن گوید - ابتدا بچیزے کند - کہ بفالِ مبارک باشد - چوں بقاے دولت و دوامِ سعادت و نظائرِ آں - و از غیبت و نمامی و بہتان و دروغ گفتن و شنودن بکلّی احتراز واجب داند - و با اہلِ آں مداخلت نکند - و باید - کہ شنیدنِ او از گفتنِ بیشتر باشد - و از حکیمے پرسیدند - کہ چرا شنفتنِ تو از گفتن بیش است - گفت - زیرا کہ مرا دو گوش دادہ اند - و یک زباں - مصرعہ

یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آدابِ حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند - کہ نشانۂ طیش است - و تانّی زیادہ از حد نکند - کہ علامتِ کسل است - وچوں متکبّراں نخرامد - و بہ شیوۂ زناں و مخنّثاں خود را

مُقدّم مے نماید۔ و مادر در سببیّتِ وُجُود شریکِ پدر است۔
بسبب آنکہ تحمُّلِ مشقّتِ حمل و مُقاساتِ خطرِ ولادت و اوجاعِ
طلق کردہ۔ و اوّل قوتے کہ سببِ حیاتِ فرزند شدہ۔
خُونِ بدنِ او شت۔ و مُدّتے مدید حفظ و سیاست و تربیّت
او نمودہ۔ و از فرطِ شفقت خود را فدائے او دانستہ۔ و
ازیں جہت کہ محبّتِ والدین فرزند را محبّتِ طبعی است۔
و ایشاں را در رعایتِ حقُوقِ فرزنداں احتیاج بہ تکلّفے
نیست۔ بخلافِ محبّتِ فرزنداں ایشاں را۔ لہذا در شرائع
اولاد را امر بہ احساں بہ والدین بیشتر از عکس است۔
پس مُقتضائے عدالت آں باشد۔ کہ برِّ والدین را تالیِٔ
طاعتِ خالق داند۔ چُنانچہ در آیاتِ اعجاز غایات و احادیثِ
ہدایت سمات ایں مطلب بیواسطہ از عقبِ آں مذکور و
مؤکّد شدہ۔ و چُوں استغنائے ساحتِ الٰہی از آں مُتعالی
است۔ کہ مُفلسانِ کوئے تہی دستی در مُقابلِ نعیم نامتناہیِٔ او
بادائے شُکرے یا مُکافاتے توانند در آمد۔ و نہایتِ اقدامِ
سالکاں دریں راہ اعتراف بعجز و قصور است۔ بخلافِ پدر
و مادر۔ کہ وُجُودِ احتیاج ایشاں ظاہر۔ پس ازیں سبب حقُوقِ
ایشاں بہ رعایت اولے باشد۔ و بحسبِ قواعدِ شریعت نیز
مُبالغہ در حقُّ النّاس بیشتر از حقُّ اللّٰہ است۔ چہ حضرتِ
حق سُبحانہٗ و تعالٰے جوادِ مُطلق است۔ وَ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ
عَنِ الْعٰلَمِیْنَ۔ قضیّۂ مُحقّق در رعایتِ حقُوقِ والدین بسہ
چیز توانند بُود۔ اوّل دوستیِٔ خالص بجاں و تعظیم بالغ
بزباں و ارکان۔ و امتثالِ اوامر و نواہیِٔ ایشاں بقدرِ امکان۔

بہ پُشت باز نیفتند۔ خاصّۃً کہ در خواب غطیط کُند۔ چہ بایں ہیئت خُفتن سبب زیادتیِ آں شود۔ و اگر درمیانِ مجلس خواب بر او غالب گَردد۔ اگر تواند بر خیزد۔ و الّا خواب را بہ حکایتے یا فکرے یا غیرِ آں از خود دفع کُند۔ و اگر با جماعتے باشد۔ و ایشاں خواب کُنند۔ یا موافقت کُند۔ یا بیروں آید۔ و حاصل آنکہ بر وجہے سُلوک کُند۔ کہ مردُم را ازو نفرتے و وحشتے نباشد۔ و اگر بعضے ازایں عادات بر او ثقیل نماید۔ تامّل کُند۔ کہ ملامتے کہ بر اضدادِ آں مُترتّب شود۔ شنیع تر و ثقیل تر از تحمّلِ مشقّت است در کسبِ آں ٭

لمعۂ پنجُم در رِعایتِ حقوقِ پدراں و مادراں

چُوں بمُقتضاےِ عقل و نقل شُکرِ مُنعم واجب است۔ و بعد از نعمِ الٰہی ہیچ نعمت در حقِّ فرزنداں مانندِ نعمتِ پدر و مادر نیست۔ چہ پدر سببِ صُوریِ وجُودِ اوست۔ و بعد ازآں وسیلۂ تربیتِ او بہ تہیّۂ اغذیہ و البسہ و ضروریات۔ کہ سببِ بقاےِ او و بلُوغ بکمالِ نشو و نما ست۔ و باز واسطۂ حصُولِ کمالاتِ نفسانیِ او۔ چُوں آداب و ہنرہا و صناعات۔ و بانواعِ مشقّت و تعب جمعِ اسبابِ دُنیوی مے نماید۔ و براےِ او ذخیرہ مے سازد۔ و آں را باو ارزانی مے دارد۔ بلکہ در ایثارِ اورا بر خود

که شخص دوستانِ پدرِ خود را رعایت نماید - و بتوجیهی که سابقاً ذکر نموده شد - که قرابتِ روحانی نیز معتبر است - با معلّم که پدرِ نفسانی است - همین طریق بلکه زیاده سلوک باید داشت ۞

لمعهٔ ششم در سیاستِ خدم

بحکمِ عقل خدم بمنزلهٔ دست و پاے و دیگر جوارح شخص باشند - چه ایشان بکارهاے اقدام نمایند - که اگر ایشان نباشند - شخص بہ نفسِ خود متوجّہِ آنها باید بشود - والبتّه عضوے از اعضاے خود در آں اشتغال باید کند - واگر این طائفه نباشند - اسبابِ راحت منقطع گردد - و از حرکات و تردّداتِ متوالی بہ هیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود - و علاوه اسبابِ سقوطِ وقار و مهابت شود - وانواعِ تعب و مشقّت بہ شخص عاید گردد ۞ پس شخص باید که ایشان را ودائعِ الٰهی دانسته شکرِ وجودِ آنها را واجب داند - و با ایشان طریقهٔ رفق و مدارات مسلوک دارد - و زیاده از حدّ اعتدال ایشان را کار نفرماید - و اوقاتِ راحت براے ایشان تعیین کند - چه هر آیینه ایشان را نیز ملال و کلال و ضعف باشد - و دواعیِ طبیعت در جبلّت مرکوز - و ملاحظه باید کرد - که در جوهرِ فطرت میانِ او و ایشان اشتراک است - و شکرِ آنکه حق تعالےٰ ایشان را مامورِ او داشته بجا باید آورد - و بر ایشان جور نباید بکند - چنانچه حضرتِ متمّمِ مکارمِ اخلاق علیه الصّلوٰتُ و التّحیّات

مادام کہ مؤدّی معصیتے یا فوتِ مصلحتِ کلّی نباشد - و اگر مؤدّی بہ یکے ازینہا شود - بر سبیلِ مجاملت مخالفت باید کرد - نہ بر سبیلِ مجادلہ - اِلّا در صورتے کہ شرعاً واجب باشد - امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ از اکثر علما نقل فرمودہ - کہ در شبہات اطاعتِ والدین واجب است - نہ در جلیِ مباحات ✦ دوم مساعدت با ایشاں در مصالحِ معاش پیش از طلب بے منّت و توقّعِ عوض - مادام کہ مؤدّی بمحذورے نشود ✦ سوم اظہارِ خیرخواہیِ ایشاں در سِرّ و علانیہ - و محافظت بر وصایاے ایشاں - خواہ در حیاتِ ایشاں و خواہ بعد از وفات - و چوں حقوقِ پدر را طرفِ روحانیّت غالب است - و حقوقِ مادر را طرفِ جسمانیّت - و لہٰذا تنبیہ در حقّ پدراں و محبّت ایشاں بعد از قوّتِ تمیز حاصل شود - و حقّ مادراں در مبادیِ حال معلوم گردد - و بایں سبب میلِ اطفال با ایشاں زیادہ است - پس اداے حقّ پدراں بہ امورے کہ روحانیّت بر آں غالب باشد - مثلِ اطاعت و دعا و ثنا انسب باشد - و قضاے حقّ مادراں بجسمانیات مثلِ بذلِ مال و ترتیبِ اسبابِ معاش - و چوں عقوق رذیلتے است مقابلِ ایں فضیلت - پس اورا ہم سہ نوع باشد در مقابلِ انواعِ ثلثہ - و کسانے کہ بمنزلۂ والدین باشند - چوں اجداد و اعمام و اخوال و برادرانِ بزرگ و دوستانِ حقیقی - ہم بمثابۂ ایشاں باید داشت - بقدرِ امکان مواسات با ایشاں باید کرد - و در حدیثِ صحیح است - کہ بہترینِ نیکوکاریہا آن است

رُجوع کُنند - بظُہورِ اندک خللے اورا از آں کار معزول نباید کرد - چہ ایں فعلِ مُتہتّکاں و کوتاہ بیناں است - و ہر آئینہ بعد از عزلِ او بدلے باید - و نتواں دانست - کہ بدل بہتر ازو باشد یا بدتر * و در دلِ خدم مقرّر باید داشت - کہ ایشاں را جُدائی ازو بہ ہیچ وجہ در حساب نیست - تاہم بہ مُروّت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر - و ہم مُوجبِ مزیدِ رغبتِ ایشاں - تا شروطِ ہواداری و جانسپاری بتقدیم رسانند - چہ ہرگاہ کہ دوامِ اختلاطِ خود با مخدوم تصوّر نماید - خود را در مال و اسباب شریکِ او داند - و نعمت و مُکنتِ او را نعمت و مُکنتِ خود شناسد - و چوں داند - کہ علاقہء ایشاں مُستحکم نیست - و باندک چیزے قابلِ زوال - خدمتِ اورا عاریتہ شُمارد - و شروطِ اشفاق بجا نیاورد - بلکہ از برائے روزِ مُفارقت ذخیرہ جمع کُند - و اصلِ خدمت آنکہ محبّت باعثِ آں باشد - نہ ضرورت - تا خدمت عاشقانہ کُند - نہ مزدورانہ - و بعد از آں باعث رجا باشد - نہ خوف - چہ اگر چوں مُحبّانہ نباشد - بارے مزدورانہ بود نہ مظلومانہ - و چہ ہرگاہ کسے را بہ تخویف بر کارے دارند - البتّہ اورا ذوقِ باطنی بآں کار نباشد - و بقدرِ دفعِ ضرر بر آں اقدام نماید - و باید - کہ مصالحِ خدم را بر مصالحِ خود مُقدّم دارد - و نوعے سازد - کہ کارہائے کہ بایشاں مُتعلّق است - از سرِ نشاط کُنند - نہ از روئے ملالت و کُرہ - و در اصلاحِ حالِ ایشاں مراتب نگاہ باید داشت - و ایشاں را بلُطف اُمیدوار

مِنَ الْمَلِكِ الْخَلَّاقِ فرمود - در ماکول و ملبوس ایشان را
با خود برابر باید داشت - و چوں انسان کسے را برائے خدمتے
قبول کند - باید - کہ اوّلاً بہ اِمعانِ نظر ملاحظۂ حالِ او
بکند - و اگر تجربۂ دریں باب میسّر نشود - بفراست و
کیاست اِستعانت نماید - و اصحابِ صُورِ متخالفہ و تخطیطاتِ
متفاوتہ را اِختیار نکند - چہ غالباً خُلق تابعِ خلق است -
و خلافِ آں نادر - و حکمائے فرس گفتہ اند - نیکو ترین
چیزے از زشت صورتِ اوشت - و در حدیث نبوی است -
اُطْلُبُوا الْحَوَائِجَ عِنْدَ حِسَانِ الْوُجُوْہِ فرمودہ - کہ چوں
رسول بجائے فرستند - باید - کہ نیکو نام و خوبصورت باشد
چہ حُسنِ صورت اوّل نعمتے است - کہ از شخص رسد -
و در حدیثے دیگر است - کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و
خوش آواز بودہ اند - و باید - کہ از معلولاں چوں اعور
و اعرج و اقرع و ابرص و نظائرِ آں اِجتناب نماید -
و چوں اماراتِ کیاست از خادم مشاہدہ نماید - با او بارتباط
باشد - چہ در اکثر حال حیلت و مکر باریں خصلت باشد - و
حیائے بسیار باندک عقل دریں باب بہتر از عقلِ بسیار با
وقاحت است - چہ حیا بہترین خصلتہاست - و خادم را
بکاریکہ اثرِ قابلیتِ آں در او مشاہدہ و آلاتِ آں او را
مساعِد و طبع او بآں ملائم باشد - مشغول باید کرد - چہ ہر
کس را قابلیتِ کاریست - و ہمچنانکہ از اسپ حراثت نیاید -
و گاو کرّ و فرّ را نشاید - از ہر کس غیر از آنچہ قابلیتِ آں
داشتہ باشد - چشم نتواں داشت - و چوں بخادم کارے

انوثیتِ حادس و وہم و چستی و چالاکی موسوم اند - امّا بسببِ
عُجب و حقد و مکر مذموم - و نزدیکِ شجاعت و جودتِ
خدمت و حُسنِ شکل مذکور - امّا بغدر و فساد و قساوت
و بے حفاظی مشہور ✤

مغرب در بعضے لواحق

سِمتِ اُولےٰ در وصایاے افلاطون

مے گوید - خدائے را بشناس و حقّ او نگاہ دار ✤
و ہمیشہ ہمّتِ خود را بر تعلیم و تعلّم مقصود دار و اہلِ
علم را بکثرتِ علم امتحان مکن - بلکہ اجتناب از شرور و
فساد اختیار کن ✤ و از حق تعالےٰ چیزے مخواہ کہ زوال
را منفعتِ آں راہ باشد - بلکہ ازو باقیاتِ صالحات طلب
کن ✤ ہمیشہ بیدار باش - کہ شرور را اسباب بسیار
است ✤ آنچہ نباید کرد - آرزو مخواہ ✤ و بداں کہ انتقام
الٰہی از بندہ نہ بر طریقِ غضب است - بلکہ بطریقِ تادیب
و تہذیب است ✤ بہ تمنّاے حیاتے بایستہ فارغ مباش -
تا موتے شایستہ باں متضمن نباشد - و حیات را شایستہ
مشمر - کہ آنرا وسیلۂ اکتسابِ خیر باشد - بخواب و آسائش
میل مکن - الّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس
کردہ باشی - یکے آنکہ تامل کنی - کہ دراں روز ہیچ خطائے

واز قهر خائف باید ساخت - و اگر یکے از ایشان بعد از توبۂ گناہ مراجعت نماید - بعقوبات لائقہ او را گوشمالی باید داد - و بعد از این از و توبہ نباید شنُد - و اگر بتکرار تجارب معلوم شود - کہ قابل اصلاح نیست - او را بزودی ترک باید کرد - تا بمجاورت او دیگر خدم فاسد نشوند - و بندہ از آزاد بخدمت آولے است - چہ میل بندہ بانقیاد و اطاعت و تادب باخلاق و آداب سید بیشتر است - و وہم انقطاع کمتر - و از طبقات خدم و عبید آنکہ در او عقل و نطق و حیا و جلادت بیشتر باشد - برائے خدمت نفس تعین کنند - و آنکہ عفت و کفایت و کسب در او بیشتر باشد - برائے تجارت - و آنکہ قوی تر و بر اعمال شاقہ صبور تر - برائے عمارت - و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر - برائے حراست - و اصناف بندگان سہ اند - یکے حر بہ طبع - و دیگر عبد بہ طبع - و سوم عبد بہ شہوت - و اول را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد - و دوم را بمنزلۂ دواب و مواشی - و سوم را بقدر ضرورت بہ دام مشتہیات نگاہ باید داشت - و بحسب مصلحت کار فرمود - و از اصناف امم عرب بہ نطق و فصاحت و دہا ممتاز باشند - و اما بہ جفائے طبع و قوت شہوت موسوم - و از ایشان حبشہ بہ وفا و دیانت قدم معروف اند - اما بہ کبر و عدم تحمل ہوان موصوف - و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز - اما بجبلت و حرص و نفاق منجاز - و روم بوفا و امانت و کفایت موسوم - اما بہ بخل و لوم ملوم - و ہند

لذّت نماند - و بدی بماند + از آں روز یاد کُن کہ تُرا آواز دِہند - و از آلتِ اِستماع و نُطق محروم باشی - نشنوی - و نگوئی - و نتوانی یاد کرد - یقیں داں کہ مُتوجّہ بجائے شدۂ کہ آنجا نہ دوست شناسی نہ دُشمن - پس اِینجا کسے را بنقصان موسُوم مدار - وجائے خواہی رفت کہ آنجا خُداوندگار و بندہ یکساں باشد - پس اِینجا تکبّر مکُن - توشہ مُہیّا کُن - زیرا چہ دانی کہ رحیل کے خواہد بُود ؟ بداُنکہ از عطاہاے اِلٰہی ہیچ چیز بہتر از حِکمت نیست - و حکیم کسے است - کہ فِکر و قول و عمل او مُتوافق باشند + نیکی را مُکافات کُن - و بدی را در گذر + در ہیچ وقتِ کار از کارہاے بُزرگِ آں عالم ملالت منُماے - و در ہیچ وقت تہاوُن مکُن - و از خیرات تجاوُز جائز مدار + ہیچ سَیّئہ را در اِکتسابِ حسنہ وسیلہ مساز - ونزدِیک او لے بجہتِ سُروریے زائل مکُن - کہ از سُروریے دائم اِعراض کردہ باشی + حِکمت را دوست دار - و سخُنِ حکُما بشنو + ہواے دُنیا از خود دُور کُن - و از آدابِ ستوُدہ اِمتناع مکُن + ہیچ کار را پیش از وقت شرُوع مکُن - و چُوں بکارے مشغُول شوی - از رُوے فہم و بصیرت اِشتغال کُن - بتوانگری مُعجب مباش - و از مصائب شکستگی و خواری بخُود راہ مدہ + با دوست مُعاملہ چُناں مکُن - کہ بحاکم مُحتاج شوی + با دُشمن مُعاملہ چُناں کُن - کہ اگر بحاکم عرض رود - ظفر تُرا باشد + با ہیچ کس سفاہت مکُن - و با ہمہ کس تواضع کُن +

از تو واقع شده باشد - دوم آنکه اندیشه کنی - که آیا در آں روز هیچ خیرے را اکتساب نموده باشد - سوم هیچ عملے را بہ تقصیر فوت کرده باشد + یاد کن که پیش از حیات چه بودی - و بعد از آں چه خواهی شد + هیچکس را ایذا مده - که کارهاے عالم در معرض تغیر و زوال است + بد بخت آنکس بود - که از تذکر عاقبت غافل باشد - و از گناه باز نایستد + سرمایهٔ خود را از چیزے که از ذات تو خارج باشد - مساز + در ایصال خیر بمستحقان موقوفِ سوالِ ایشاں مباش + حکیم مشمر کسے را که به لذتے از لذاتِ دنیوی شاد شود - یا از مصیبتے جزع کند + همیشه یادِ مرگ کن - و از مردگاں عبرت گیر + خساست شخص از بسیاریِ سخنِ بے فائدهٔ او بود - و از اخبار بچیزیکه از و نپرسیده باشند - بشناس - و بدانکه کسے که شر بر کسے خواهد - نفسِ او قبولِ شر کرده باشد + بارها اندیشه کن - آنگاه بگو - و پس از آں بعمل آور + دوستِ همه کس باش - زود بخشم در میا - تا غضب عادتِ تو نگردد + حاجتِ محتاج بفردا میفگن + ع چه دانی که فردا چه حادث شود؟ گرفتاراں را معاونت کن - مگر آنکه بخوے بد گرفتار باشد + تا سخنِ هر دو خصم فهم نکنی - حکم میانِ ایشاں مکن + بقولِ تنها حکیم مباش - بلکه بقول و عمل هر دو باش - که حکمتِ قولی دریں جهاں بماند - و حکمتِ عملی بداں جهاں رسد و آنجا بماند + اگر در نیکی رنجے بری - رنج نماند و نیکی بماند - و اگر از بدی لذتے یابی -

مخدوم باشد - که تخلّف از خدمت نه بنا بر عدم رغبت
بصحبت است - بلکه بنا بر پیری و ضعفِ بنیه و فتورِ
قوٰے است - و چوں مصاحبت میسّر نیست - دریں رساله
دستورے بیاں کنم که در جزویات بآں رجوع کنی - و
بآں از صحبتِ من مستغنی شوی + امّا امراے عجم و
فضلاے ایشاں - بد آنکه اگر توانی که ایشاں را ہلاک کنی -
تغیّرِ آب و ہواے ایشاں نمیتواں کرد - و ہر آئینه شبیه
بایشاں پیدا شود - پس جہد کن - که ایشاں را باحساں
بندۂ خود سازی - تا ہمه مخلص شوند - و از ہمه بندگانِ
تو مطیع تر باشند بعد ازآں مے گوید - پادشاہاں چہار صنف
اند - یکے آنکه با خود و رعیّت ہر دو سخی باشد - دوم
آنکه با خود سخی باشد - و با رعیّت لئیم - سوم آنکه با رعیّت
سخی باشد - و با خود لئیم - چہارم آنکه با خود و رعیّت
ہر دو لئیم باشد - و قسمِ اوّل باتّفاق محمود است - و قسم
دوم و چہارم باتّفاق مذموم - و در قسم سوم خلاف است -
و حکماے ہند بر آنند - که محمود است - و حکماے فرس
بر آنند - که محمود نیست - بلکه مذموم است - و سخاوت آنست -
که بقدرِ حاجت اہلِ استحقاق برسانی - و ہر که ازیں مرتبه
تجاوز نماید - و بحدِّ افراط گراید - از سخا باسراف انحراف یافته
باشد - و ہر پادشاہے که بزیادت از آنچه مکنت او باشد
بخشندگی نماید - البتّه سبب فسادِ ملک او شود - ہاے اسکندر را
باتو بارہا گفته ام که اصلِ سخا و کرم و بقاے ملک در
آنست - که طمع در مالِ مردم نکنی - و از جملۂ سخا و

هیچ متواضع را حقیر مشمر + در آنچه خود را معذور
داری - برادر خود را ملامت مکن + به بطالت شادمان
مباش - و بر بخت اعتماد مکن - و از فعل نیک پشیمان
مشو - با هیچکس جدال مکن - همیشه ملازم سیرت عدل و
مواظب خیرات باش ٭

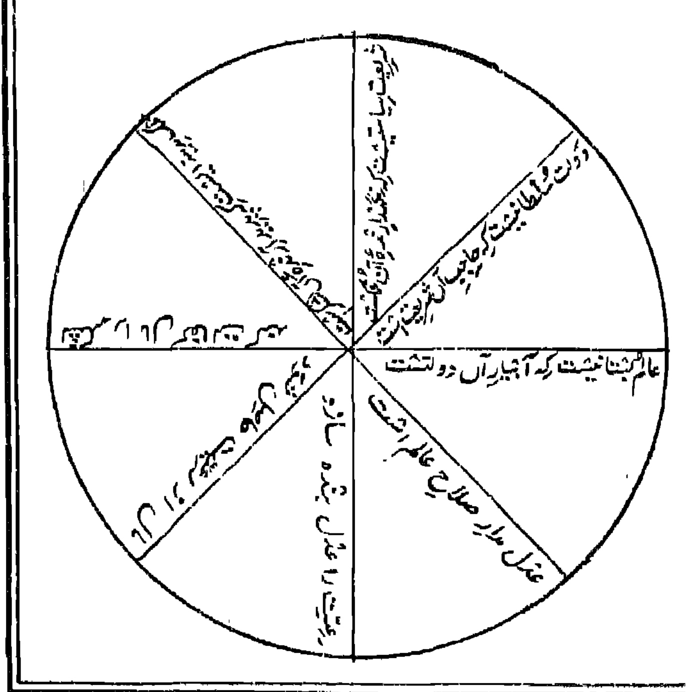
سمت دوم در وصایای ارسطا طالیس

مترجم کتاب سر الاسرار که بامر مامون خلیفه کتاب
مذکور را از لغت یونانی بعربی نقل کرده - در صدر ترجمه
می گوید که چون ارسطا طالیس که وزیر اسکندر و استاد
او بود - بواسطهٔ پیری و ضعف از ملازمت او تخلف
نمود - و اسکندر بر بلاد عجم استیلا یافت - و در میان
ایشان ارباب عقل و کیاست و اصحاب نجدت و شجاعت
بسیار بودند - و در ابقای ایشان خوف و خلل ملک بود -
و استیصال ایشان از قانون عدالت و مروت دور
می نمود - در امر ایشان متحیر شد - و کتابتی بارسطا طالیس
نوشت مشحون بفنون تاسف و تلهف - و در آن اثنا این
معنی درج کرد - که بواسطهٔ بعد از دولت محاوره بسی
حیرت در امور بخاطر راه می یابد - از جمله درین صورت
در ظلمات مضائق بی نور تدبیر خاطر مشرق حکیم بیرون
شدن متعذر است - بهر وجه که میسر باشد - سعی در
تعلیم اسباب ملاقات فرمایند + ارسطا طالیس در جواب
نوشت - که همانا رای فرزند جلیل و سلطان نبیل را

بضُعفِ بدن و نُقصانِ عمر است - و سببِ کسبِ اخلاقِ زنانہ
از احوالِ مسکیناں و ضعیفاں غافل مباش - و تفقّدِ
احوالِ ایشاں واجب داں - کہ موجبِ رضاے خالق
و جاذبِ قلوبِ خلائق است + حُبوب و غلات ذخیرہ کُن -
تا در خشک سال بہ تو غلہ نشیند + چناں کُن کہ اہلِ
صلاح از تو ایمن باشند - و اہلِ فساد خائف + اے
اِسکندر! ترا بارہا وصیت کردہ ام - باز ہم تاکید میکنم -
کہ در خوں ریختن دلیر مباش - کہ اہلاکِ حیوانات مخصوص
بحق است - و حقیقتِ حال جز علام الغیوب کسے را معلوم
نیست - و شاید کہ بسببِ تہمتے کہ شخصے از آں بری باشد -
یا اورا در اقدام بداں جریمہ عذرے باشد - قتلِ اورا روا
داری - و چہ جریمہ اصعب ازیں باشد ؟ و از ہرمس
اکبر یعنی ادریس علیہ السلام بمن رسیدہ - کہ چوں مخلوقے
قتلِ دیگرے کند - ملائکِ آسماں در حضرتِ باری زاری
کنند - کہ فلاں بندۂ تو در قتلِ بندۂ دیگر بتو تشبہ کردہ - اگر
آں قتل بقصاص باشد - حضرتِ حق فرماید - کہ اورا بحکم
من بحق قصاص کُشتند - و اگر بظُلم باشد - فرماید - بعزت
و جلالِ من کہ خونِ کُشندہ را مباح کردم - پس ملائکہ
در ہر تسبیح و استغفار دعاے بد برا و کنند - تا زمانے کہ
بقصاص رسد - و ایں بہترین حالِ او باشد - و اگر خود
بمیرد - نشانۂ غضبِ خداے تعالے باشد - چہ بعذابِ مدید
و عقابِ شدید واصل شود + نکثِ عہد مکُن - و سوگند
اصلاً یاد مکُن و چوں یاد کردی - ہیچ وجہ از آں برمگرد -

کرم آنکہ ستم جائز نداری - و از عیب پوشیدۂ مردم تفتیش نکنی - و از انعامے کہ با کسے دہی - یاد نکنی - و نمایۂ فضل و احسان بآن است - کہ نیکاں را گرامی داری و با مردم کشادہ رُو باشی - و جواب بحسب حالِ مردم بگوئی - و از خطاے جاہلاں در گذری * اے اسکندر! عقل مدارِ تدبیرات و آئینۂ کمالات و نقائص است - و اصل ہمہ فضائل و اوّل آلۂ عقل محبّت و آخر نتیجۂ آں نام نیک است - چہ از سلطنت و ریاست لذتہا مقصود نیست - بلکہ مقصود ازآں نام نیک است - چہ ہر پادشاہے کہ دیں را تابع خود دارد - و استخفاف ناموسِ الٰہی کند - ناموس الٰہی اورا بکُشد - اے اسکندر! باید - کہ پادشاہ بلند ہمّت و صاحب راے و فصیح و شیریں زباں و بلند آواز باشد - و سخن کم گوید - و با اراذل نہ نشیند - و چوں بیروں آید - زینت لائقِ منصبِ سلطنت بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز باشد - و رعایتِ بازرگاناں کہ از بلادِ بعیدہ بمملکت او آیند - واجب داند - تا موجبِ انتشارِ صیتِ جمیل و میل قلوب و کثرتِ تردّدِ تجّار شود - و بآں سبب مملکت معمور گردد - و باندک مسامحت کہ با ایشاں کند - نفع بسیار یابد - و خندۂ بسیار نکند - چہ کثرتِ خندہ ہیبت و وقار را از دلہا ببرد - و ممدِّ پیری و ضعفِ حرارتِ عزیزی شود - اے اسکندر! در شہوت حریص مباش - کہ آں از خواصِ خنازیر است - چہ فخر باشد در چیزے کہ حیواناتِ خسیسہ درآں بہ تو رازح باشند ؟ و افراط درآں مودّی

از مظہرِ وابل - و در بعضے اشجار بسر بانی رقم نوشتہ بود - کہ ملک و عدل دو برادر اند - کہ ہیچ کدام را از آں دیگر استغنا نیست ۔ بعد ازآں مے گوید - کہ کیفیت ارتباطِ اسبابِ نظامِ عالم بیکدیگر در صورتِ دائرۂ شریفہ وضع مے کنم - تا صورتِ توالی و تشابکِ ایشاں محسوس و مشاہدہ گردد - و زبدۂ ایں کتاب و خلاصۂ مطالبِ آں ایں دائرہ است - و اگر بغیرِ آں بتو رفرستادے - کافی مے بود ۔ صورتِ دائرہ ایں است ۔

که مملکت بسے از سلاطین یونان بشامت سوگند دروغ
و نقض عهد بفساد انجامید * هر چیزے که از تو فوت
شود - تاسف منماے - که شیمهٔ صبیان و ناقصان است *
اهل مملکت خود را بکسب فنون علوم امر کن - و کسے را
که در علم فائق شده - بمزید عنایت و تربیت مخصوص دار -
که این خصلت سبب زیادتیٔ محبت تو در دلها شود - و
موجب رونق ملک و بقاے ذکر جمیل - پادشاهیٔ یونانیان
بیامن همین دو خصلت دوام داشت - چه ایشان رعایا را
به تحصیل علوم امر مے فرمودند - بمرتبهٔ که دختران در خانهٔ
پدران فرائض و آداب نوامیس و جملهٔ اصول طب و
نجوم مے دانستند * از دست کسے که معتمد تو نباشد -
چیزے مخور - و از محافظت خود غافل مباش و آن قصه
را فراموش مکن - که پادشاه هند تحفه از برایے تو فرستاد -
و از جملهٔ آن کنیزکے بود - که او را از طفولیت بزهر
پرورده بودند - تا طبیعت او قریب با افعی شده بود - و
غرض ایشان از آن قصد تو بود - و من این حال را
بفراست دریافتم - و ترا تنبیه کردم * اے اسکندر! بیک
دلیل حکم مکن - و چون دلائل متعارض شوند میل بطرف
اقوے کن * اے اسکندر! عدل صفتے از صفات الٰهی است -
و بعدل آسمان و زمین قائم شده - و بعدل پیغمبران مبعوث
شده اند - و عدل صورت عقل است و بعدل مالک قلوب
و رقاب توان شد - و اهل هند گفته اند - عدل سلطان
بهتر از خصب زمان است - و سلطان عادل انفع است

منتخباتِ رُقعاتِ میرزا غالب - رُقعاتِ میرزا قتیل وانشاے بہارِ عجم

مکتوبات بخدمتِ بزرگاں

از رُقعاتِ میرزا غالب

عریضۂ اوّل

جنابِ عالی! امروز کہ روزِ جمعہ سیزدہم اپریل
است۔ فرصتِ نامہ نگاری یافتہ۔ و عذرِ تقصیر مے خواہم۔
نہفتہ مباد۔ کہ لارڈ ولیم گونڈس بینٹنک بہادر روزِ
بیست و ششم مارچ بدیں دیار رسیدہ بکو رکھیے

تذکرۂ مصنّف

مُلّا جلالُ الدّین دوّانی فاضلیست در زبانِ عرب - و کاملے اشت بہ زبانِ فُرس - صاحبِ تصانیف کثیرُ المنافع چُنانکہ از آں جُملہ یکے ہمیں لوامعُ الاشراق فی مکارمِ الاخلاق مشہور بہ اخلاقِ جلالی اشت - کہ در عہد سُلطان نُصرۃُ الدّین حسن بیگ خاں پادشاہِ عاسے صاحبِ عالم و عالمیاں سُلطان خلیل ولی عہدِ شاہِ موصوف بسلکِ تحریر در آوردہ ؛

آمد + دیگر چہ نویسم - کہ مقصودے جز اظہارِ ایں امور
نبودہ اشت +

عریضۂ دُوم

خداوندِ نعمت سلامت! بجوہری عرضِ بجوہرِ بے آزرمی
کرد - آبروے عہدِ وفا بُرد + ہر چند چوں منے را نسزد
بہ ملازمان زحمتِ بے حساب دادن و پا از جادۂ ادب
فراتر نہادن - امّا چہ کنم - کہ چارہ جز ابرام ندارم - بے کسی
عذر خواہِ گستاخیِ من اشت - اکنون صرفۂ خویشتن
دراں مے نگرم - کہ ملازمان کس فرستادہ اِندر جیت
و ہیرا لال را بحضور بخوانند - و در انجمن بنشانند -
و آنگاہ مرا یاد فرمایند - تا بیایم و سرِ کلافۂ گفتگو بگشایم +
آنچہ گفتہ آید - ماحصلِ آں ہمہ حرف و سخن ایں باشد -
کہ اسد اللہ دائم پرستِ شما و سرگشتۂ نوائبش بدشتِ
شما شت - حالیا از اندوہِ تنگدستی دلِ ریش و درماندۂ
کارِ خویش اشت - و دستش گیرید و بیک ہزار روپیہ
دیگر بکارش آئید - سعیِ شما ضائع نخواہد رفت - و
سودمند خواہد بود - ہم برائے ایں بیچارہ و ہم برائے
شما + چہ خوش باشد - کہ ہم امروز عیارِ ایں
اتفاق نیز گرفتہ آید - تا ہرچہ پسِ ایں پردہ
نہان اشت - روے نماید + زیادہ بے ادبی اشت +
دریوزہ گر اسد اللہ +

رسیدنٹی فرود آمد۔ و بعد از دو روز لشکر و بازارِ لشکر را رشتۂ
جمعیت از هم گسست۔ و مردم را برفتن دستوری داد۔
از آں جمله خیامِ خاصه به شمله روان شد۔ صاحبانِ
سکرٹر جا بجا در شهر رخت اقامت افگندند۔ مولوی
محمد محسن و مولوی سید محمد دو شبانه روز غمکده راقم را آرامگاه
داشتند و بعد کاشانه در خورِ گنجایشِ خویش در همسایگی کوٹهیِ
رسیدنٹی بکرایه گرفتند۔ و در آنجا فرود آمدند+ شاهِ دهلی
ما نوابِ عالی جناب نه پیوستند+ رفتن صاحبِ سکرٹر بهادر
همپایه صاحب رسیدنٹ بهادر به بارگاه خسروی و رسیدن
مختارانِ شاهی بحضورِ گورنری صورت بست+ سبیل پنجم اپریل
صلاے بار دادند۔ و گروه گروه مردم پایه به پایه زمین
بوسیدند+ رسم منعِ نذر از میان برداشته بود۔ و نیز
پذیرفتنی به سزا قرار نیافتند۔ هر کس بخواست نذر گذرانید
و هر کس نخواست۔ همان کورنش بجاے آورد+ نخستین بار
نواب فیض محمد خان بهادر مرزبانِ جهجر با برادران و پسر
خود سعادت بار اندوختند یک صد و یک اشرفی پیش کشیده و
به قبولِ نذر و عطاے خاتم الماس نگین چهره نشاط
افروختند+ دوبین بار از جاگیرداران دگر بود۔ مثلِ نواب
امین الدین خان و اکبر علی خان و دو سه خان۔ زیں
پس امراے شاهی و عمائد و وکلا و کارگزارانِ دفترهاے
سرکار همه بیا یاد سر. در این هنگامه میر حامد علی خان
دامادِ اعتماد الدوله و میر فضل علی خان نیز ملازمت حاصل
ساختند۔ و بیست اشرفی نذر کرده به یافتن انگشتری مفتخر

بالا وشت را دشتے داد کہ دشتگیرِئے ہر دشتے تواند نمود۔ دشت پیش آورد۔ اینکہ کارے از دشتم آید۔ شعر

وشتِ وشنت بدشتِ یک رشت اشنت

وشتِ وشنی و دشت را دستور

عریضۂ پنجم

عالی جاہا! از رنوشتۂ گلاب رائے دریافت شد۔ کہ ہنگام درخواستِ پانخ نیاز نامہ بر زبانِ گرامی رفت۔ کہ اکنوں خاکسار را باآں خدایگاں چہ سروکار۔ کہ خامہ گوہرے بنامش ریزد۔ ہر چند گزند دل گزدید۔ گفتنے ندانستہ۔ کہ شایانِ چنیں سزا باشد۔ گیرم کہ ناملائمی سرزدہ باشد۔ گذشتنی است نہ گرفتنی۔ چہ بزرگاں گاہے گناہ خرداں را ندیدہ انگارند۔ بیت

گرچہ بے حد گناہ من باشد

لیک ازاں بخششِ شما افزوں

عریضۂ ششم

والا جاہا! سایۂ خداوندی پایندہ باد! نیازِ بندگانہ پایانے ندارد۔ کہ گذارد۔ ناچار بدل سپردہ اندکے از آنچہ نوشتنی است بر روئے خامہ مے نگارد۔ و آں این است۔ کہ دی پاسے از روز بر آمدہ پیکے رسید از اختر نگر۔ مژدہ رسانید۔ کہ از سفرِ کارِ والا ہمگی کار و بار تمام زدم گردید۔ اکنوں زود رسیدنم باید۔ چوں سامانے ندارم سخت ناچارم۔

عریضۂ سوم

بخدمتِ جناب نوّاب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہاں مدّ ظلّہُ العالی! آداب گزارش بجا آوردہ معروض میدارد۔ بندہ امروز آہنگِ ملاقاتِ یکے از صاحبانِ انگریز دارد۔ لیکن از آنجا کہ مسکنش بیرونِ شہر در چھاؤنی قریبِ باب باغِ محلدار خان است۔ و بندہ از شدّتِ آفتابِ مرداد کئیبہ ہراساں۔ اگر پالکی عنایت گردد۔ در سایۂ عطوفت گرامی رہ گرائے مدّعا تواند گردید۔ مگر التماس اینکہ وقتِ ملاقاتِ صاحبِ مذکور دو ساعت از روز بر آمدہ قرار یافتہ است۔ کہاران را فرمان باید داد کہ ہرگاہ آدمِ فلانی بیاید۔ پالکی ہمپائے او برند۔ چہ آں وقت جناب در خوابِ راحت خواہند بود۔ زیادہ جز تسلیم چہ عرضہ دارد۔ فقیر اسد اللہ۔

از انشائے بہارِ عجم

عریضۂ چہارم

دستگیرِ بے دست و پایاں! دستِ دستیاری گشادہ بادا! دیر است۔ کہ دست بُردِ سرپنجۂ روزگار دستِ ایں بیدست یکدست بشکست۔ پیش آنکہ چوں دستار دست بر سر نہاد۔ دستے بجنبانید۔ و روبروے ہر کہ بدستورِ دستوانہ دست بر دست گرفتہ دستے نہ سپردہ چوں زبردستِ دستوراں

نامهٔ دوم بنام شیخ امیر الله سرور تخلص

حضرت سلامت! رسیدنِ دلنواز نامه درختِ دوستی را تنومند و شاخِ آرزو را برومند ساخت + گله از نرسیدنِ پاسخِ نامهاے خویش مے کنید۔ و از خدا شرم ندارید۔ من خود از جانبِ شما نگرانی داشتم۔ که کجائید۔ و چه در سر دارید۔ بارے پنداره از روےِ کارِ شما برگرفتم و دانستم۔ که یکے چند مرا فراموش کرده بودید۔ ناگاه ورودِ جنابِ مولانا تراب علی صاحب بداں بقعه اتفاق افتاد۔ شنیدید۔ که فلانی از سختِ جانی ہنوز زنده است۔ مہرِ کہن بجنبید۔ خواستید۔ که بنامه یاد آورید۔ از فراموشیِ روزگارِ گذشته اندیشه کردید۔ لاجرم دروغے چند بہم بافتید و آں را دیباچهٔ نامه ساختید۔ بہر حال دیر بمانید! و از دہر جز نیکی نه بینید! و به پایه ہاے بلند رسید! از حالِ من پرسیده اید۔ چه گویم۔ که بگفتن نیرزد۔ چنانکه گفته اند فرد

شکسته دل تر از آں ساغرِ بلورینم
که در میانهٔ خارا کنی ز دور رہا

خیره سر و آشفته راے۔ نه زباں سخن سرایم گویا۔ و نه دل از سراسیمگی بر جا۔ چہار سال مے گذرد۔ که مقدمه باجلاسِ کونسل در پیش است۔ و دلم از تفرقهٔ بیم و امید ریش۔ حکمے که قطعِ خصومت تواند کرد۔ حصول نیافته و ہنگامِ بپایاں رسیدنِ تیره شب ناامیدی در نیامده۔ حالیا بر آں سرم۔ که۔ چوں جزوِ اعظم کونسل اشرف الامرا

اگر کوشش گرامی بجائے نتواند رسانید- بروے کار آید +

مکتوبات بجانب ہمسراں

از رقعاتِ میرزا غالب

نامۂ اوّل کہ از دہلی بہ برادرِ خود میرزا علی بخش خاں نبشتہ بودند

برادر صاحب مہربان گرامی تر از جاں بسلامت!
مداری خاں مے رسد و نامہ را مے رساند- آنچہ از کالاے
تا رواے من در آنجا باشد- بوے سپارند- و نیز آنچہ
نزدِ منّا محقّہ بردار و ودیعت اشت ہم بنام گرفتہ بدو ہند و
شنیدہ مے شود- کہ نوّاب بدہلی مے آیند- بارے از
صدق و کذب ایں خبر مرقوم دارید- و آگہی دہید-
کہ شما نیز ہمپاے نوّاب مے رسید یا نہ؟ من میخواہم-
کہ اگر خبر عزیمتِ نوّاب دروغ بودہ باشد- خود بہ
فیروز پور رسم- و شرف قدم بوسیِ عمّ عالی مقدار و
مسرّتِ دیدار شما را دریابم + عمر و دولت روز افزوں باد!

آں را عجز نامند۔ زحافے بے مزہ واقع شدہ۔ کہ بر صاحب طبع سلیم نہفتہ نمے ماند۔ میدانم کہ در اصل مصرع ایں چنیں بودہ۔ **فرد**

نہ خریدار کا حصّہ ہُوں نہ حق بائع کا
بس وُہ دانہ ہُوں کہ گر جائے کفِ میزاں سے

نامۂ سوم بہ یکے از دوستانِ کلکتہ

کرم گسترا! والا نامہ رسید۔ و نوید فراق والہئ میرزا احمد بیگ رسانید۔ ہے گفت۔ کہ بدہلی سے آیم۔ وعدہ فراموش راہ گردانید۔ و ناقہ را بسر منزلِ دیگر راند۔ گرفتم کہ خاطرِ دوستان را عزیز نہ داشت۔ چرا بحالِ خورد سالانِ خود نہ پرداخت؟ و سایہ از سرِ شاں باز گرفت؟ وائے از بے یاریئے یاراں اہ! و دریغا بے پدریئے پسرانِ وے۔ ہر چند از مرگ نتواں نالید۔ و گسستنِ تارو پودِ پندارِ ہستی را چارہ نتواں کرد۔ لیکن انصاف بالائے طاعت است۔ ہنوز ہنگامِ مُردنِ میرزا احمد نہ بود۔ چرا آں قدر صبر نکرد۔ کہ بہ کلکتہ رسیدے و روئے نظر فروزش دگر بارہ دیدے؟ چرا آں مایہ درنگ نورزید۔ کہ حامد علی جواں گشتے و کارہا بہ اندازۂ دانشِ وے رواں گشتے؟ حیف کہ ہمیں پسرش خورد سال است! باشد کہ بحقیقت سرمایۂ پدرِ دانا و گنجِ آوردنِ زرہائے پراگندۂ وے توانا نباشد۔ و باشد کہ چوں آں سرمایہ فرا چنگ آرد۔ بباد دہد۔ و بر فرو دستاں ستم کند۔ و کہیں برادراں را ناکام گذارد۔

لارڈ ولیم کونڈس بینٹنگ بہادر بدین دیار درآید- بہ دامنش
درآویزم- و داد خواهم- و استدعاے صدورِ حکمِ اخیر کنم+
گروہے برآنند- کہ نواب عالی جناب بہ دہلی نخواهد آمد-
و هم از آن رہ گذر بہ اجمیر خواهد رفت+ اگر چنین است
بلا من و روزگار من! و آوخ از دوریِ راه و درازیِ
کارِ من! خواسته اید- کہ نتائجِ طبعِ والاے شما بنگرم
و از تراویده هاے کلام و زبانِ خود بسی شما ارمغانے فرستم-
فرصتِ این کجا؟ و دماغِ آن کو؟ آمد آمدِ نواب گورنر و
دریوزهٔ اخبار از هر در- تهذیبِ افرادِ مقدمه و تمهیدِ
نگارشِ حال- سنجیدنِ اندیشه هاے رنگا رنگ- و سگالیدنِ
اندازهٔ بیان- آن مایه هوشیاری و غمخواری چشم از کسے
ندارم- کہ چون ورقے انشا کرده باشم- نقلِ آن تواند
برداشت- یا چون ورقے از بهرِ نگریستن پریشان کنم-
آن اوراقِ پراگنده را فراهم تواند کرد- بهر رنگ چند روز
دیگر عفو نمائید- و تا زمانے کہ بمن پیوندید- گاه گاه بنامه
زنگ زداے آئینهٔ وداد باشید+ اوراقِ اشعار بہ نظرِ
اجمالی نگریسته ام- و از جمله بزرگانے کہ در آن افراد
مذکور اند- میرزا حیدر علی افصح را فردِ کامل دیده ام-
روشے پسندیده و طرزے گزیده دارد- و همچنین است
طرزِ شکرینِ شیخ امام بخش ناسخ و خواجه حیدر علی آتش و دیگر
تازه خیالانِ لکهنؤ+ غزلے از آن بزرگوار مخمس کرده اید-
امّا ندانم- کہ در متنِ مطلع تصرفِ شما ست- یا سهوِ کاتب-
چه در متنِ اخیر مصرعِ اوّل کہ بہ اصطلاحِ اهلِ عروض

حالا ہرچہ از حضور ارشاد مے شود۔ بجا آرید۔ ایں
نیابت در اصل تربیت شما شت۔ البتہ در چندے
از کارِ تحصیلداری آگاہ خواہید شد۔ و پریروز کہ چہار شنبہ
بود۔ از خدمتِ خان صاحب مرخص شدم۔ از زبانیٔ آدمِ
خود دیروز دریافت کردہ۔ کہ اسباب خان صاحب ہمہ
روانہ شدہ بود۔ خود برائے رخصت در خانہ رفتہ بودند
کہ شاید یک ساعت از روز بر آمدہ خود ہم روانہ شوند
یعنی دیروز کہ پنج شنبہ تاریخ پانزدہم بود۔ خان صاحب
مع الخیر از لکھنؤ روانۂ پرگنہ شدند۔ و دیگر آنکہ من
ایں وقت تنگ فرصت بودم۔ ازیں سبب بہ ہمیں
اکتفا شد۔ بعد ازیں خطِ طویل خواہد رسید۔ از
تفضلاتِ حضور چہ عجیب کہ وقتِ روانگیٔ خود ہرجا
کہ بدولت و اقبال تشریف برند۔ شما را نیز در رکابِ
خود سرفراز فرمایند۔ زیادہ خیریت +

نامۂ پنجم

خواجۂ خواجگان۔ ذوالمجد و العلا۔ عارسِ نہالِ بلاغت
در زمینِ انشا سلمکم اللہ تعالےٰ! بعدِ اشتیاقے کہ مافوق
آں متصور نباشد۔ واضح باد کہ مکتوبِ دل نواز مسرتِ
بہشت و یکمِ شہرِ حال بصحابتِ آدمِ جالینوس زمان بقراطِ
دوران حکیم الحکما خواجہ محمد خان صاحب رسیدہ نشاط
بر نشاط ارزانی داشت + صاحبِ من ایں خطِ ہفتم است
کہ بشما نوشتہ مے شود۔ دریں مدت ہمگی دو خط از

وہر آئینہ دریں حال ایشاں باید ہوشمند و حق شناسے۔ کہ گرد چارہ بر آید۔ و غمخوارئے بے پدر ماندگاں نماید +

بیت

مرا باشد از درد طفلاں خبر
کہ در طفلی از سر برفتم پدر

واللہ کہ تیمارِ آں بیچارگاں عین فرض و فرض عین است ہم بر شما و ہم بر میرزا ابو القاسم خاں۔ بیکسیِ ایں جماعت را در نظر باید داشت۔ و غافل نہ باید بود +

از رقعاتِ میرزا قتیل

نامۂ چہارم

نورِ جبینِ مروّت و گلگونۂ عارضِ فتوت سلّمکم اللہ تعالےٰ!
لفافہ خطوطِ دہ روزہ کہ با فرزندم مشتمل حال بود۔ بمطالعہ درآمد۔ بسیار بیجا گزدید۔ کہ از حکم حضور عدول کردید +
ہزار آفریں بر سلیقہ و شعور شما! باللہ اگر مرضیِ بزرگان شما بر تلفِ صاحب بے شکوہ آباد نہ بودہ و نیست۔ و حق بجانبِ ایں صاحبان است۔ زیرا کہ غلوِّ دودمانِ ایشاں مقتضیِ آں نیست۔ کہ فرزندانِ ایشاں اطاعتِ عمّال بکنند۔ لیکن نزدِ من ایں اطاعت در اصل انقیادِ حکمِ حضور است۔ و با اطاعتِ عامل چہ سروکار۔ انحراف ازیں معنی بعینہٖ انحراف از حکمِ ولی نعمت است۔

و ایں کاغذ و آں کاغذ ہر دو را خواہم گرفت۔ و جناب آقا صاحب! برائے وقت طعامِ شما شیر فالودہ درست کردہ اند شاید دو ساعت پیش از شام برسد۔ و احیاناً اگر بعد چراغاں بفرستند یقین است کہ تعجیل در طعام بکار نخواہند برد۔ و سبب پختن شیر فالودہ ایں شد کہ شب وقت تواضع شما گفتید کہ من چیز خوردہ ام۔ و من در وقت نشستن اصرار کردم۔ باز شما گفتید کہ حاجت بہ نشستن نیست۔ قدرے از شیر فالودہ خواہم چشید۔ ہمیں حرف باعث دریافت شدن فرطِ رغبتِ طبع شریف بہ شیر فالودہ گردید۔ زیادہ خیریت۔

نامۂ ہفتم

بلاغت آفرین من! صاحب کلاں بروز جمعہ یا دو شنبہ بحضور خواہد آمد۔ ہنوز مبہم است تا ظہر معلوم خواہد شد۔ اگر روزِ دو شنبہ قرار مے گیرد۔ محمد جمال آش پز را نزدِ شما روانہ مے کنم۔ کہ امروز اشیاب ضروری حسب دلخواہ خریدہ بیارد۔ و فردا شام مشغولِ طبخ شود۔ یا فردا صبح حاضر شدہ اشیاب طبخ را سر انجام دہد۔ و شام بپزد۔ و اگر روزِ جمعہ معین شد۔ ایں جا ہم ضرورتِ طبخ داعی خواہد شد۔ دریں صورت شخصے از اقربائے او یا پسرش کہ در طبخ مثلِ ہماں طباخ مذکور باشد۔ فرستادہ خواہد گشت۔ اطلاعاً عرض شد۔

آنجناب رسیدہ اشت۔ خطِ جنابِ عالی در پُشت تلف نمے شوَد
من کہ دو سہ خط سوائے پُشت فِرِستادم۔ سبب این
اشت۔ کہ در خانۂ تاجُ الدّین حُسین خاں بُودم لہٰذا خط را
نِوِشتہ بہ ایشاں دادم۔ کہ ملفوفِ عریضۂ خود کہ بشُما غلام حُسین
خاں صاحِب روانہ مے نمایند۔ بفرِستند۔ معلوم نیشت۔ کہ سوائے
ایں دو خط ہم بشُما خطِ دیگر رسیدہ یا نہ۔ البتّہ اگر مے رسید
دریں خط مے نِوِشتید۔ لیکن نمے دانم۔ آدم خاں صاحِب
را چہ بلا زد۔ کہ خط را نرسانید؟ خلاصہ ترجمۂ پنج مسوّدہ
بیشتر فِرِستادہ شُد۔ حالا دو مسوّدۂ دیگر ہم ترجمہ شُدہ
مے فِرِستم۔ شاید دہ یا یازدہ رُقعۂ دیگر ماندہ باشد۔ بیشتر در
خطے احوالِ دربار نِوِشتہ بُودم۔ خدا داند۔ رسید یا نہ۔

نامۂ ششم

جنابِ مُنشی والا قدر سلمکُم اللہ تعالےٰ! عجب مُسوّدۂ
نِوِشتہ اید۔ کہ مُلّا ظہُوری باید۔ کہ درسِ آں را از خدمتِ
خودِ آنجناب استفادہ نمایید۔ بشرطِ فرصت در یک رُوز تمامش
را مے توانم دید۔ و اِصلاح کرد۔ لیکن دریں رُوزہا کہ
ضیقِ فُرصت اشت۔ دو سہ رُوز طول خواہد کشید۔ مختصر
آنکہ غزلِ عموئے شُما فِرِستادہ مے شود۔ باید رسانید۔ و
دو غزلِ تو کہ دیرُوز بخدمت فِرِستادہ شُد نقلِ آں بردارید۔
و ایں کاغذ را ہم نگاہ دارید۔ و بر کاغذِ جُداگانہ ایں دو سہ
غزلِ دیگر کہ بیشتر بخدمت رسیدہ اشت۔ نِوِشتہ بگذارید۔
من از دشتِ میرزا جی نجات یافتہ نزدِ شُما مے آیم۔

که اندکے از رنجهاے بسیار که در دوری رو داده - برنگارد -
خامه را رو سیاه دید و کاغذ را فاصر - ناچار بدل گذاشته
بنگارش سرگذشت مے پردازد + خوشم به اینکه نامهاے
خوشبوے ایشان از پئے هم رسیدند + گناه بخشیءِ خود که
آرزو کرده اند - شائستگیءِ شما ست - وگرنه درین هنگام
مرا سر آن که بر سر چنین سخن آید + من آزموده ام -
که خود بیک دم هزار گناه مے کنم - و درے از
بخشایش نے زنم - پس واے بر من ! و آفرین بر ایشان !
آموزگار جهانیان همواره بر چنین دانش بیفزاد ! بخدا ! که تنگی
از آن شائسته کردار نمے داشتم - و تا بزیست نخواهم داشت +
چون ماهے چند بر آمد - که از خجسته شدیے خود آگاه نساختند -
قدرے رنجش رسیده بود - که شبدیز خامه را از شاهراه
نامه نگاری باز داشتم - اکنون که پے به انتقام نبردید - و
تن به نیاز دادید - رقمے از خجسته خوئے ایشان بر صفحهٔ
دل بنگاشتم - که گاهے محو نتواند شد +

ابیات

از گناهت همه گذر کردم | کینهٔ تو ز دل بدر کردم
شاد مے باش و یاد مے آور | دوستان را به مژدهٔ خوشتر

نامهٔ دهم

خوشهٔ انگور رسید - شیرین کام گردانید + خوشا میوهٔ
که پارسیان از روے بزرگی بریش بابایش دانند -

نامهٔ هشتم

خواجهٔ عالی جناب من! جزو دیگر ارسال خدمت میشود باید گرفت - و جزو اوّل به حکیم پال بد بریش مایکسه به فقیر رد باید کرد - و چهار روپیه از رشتم گرفته دو روپیه بآن زن کور باید رسانید - و دو روپیه به شاه علی خان ازمان تخلّص + و از خان مذکور باید گرفت رسید - که خط دیروزه که در امام بارهٔ میرزا حاجی صاحب برده بودی - به که دادی؟ زیاده خیریت + دوای مذکور گرمی بسیار کرده دو روز خوردم - امروز ترک کردم + آقا رجب این وقت نشسته اند - یک بهل به اتّفاق دو کس بدوازده روپیه تا اکبرآباد انفصال یافته + بهلیان درین فکر است که شخص چارمین هم بهم رساند + اگر امروز و فردا بهم رسید - خوب است - و الّا همین سه کس اکتفا ورزیده براه می افتند + چون این کتاب هنوز ابتدا ندارد - لهذا ابواب و فصول آن را به سوهی تحریر نکرده ام وقتیکه خطبه و سرچه تبع آن نوشته شد آن وقت سرخیها جنبدان دشوار نیست + زیاده خیریت +

از انشاے بهار عجم

نامهٔ نهم

جان من! خواهش نیک یار باد! آرزومند میخواشت

چو شیریں پیکرش خوباں بدیدند	بصد خواہش لب او را گزیدند
زہے خوش بخت کارے زود خوئے	کہ دارد دوستش ہر تازہ خوئے
بود شیریں و فرہادی نماید	کسے را ایں سخن باور نیاید

نامۂ دوازدہم

فرد

دشمن زندگیست موئے سفید ÷ روئے دشمن سیاہ باید کرد

دارُوئے شنیدہ شدہ کہ نزدِ شما شت کہ پیر را جوان مے سازد۔ ہر چند خواہش ایں گونہ دارو درخواستِ سیاہ روئی اشت۔ مگر نظر بہ آنکہ سیاہی اگر ہمہ گناہ اشت پیراں بسفید روئی مے خرند۔ و سپیدی اگر ہمہ نیکی اشت بہ موئے روا ندارند۔ اگر اند کے برائے دوست فرستادہ شود۔ ہر آئینہ روئے را سیاہ نمودہ ہر مو را بہ سپاس گذاری گماشتہ آید ÷

پیرانہ سرم سرِ جوانی دارد
اے تازہ جوان پئے خدا بخشش دہ

نامۂ سیزدہم

بیت

از نامۂ تو پیدا بوئے نوازش آمد
شاید بیکمنہ کارسم پنہاں رسیدہ باشی

نامۂ دِل نوازِ جاناں بہ رسید۔ ہر موئے انجم گردد نوازش

و تازیاں بہ جان و دل فخریش خوانند+ خوشہ اش را خوشۂ پروین توان خواند- اگر از دانہاے پروین شیرۂ جاں بخش بر آید+ و ہر دانہ اش را گوہر یکتا باید شمرد- اگر آب گوہر مستی افزاید+ از نزاکتِ پوشش سوارانِ آب ہموارہ در گرداب شرم سر گرداں- و از رشکِ شیرہ اش لب شیریں دہناں ہمیشہ زیرِ دنداں+ نامش را اگر بر زباں گردانند- زر یابند- تا بہ پردگیۂ چشمش نگر بندند- ہیچ نہ بینند+ آویزۂ گوش خوباں است- کہ از زمرد ساختہ آب مرواریدِ درو پُر کردہ اند- و یا گوہرِ دلِ پاکاں کہ از ہوا و ہوس پرداختہ ہے مِہرِ خدا درو در آوردہ اند+ درختش کہ باردار است ہمچوں بار نہد- دخترے زاید- و آں دخترِ ہوش از سرِ جہانے رباید+ خوش گفت آنکہ گفت- بیت

تاک را سیراب ساز اے ابرِ نیساں در بہار
آب تا مے مے تواند شد چرا گوہر شود

نامۂ یازدہم

انبہاے نغزِ پُر مغز فرستادۂ آں مہرباں رسید- کامِ جاں را شیریں گردانید- وہ! چہ میوۂ کہ گلش گل است و بارش انبیا- دیدہ مانندِ ایں شیریں ہیچکے ندیدہ- و ذائقہ در ہیچ شیرینی ایں گونہ مزہ نچشیدہ- ابیات

ز سبزی بر زمرد لب گشادہ	بہارِ تازہ در سبزی نہادہ
زرہے تختے بہشت کارکشتند	کہ زیرِ پوستش مویئے بر رشتند
برنگِ دردمنداں زرد رخسار	بگاہِ پختگی سازد نمودار

از وشتم آید - کہ آفریں و ستایش را شاید ۔ پس از چندے بخت بکام مے شود - شتابی نکنید ۔

نامۂ شانزدہم

در ہنگامے کہ بادِ فیروزی از ہر سُو مے وزید - و مجلہ بانگِ فرّخی و کامرانی بگوشِ جہان و جہانیان میرسید - پیکے باد رفتار مژدۂ فیروزیٔ فیروز گرامی رسانید - دوگانۂ سپاس بدرگاہِ داور بجا آوردہ فنادِ بانگِ شادی بلند آوازہ ساخت ۔ کاریکہ دریں کارزار از دستِ آں خیر بیشۂ جوانمردی آمد - رو کشِ کارنامۂ رستم و اسفندیار است - فیروزی بخشِ دلیراں ایں شگونِ فرخ را آغازِ کارہائے سنجیدہ گرداناد ! قطعہ

خوش کارنامہ ایست کہ آمد بدیں کار
یا بند دست گر بسخن خنجر و کماں

ایں کارزار تو آباد و مرداں چنیں کنند
بر دست و بازوے تو ہزار آفریں کنند

مکتوبات بطرفِ خُردان

از رقعاتِ میرزا غالب

رقعۂ اوّل

نُورِ دیدۂ غالبِ آشفتہ نوا یوسف میرزا کہ چہ گویم

گردید۔ در جستجوئے چیزہا ئے کہ پاس چیز تواند داشت۔ چشم دوختہ بودم۔ در دیدہ نے آمد۔ گمان بردم۔ کہ نیا فریدہ اند کہ ستایش گرامی گوہرِ گوش شنیدن خواستم۔ کہ آرزوئے دیرین بنامہ سپارم۔ ازاں سوئے پیشگامی رفت۔ شنید۔ بدیدہ رسیدہ۔ اکنوں دل نے شکیبد یا گاہے چند پیش نہند یا دشنوری دہند۔ کہ خود رسم۔

نامۂ چہاردہم

فرد

بیاموزد ز پاپوشت رہِ بے پا نوازی را
کسے کو پا نہد در راہِ بخشش از سرساماں

بجفت پاپوش کہ از راہِ بے پا نوازی برائے پائدارئے ایں پیر و خاکسارے پا براہ نہادہ بود۔ از ہمگاناں توانِ بیشگامی بخشید۔ چوں رسید۔ اگر بادپائے خامہ مانندِ رخشِ روزگار بہ ہمہ شتابی شب و روز گردش نماید۔ از گشادگیٔ میدانِ سپاسِ آں بخشش بے پایاں گامے نہ پیمایید۔

نامۂ پانزدہم

از من بر من مہرباں تر۔ نامۂ گرامی در ہنگامے کہ دیدہ در کمیں بود۔ رسید۔ برائے کاریکہ نوشتندے آنکہ ازاں سو چشمکے رود۔ پیش نہادہ اشت۔ و ہموارہ ہمینم آرزو بودہ کہ کوششم گرہ از کارِ کسے کشاید۔ و کارے

دہشت دہد۔ بایں طریق نوشتہ شد۔ و بیشتر ایں حرکت
بہ رایکانِ عموے شما شست + آمدم بر ذکرِ دیگر۔ بہ تاریخ
ہفدہم سہ ساعت از شب گذشتہ نکاحِ میر تقی خواندہ
خواہد شد۔ بہ جناب قبلہ و کعبہ یعنی جدِ امجدِ خود عرض
باید کرد۔ کہ روزِ یکشنبہ رشتم را برائے مسند خواہم فرستاد +
پوشیدہ نماند۔ کہ در نکاح زیادہ از سہ آدم کہ یکے
از آں حاجی کربلائی صاحب ہستند۔ نخواہند بود + خلاصہ
ایں کہ فردائے نکاحِ میرِ موصوف و زوجہ اش زعفرانی
پوش خواہند شد و بہ تاریخ بست و دوم رسمِ ساچق بہ عمل
خواہد آمد۔ و فردائے آں حنا بندی۔ و بست و چہارم
یعنی شبِ بستم و پنجم مجلسِ عروسی مرتب خواہد شد +

رقعۂ سوم

بلند دستگاہِ من سلامت! از یں غزلِ شما معلوم شد
کہ طبیعتِ شما موزوں و مناسب با فنِ شعر است۔ لیکن
بسیار متوجہِ ایں نباید بود۔ چرا کہ لذتِ ایں بے پیر
آدمی را از تحصیلِ علومِ شریفہ باز مے دارد۔ کم کم بگوئید
مضائقہ ندارد۔ و قتیکہ قدرے عربیت بہم خواہد رسید۔
و در صحیح و غلط قوتِ ممیزہ پیدا خواہد شد۔ آں وقت
تعلیمِ اسرارِ ایں فن ہم بہ عمل خواہد آمد + ایں ہر
دو خط را حوالۂ میاں امیر محمد کہ آں شب از باندہ آمدہ
بودند۔ ہر گاہ بیایند۔ باید نمود۔ یقین است۔ کہ برائے
گرفتنِ فرمایشِ میرزا مغل خواہند آمد +

از رفتنش بر من چہ رفت۔ فرا رسیدہ باشد۔ کہ ہر زہ رہ بُریدند۔ و رنج رہ روی کشیدند۔ جدۂ ماجدۂ مخدوم را بہ فرّخ آباد نیافتہ باشند۔ بارے سعادتے کہ در غمگساری و خدمتگاری ئے خال فرّخ فال اندوختہ اند۔ مفت ایشان است + میر جندی کہ بہ جے پور رفتہ اند۔ و یارِ عزیز یوسف علی خاں کہ در بنارس جا دارد۔ سلامہا بہ شما ارمغاں مے فرستند + سپاس بیائید۔ کہ تا آں ہمہ کہ نزد من فراہم است۔ از من بستانید + نامۂ شما بہ من رسیدہ است۔ و ایں کہ من مے نویسم۔ پاسخ آن است زنہار با مردمِ آں شہر میاویزید۔ و طرح ستیزہ مریزید گفتار ناموزوں کہ آں را شعر نامند۔ در ہر دل جاے دیگر۔ و در ہر دیدہ رنگے دیگر۔ و سخن سرایاں را ہر زخمہ جنبشے دیگر۔ و ہر ساز آہنگے دیگر دارد۔ از دید و دانشتِ دیگراں چشم بپوشید و در افزودنِ آگاہیِ خویش کوشید۔ اسد اللہ غالب +

از رقعاتِ میرزا قتیل

رقعۂ دوم

خواجۂ امامی صاحب سلّمکم اللہ تعالےٰ! دیروز رقعہ رسید۔ و مضمون دریافت گردید + البتہ رقعہا ے ترکی خالی از مزہ نیست۔ براے اینکہ خوانندہ را ازآں لذّتے

شد۔ باید کہ بطورِ مناسب میانۂ خودتان قسمت کنید + زیادہ خیریت + و دیگر آنکہ بعد از تمام نمودن رقعہ یک بقعاب کبابہ کہ سیزدہ کیلہ دارد۔ ہم عنایت شد۔ ایں را ہم مے نویسم +

رقعۂ ششم

خواجہ امامی صاحب سلّمکم اللہ تعالٰی! بعدِ اشتیاق مخفی نماند۔ کہ از دیروز در عجیب ریگستانے افتادہ ایم۔ کہ در ہیچ جائے بہم نمے رسد۔ امروز مقام است۔ فردا کوچ۔ لیکن مقامِ امروزہ دریں ارضِ ذات الرمل بر من ناگوار است + صبحے مارے بر آمدہ بود۔ پیادہا اورا کشتند + دیگر آنکہ پنج روپیہ بدستِ ایں آدم مے فرستم۔ گرفتہ پیشِ خود نگاہ دارید۔ و ہرگاہ شخصِ معلوم بیاید۔ باید باو داد۔ کہ بیچارہ بہ مصرفِ خود رساند +

رقعۂ ہفتم

عزیز تر از جانِ من! دیروز یک خط باسمِ عمو صاحب شما نوشتہ بہ پُست رسانیدہ ام۔ یقین است کہ رسیدہ یا میرسد۔ در ہماں خط چند سطرے ہم برائے شما است۔ ملاحظہ خواہید کرد + حالا از طرفِ عبارتِ شما خاطرِ حقیر جمع است۔ لیکن اندک خطے پیدا باید کرد۔ کہ عمر را رو برائے تحصیل ہمیں است۔ وقتے کہ خط پیدا شد خط شما۔ و بدانید۔ کہ بہترین علوم علمِ تحصیلِ معاش و بہم رسانیدنِ ترقی در بینِ امثال و اقران است۔ خوشا وقتِ

رُقعۂ چہارُم

خواجہ اِمامی صاحب سلّمکُم اللہ تعالےٰ! دِیروز بپاسِ خاطرِ شُما در مُقدّمۂ شیخ محمّد حُسین عرضی بجائے معلوم فرستادہ بُودم۔ آنچہ دستخط شُدہ اشتند۔ راقم را از اوّل ہمیں گُماں بُود۔ لیکن بپاسِ خاطرِ شُما نوِشتہ شُدہ۔ نوکری در سرکارِ ایشاں خیلے مُشکِل است۔ کسانیکہ ایں سرکار را ندیدہ اند۔ ہوس دارند۔ و آنہا کہ نوکر اند۔ در تکلیفِ نزرک لیسرے برند۔ لیکن نوکیفے کہ در نزرک نوکری رُو مے دہد۔ از سبب بر نیامدنِ تنخواہ ہشت۔ در اِنتظارِ بر آمدنِ تنخواہِ اوّل تنخواہِ دیگر جمع مے شود۔ بیچارہ با اینقدر پول بخانہ ندارند۔ کہ از تنخواہ دست بردارند+

رُقعۂ پنجم

نشریں نو بہارِ اِنشا پردازی و عندلیب شاخسار بذلہ طرازی حفظکُم اللہ تعالےٰ! یقین کُلّی است کہ بعدِ آمدنِ فقیر بہ ایں طرف ہم شغلِ فارسی بطورِ خود باہمے تحقیق داشتہ باشید۔ من ہم در دو سہ روز مے رسم۔ لیکن خُدا کُند۔ کہ باراں بایستند۔ گرد و غُبار شہل است و اِلّا در کوچہاے لکھنؤ راہ رفتن خیلے دُشوار خواہد بُود۔ آمدم بر سرِ مطلب۔ چہار انار و یک ناشپاتی و یک بہ و چند دانۂ انگور و چند تا خوبانی و قدرے پستہ و کشمش کہ از حضُور براے من آمدہ بُود۔ بجنسہٖ نزدِ شُما فرستادہ

مخواه - که دمے نیاسائی - و اندکے سیراب نشوی - زانے بردار - که بکار آید - و کارے کن - که پشیمانی نه زاید - هرچه دیر نپاید - دلبستگی را نشاید - جہان روزے چند است - انجام کار با خداوند - از همه گسسته به او پیوند - و دل از همه برداشته به او بند۔

رقعۂ دہم

نازپرورِ من! کاهِ پارینه بر باد دادن از پایۂ مردی دور است - و از باد فروشی نزدیک - اگر دستے باشد - در آستیں دارند - بروزگار - بکار آرند۔

رقعۂ یازدہم

عزیز القدر! از نوشتۂ کوتوالِ جہان آباد دریافت شد - که چند تنے خانه بدوش گندم نمائے جو فروش به پیرایۂ درویشی آراسته و بسنجیدگی و آراستگی پیراسته در بازار فرود آمدند - و بزبان آرائی و جادو بیانی دلِ باشندگانِ آں جا بدست آوردند - از پیدا و پنهانِ همه آگاه شدند - آنگاه پیشۂ خود فرا گرفتند - روزها بسرِ وقتِ مردانِ خدا مے پرداختند - و شبها دزدی مے ساختند - در اندکے اندوختۂ مردمان گرفتند - و رفتند - باید که پئے آنها شناخته گرفتار سازند - اندکے نوشته را بسیار دانند۔

فرزندیکہ بزورِ بازو حقِّ والدین ادا نماید۔ از اطوارِ شما معلوم است۔ کہ چیزے خواہید شد۔ بہر حال از فارسی حرف زدن دست بر نخواہید داشت۔ کہ ایں دولت نصیب ہرکس نمے شود۔ و چیز ہائے دیگر از کتاب حاصل مے تواں کرد۔ امّا ایں بغیر صحبت دست نمے دہد۔ ہر چند مشکل است ولے برائے شما بسیار آسان است۔ زیراکہ تشویبات شما ہمہ روزمرّہ است۔ آنچہ در خطوط مے نویسید۔ ہمیں در حرف زدن بکار برید۔ حالا ہم فارسیٔ شما قابل نازمت نیست۔ ایں قدر ہست۔ کہ کم حرف مے زنید۔ و در حرف زدن زبانِ شما لکنت دارد۔ ایں خوب نیست۔ روانی از ہمہ چیز بہتر است + از خود زیں جا مقام بود۔ فردا ما ہم و کوچ بیشتر + زیادہ خیریت +

از انشائے بہارِ عجم

رُقعۂ ہشتم

عزیزِ من! از ستمِ خلق پرہیز و از آزارِ مردم گریز کارے است سترگ۔ چہ ہرگاہ ستمگار از زور و ستم در ماندہ شود بیشتر ستم رسیدہ نگذارد۔ و کمتر بہ بہانۂ دیگر از پا در آرد + ٥

سگِ تازی کہ آہو گیر گردد بگیرد آہوش چوں پیر گردد

رُقعۂ نہم

برادرِ من! دریں سرائے ناپائدار خوابے مکن و آبے

بهر جرعهٔ می که شه می فشاند تهیدست در تحفه در وی نشاند
درخشان شده می چو روشن درخش قدح شکر افشان و می نوش بخش
دماغ نیوشندگان سرگران ز نوش می و رود رامش گران
سرشک قدح نالهٔ ارغنون روان کرده از دیده‌ها رود خون
زهی زخم کز زخمهٔ چون شکر شود رود خشک بدو رود تر
در آن بزم آراسته چون بهشت گل افشان تر از ماه اردی بهشت
سکندر جهان جوی فرخ سریر نشسته چو بر چرخ بدر منیر
ز دارا در آمد فرستاده‌ئی سخن گوی روشن دل آزاده‌ئی
چو خسرو پرستان پرستش نمود هم او را و هم شاه خود را ستود
چو کرد آفرین بر جهان پهلوان شنیده سخن کرد با او روان
ز دارا درود آور پیش تخت نداده خراج کهن باز جست
که چون بود کز گوهر تخت و تاج ز درگاه ما وا گرفتی خراج
ز نوئی چه دیدی تو در کار ما که کردی سر از خط پرگار ما
همان رشتهٔ دیرینه را کار بند مکن سرکشی تا نیابی گزند
سکندر بر آشفت چنان بر فروخت که از آتش دل زبانش بسوخت
کمان گوشهٔ ابرویش خم گرفت ز تندیش گوشه را دم گرفت
چنان دید در قاصد راه سنج که از جوش دل مغزش آمد به رنج
زبان چون بگردی برآشفته شد سخنهای ناگفتنی گفته شد
فرو گفت لختی سخنهای سخت که گوید خداوند شمشیر و تخت
کرا در خرد پایه باشد بلند نگوید سخنهای ناسودمند
زبان کو بگردی صبوری کند ز دوری کن خویش دوری کند
سخن گرچه با او ز نازه بود نگفتن هم از گفتنش به بود
چه خوش گفت فرزانهٔ پیش بین زبان گوشتین است و تیغ آهنین

منتخبات سکندر نامه

خراج خواستن دارا از سکندر و جواب دادن او

بیا تا ز بیداد شوئیم دست — که بیداد نتواں ز بیداد رست
چه بندیم دل در جهاں سال و ماه — که هم دیو خانه است و هم غول راه
جهاں وامِ خویش از تو کے سر برد — بجرعه فریشته به ساغر برد
چو باراں که یکیک مهیا شود — شود سیل و آنگه بدریا شود
بیا تا خوریم آنچه داریم شاد — درم بر درم چند باید نهاد
نشستے بیا بر گزر کرده گیر — همان گنج تا خورده را خورده گیر
از آں گنج کاورد قاروں بدست — سر انجام در خاک بیں چوں نشست
چه باید نهادن بریں خاک دل — کز و گنجِ قاروں فرو شد بگل
از آں هشتِ زرینِ شدادِ عاد — چه آمد بجز مُردنِ نامراد
دریں باغ رنگیں درختے نرست — که ماند از قضاے تبرزن درست
گزارش کنِ زیورِ تاج و تخت — چنیں گفت کاں شاهِ پیروز بخت
بیکے روز فارغ دل و شادبهر — برآسوده بود از هوسهاے دهر
مئے ناب در جامِ شاهنشهی — گہے پر همے کرد و گاہے تهی
حکیمانِ هشیار دل پیشِ او — خرد مند مونس خرد خویشِ او
بهر نکتۂ کامد از بانگِ چنگ — سخن شد یکے بر نمطهاے تنگ

مشوران بخود کاهی ایام را
ز من آنچه سر تابد آنرا مخواه
فرستاده کین داستان گوش کرد
سوی شاه شد داغ بر دل کشان
فرو گفت پیغام‌های درشت
چو دارا جواب سکندر شنید
به تندی یکی داستان یاد کرد
که بی سکه را چه یارا بود
بخندید و گفت اندر آن زهرخند
فلک بین چه ظلم آشکارا کند
سکندر نه خود گر بود کوه قاف
چنان پشه را بجنگ عقاب
سبک قاصدی را بدرگاه او
یکی گوی و چوگان بقاصد سپرد
در آموختن راز آن پیشکش
سوی روم شد قاصد تیزگام
ز ره چون برآمد بر شاه روم
سرافگنده در پایهٔ بندگی
نخستین گره کز سخن باز کرد
که فرماندهان حاکم جان شدند
چه فرمایدم شاه فیروز رای
سکندر بدانست کان عذر خواه
به بیچاره گفتا رسیادر پیام

قلم در کش اندیشهٔ خام را
چنان باش با من که با شاه‌شاه
سخنهای خود را فراموش کرد
شتابنده چون برق آتش فشان
سر و سر و بن را دوتا گشت پشت
یکی دور باش از جگر برکشید
کزان شد نیوشنده را روی زرد
که هم سکّهٔ نام دارا بود
که افسوس بر کار چرخ بلند
که اسکندر آهنگ دارا کند
که باشد که با من شود هم مصاف
کم از قطره‌دان پیش دریای آب
فرستاد و شد چشم در راه او
قفیزی پر از کنجد نا شمرد
بدان تعبیه شد دل شاه خوش
ز دارا پذیرفته یا خود پیام
فروزنده شد همچو آتش ز موم
نمودش نشان پرستندگی
سخن را بچربی سرآغاز کرد
فرستادگان بنده فرمان شدند
که فرمان فرمانده آرم بجای
پیامی درشت آرد از نزد شاه
پیام آور از بنده ناشاد کام

نباشد بخود بر کسے رهزبان | که گوید هر آنچه آیدش بر زبان
گذارنده پیرے کیانی سرشت | گذارش چنین کرد از آن سرنوشت
که دهقانکه از گوهر و تیغ و تاج | ز یونان شدے پیش دارا خراج
دران گوهرین گنج بن ناپدید | یکے خایهٔ زر خدا آفرید
منقش یکے خسروانی بساط | که بیننده را تازه کردے نشاط
چو قاصد زبان تیغ پولاد کرد | خراج کهن گشته را یاد کرد
برو بانگ زد شهریار دلیر | که نتوان ستد غارت از تند شیر
زمانه دگر گونه آیین نهاد | شد آن مرغ کو خایه زرین نهاد
سپهر آن بساط کهن در نوشت | بساط دگر ملک را تازه گشت
همه سال گوهر نخیزد ز سنگ | گهے صلح سازد جهان گاه جنگ
بگردن کشی بر میاور نفس | بشمشیر با من سخن گوے و بس
ترا آن کفایت که شمشیر من | نیارد سر تخت تو زیر من
چو من پا رکابی که بگذاشتم | عنان جهان بر تو بگذاشتم
تو با آنکه داری چنان توشهٔ | رها کن مرا در چنین گوشهٔ
بر آتش میاور که گرم آورم | بهم جنگی با تو رزم آورم
بیک شور هم رهرو آزرم را | بجوش آورم کینهٔ گرم را
مگر شه نداند که در روز جنگ | چه سرها بریدم در اقصاے زنگ
بیک تاختن تا کجا تاختم | چه گردن کشان را سر انداختم
کسے کاژدهائی دهد طوق و تاج | چه زر شهریاران فرستد خراج
ز من مصر باید نه زر خواستن | سخن چون زر مصری آراستن
بدین پایگاه مرا تا کجا شست | بدین پایه پایه ز من پایه جست
مینگیز فتنه میفشر زمین | خرابی میاور در ایران زمین
ترا ملکے آسوده بے داغ و رنج | مکن ناسپاسی بران مال و گنج

چو عارض شد آن سپه برگرفت ‌ فرو ماند عقل از شمردن شگفت
ز جنگی سواران چابک رکاب ‌ به نهصد هزار آمد اندر حساب
جهانجوی چون دید کان لشکرش ‌ سپهی موج دریا زند کشورش
سپاهی چو آتش سوی روم راند ‌ کجا او شد آن بوم را بوم خواند
به ازمن درآمد چو دریای تند ‌ صبا را شد از گرد او پای کند
زمین بر زمین تا با قصای روم ‌ بجوشید دریا بلرزید بوم
علف در زمین گشت چون گنج گم ‌ ز نعل ستوران پیکان سم
سپه شاد گر آفتابی کند ‌ بهر جا که ناید خرابی کند
بیا ساقی آن راوق روح بخش ‌ بکام دلم بر فشان چون درخش
من ادرا خورم دل فروزی بود ‌ مرا او خورد خاک روزی بود

ترتیب کردن سکندر لشکر را بحرب دارا

چه نیکو متاعیست کار آگهی ‌ کزین نقد عالم مبادا تهی
بعالم کسی سر بر آرد بلند ‌ که در کار عالم بود هوشمند
به بازی نه بیچاید این راه را ‌ نگهدارد از دزد بنگاه را
نیندازد آن آنت از بار خویش ‌ کز و روزی آسان کند کار خویش
نیفگن گران گرچه عار آیدت ‌ که هنگام سختی به کار آیدت
خرے بر گریوه ز سختی بمرد ‌ که از کاهلی جل با خود نبرد
گذارندهٔ شعر شاهنشهی ‌ چنین داد پژمرده را آگهی
که دارا چو لشکر به ازمن کشید ‌ تو گفتی که آمد قیامت پدید
نبود آگه از سکندر از کار او ‌ که آرد قیامت به پیکار او
رسیدند زنهاریان تیل خیل ‌ که طوفان بدریا در آورد سیل
شبیخون دارا در آمد ز راه ‌ ز پولاد پوشان زمین شد سیاه

متاعی کہ در گنجۂ خویش داشت
بر آورد و یکیک فراپیش داشت

چو آوردہ پیش سکندر نہاد
بہ پیغام دارا زباں برگشاد

ز چوگان و گوے اندر آمد نخست
کہ طفلی تو بازی بایں کن درست

وگر آرزوے نبرد آیدت
ز بیہودگی دل بدرد آیدت

ہماں گنجد نا شمردہ فشاند
گزیں بیش خواہم سپہ بر تو راند

سکندر جہاں داور ہوشمند
دریں فالہا دید فرخ بلند

مثل زد کہ ہر کو گریزد ز پیش
بچوگاں کشیدن تواں سوے خویش

مگر فتنہ ازاں داد چوگاں بمن
کہ تا زو کشم ملک بر خویشتن

ہماں گوے را مرد اختر شناس
بشکل زمیں مے نہد در قیاس

چو گوے زمیں شاہ ما را سپرد
بدیں گوے خواہم ازو گوے برد

چو زیں گونہ کرد آں گذارش گری
بکنجد در آمد در آں داوری

فرو ریخت کنجد بصحن سراے
طلب کرد مرغان کنجد رباے

بیک لحظہ مرغاں درو تاختند
زمیں را ز کنجد بپرداختند

جوابیست گفتا دریں رہنموں
چو روغن کہ از کنجد آید بروں

کہ گر لشکر از کنجد انگیخت شاہ
مرا مرغ کنجد خور آمد سپاہ

پس آنگہ قطیرے سپندان خرد
بپاداش کنجد بقاصد سپرد

کہ شہ گر کشد لشکرے بیقیاس
سپاہ مرا ہم بدیشاں شناس

چو قاصد جواب چنیں دید سخت
بہ پشت خر خویش بربست رخت

بہ دارا رسانند از سکندر جواب
جوابے گلوگیر چوں زہر ناب

برآشفت ازاں تیرگی شاہ را
کہ حجت قوی دید بدخواہ را

جہاندار دارا بداں داوری
طلب کرد از ایزدیاں یاوری

ز چیں و ز خوارزم و غزنیں و غور
زمیں آہنیں شد ز نعل ستور

سپاہے بہم کرد چوں کوہ قاف
ہمہ سنگ فرسا و آہن شکاف

بترسم که اختر بدین تیرگی
بد اندیش ما را دهد چیرگی

چه تدبیر باشد درین رسم و راه
کزو کار بر ما نگردد تباه

باندیشهٔ خوب و رای صواب
پدید آورید این سخن را جواب

جهاندیده پیران بیدار هوش
چو گفتار گوینده کردند گوش

بپاسخ گشادند یکسر زبان
دعا تازه کردند بر مرزبان

که سرسبز بادا همایون درخت
که نامش بلند است و فیروزش بخت

به تاج و به تختش جهان تازه باد
سر خصم او تاج دروازه باد

همه رای تو هست چون دین درست
درشتی چه باید زما باز جست

ولیکن ز فرمان تو نگذریم
بجز راه فرمان تو نسپریم

چنان در دل آید جهاندیده را
همه زیرکان پسندیده را

که چون کینه ورزد دل کینه خواه
همه خار و خشت در آید ز راه

تو نیز آتش کینه را بر فروز
که فرخ بود آتش کینه سوز

تو سرو نوی خصم بید کهن
کجا سرکشد بید با سرو بن

کهن باغ را وقت نو کردن است
نوان را حساب درو کردن است

بدیباچهٔ این دولت تازه عهد
عروس جهان را بر آرای مهد

بد اندیش تو هست بیدادگر
به پیچد رعیت ز بیداد سر

چه باید هراسیدنت زان کسی
که دارد هم از خانه دشمن بسی

قلم درکش آیین بیداد را
کفایت کن از خلق فریاد را

ز خصم تو چون مملکت گشت سیر
بخصم افکنی پای در نه دلیر

تنوری چنین گرم دربستان
ره انجام را گرم تر کن عنان

کجی شاه را پای ما را سر است
دلی کو گزین داوری برتر است

تمنای شه را که برهم زند
کرا زهره باشد که این دم زند

بر آن ختم شد رخصت رهنمون
که شه پیشدستی نیارد بخون

پژوهنده‌ای گفت بدخواه مست / شب و روز غافل شد آنجا که هست
بر شاه گر یک شبیخون کند / ز ملکش همانا که بیرون کند
سکندر بخندید و دادش جواب / که پنهان نگیرد جهان آفتاب
ملک را بوقت عنان تافتن / بدزدی نشاید ظفر یافتن
پژوهنده‌ای دیگر آغاز کرد / که دارا نه چندان سپه ساز کرد
که آن را شمرده توان در قیاس / کسانیکه هستند لشکر شناس
سکندر بدو گفت یک تیغ تیز / کند چرم صد گاو را ریز ریز
یکی گرگ را کو بود خشمناک / ز بسیاری گوسفندان چه باک
سپه را جواب چنان ارجمند / پسند آمد از شهریار بلند
خبر گرم تر شد همی هر زمان / که آمد بروم اژدهایی دمان
سکندر چو دانست کان تند میغ / بجنبدی برآرد همی برق تیغ
فرستاد تا لشکر از هر دیار / روانه شود بر در شهریار
ز مصر و ز افرنجه و روم و روس / شد آراسته لشکری چون عروس
چو انبوه شد لشکر بیکران / عدو خواست از نام نام آوران
خبر داد عارض که ششصد هزار / برآمد دلیران مفرد سوار
چو شد ساخته کار لشکر تمام / یکی انجمن ساخت بی درد و جام
نشستند بیدار مغزان روم / بمهر ملک نرم کردند موم
شه از کار دارای پیکار او / سخن راند و پیچیده در کار او
چنین گفت کاین تاجور شهریار / کمر بست بر جستن کارزار
چه سازیم تدبیرش از صلح و جنگ / که آمد بآویزش این کار تنگ
اگر بر نیاریم تیغ از نیام / بمردی ز ما بر نیارند نام
دگر تاج بستانم از تاجور / به بیداد خود بسته باشم کمر
کیان را که از ملک بیرون کنم / من از این رهزنی باکیان چون کنم

چو فرهاد را به گلو بسته راه — گلو بسته به مرد فرهاد خواه
به از پردهٔ خود حصاری کنی — بخاموشی خویش کاری کنی
بیا ساقی آن آتش توبه سوز — به آتشگهِ مغزِ من بر فروز
بمجلس فروزی دلم خوش بود — که چون شمع بر فرقم آتش بود

رای زدنِ دارا در کارِ اسکندر با خاصانِ خویش

خردمند را خوبی از دادِ اوست — پناهِ جهان ایمن آبادِ اوست
کسی کو بدین کار خرسند نیست — بنزدیکِ دانا خردمند نیست
خرد با که همسایه شد زان بر است — که همسایهٔ گرگ نابخرد است
چو در کوی آن بخردان دم زنی — نه از داستانِ خرد کم زنی
درین ره کسی خانه آباد کرد — که گردن ز دهقانی آزاد کرد
تو نیز ار رهی پای گردن ز دوش — ز گردن نشان بر نیاری خروش
چو دریا به سرمایهٔ خویش باش — هم از بودِ خود سودِ خود برتراش
بپایهٔ خویش تا روزِ مرگ — درختی شو از خویشتن ساز برگ
چو پیله زید برگ آسان خورد گاز — همه تن شد انگشت و پنجه کرد باز
گذارندهٔ پیره از موبدان — گذارش چنین کرد با بخردان
که چون شاهِ روم آمد آراسته — همش گنج در دست و هم خواسته
خبر گرم شد در جهان مرز و بوم — که آمد سپهدار اژدها سر بروم
بپرخاشِ دارا سر افراخته — همه آلتِ داوری ساخته
جهان را بدین مژده نوروز بود — که بیدادِ دارا جهان سوز بود

بجا هندارد آزرم تخت کیان
سخن تر بری اول نه بندد میان

سکندر چو در حکم رایش داوری
ز لشکر کشان یاوت آن یاوری

بر شنو زیے قصه راستان
به لشکر کشی گشت همداستان

یکے روز کرد گرد دشن روزگار
بدشت آمدش طالع کامگار

بفال همایون بترتیب راه
بفرمود کرد جا بجنبد سپاه

عنان تاب شهنشاه فیروز جنگ
میان بسته بر کین بدخواه تنگ

ز شمشیر پولاد چون شیر مست
بکشور گشائی کلیدے بدست

سپاهے چو زنبور پر نیشتر
ز غوغاے زنبور هم بیشتر

نشان باز جست از درفش بلند
که ماند از فریدون فیروز مند

بوقتے که آن وقت سازنده بود
فلک دوستان را نوازنده بود

پیے بر تراز کاویانی درفش
به پیچوق بر زد به تدبیر نقش

صنوبر شاخ نے به پنجه ارش
سخون جگر یافته پرورش

برو اژدها پیکرے از حریر
که بیننده را زو بر آمد نفیر

زده بر سر از جعد پرچم کلاه
چو بر قلۂ کوه ابر سیاه

بفرسنگها بود پیدا ز دور
عقابے سیه پر و بالش ز نور

شد آن اژدها با چنین لشکرے
بسر بر چنان اژدها پیکرے

جهان کرد تر آشوب خود گرد ذاک
ز بحر چو از بحر یک مشت خاک

ازین گرد بر گون خاک تا چند چند
اثیری توان کرد دنش گرگ بند

جهان یک نوال اشت پیچیده سر
در دوگاه حلوا بود که جگر

فلک بر بلندی زمین در مغاک
یکے طشت خون شد یکے طشت خاک

نبشته برین هردو آلوده طشت
ز خون سیاوش پسے سرگذشت

زمین گر بضاعت برون آورد
همه خاک در زیر خون آورد

نبفته درین طشت فریاد کس
که بر بسته شد راه فریاد رس

به ارشاه برهیچ زند نام او — نیارد دریں کشور آرام او
نباید کند دولت آید بسر بیخ — که مفلس بجان کوشد از بهر گنج
فریبی فرستش که طاعت کند — بیک روم تنها قناعت کند
رقیبی خویش از خشم ناخوش بر است — بر افشاندن آب بر آتش بر است
مکن تکیه بر زور بازوی خویش — نگهدار وزن ترازوی خویش
بر آتش میاور که کین آورد — سیکاهن با آهن کمین آورد
اگر سهم شیری بپیچند ز شیر — چو دل اشترے مغزش آرد بزیر
بناموس باید جهان داشتن — وز آنجا شست رایت برافراشتن
برون آرش از دعوی همسری — گر این پایه باید کند سروری
هرآن جو که با زر بود هوشیار — بپرهیز زر آرتش اندر شمار
بسا شیر درنده و سهمناک — که از نوک خارے در آید بخاک
چو با گرد مه گرم کینی کنی — ببین خرد کم خرده بینی کنی
بپرهیز از آن پشه نیش دار — که نمرود را کشت سر پیش دار
جهان آنکسے را نشد کو نبرد — بچه مرد نگذاشت بر هیچ مرد
گرسنه چه با شیر خاید کباب — بقدر تو ترین لقمه آرد شتاب
نه بیگانه گر هست فرزند زن — چو همجامه گردد شود جامه کن
چو شد جامه برقد فرزند راست — نباید دگر مهر فرزند خواست
چو بالا بر آرد گیاه بلند — سهی سرو را باشد از وی گزند
ز پیش بزرگان نباید گذشت — سخن را ورق در نباید نوشت
که چون آزموده شود روزگار — بیاد آیدت پند آموزگار
سیگا نشاسے کو نصیحت شنید — در چاره را درکف آرد کلید
شد از پند آن پیر آلوده مغز — هراسان شد از کار آن پایه نغز
ولیکن بگشت آرتش گرد هم را — پسر کوچکی داشت آزرم را

ازو بوم و کشور به یکبارگی ستوه آمدند از ستمکارگی
ز دارا پرستی منش ها شده بمهر سکندر به یارا شده
چو دارای دریا دل آگاه گشت که موج سکندر ز دریا گذشت
ز پیران گردنکشان رای زن برآراست پنهان یکی انجمن
ز هر کاردانے برای درست درآن داوری چارهٔ کار جست
که بدخواه را چون درآرد شکست به رخ چرخ را چون کند پای پست
چه افسون درآموزد از رهنمون که آید ز کار سکندر برون
چو در جنگ پیروزیش دیده بود ز پیروزی جنگیش ترسیده بود
نکردش درآن کار کس چارهٔ نخوردش غمے هیچ غمخوارهٔ
چو دانسته بودند کو سرکش است بسوزندگی گرم چون آتش است
سخنهای کس در نیارد بگوش درآن کار بودند یکسر خموش
یکی مرد از انجمن شاوران سری بود نامی ز نام آوران
فرا برده نامے که از فر و برز منش جوشنے بود و بازوش گرز
به همت درآن انجمن گاه بود ز احوال پیشینه آگاه بود
ثنا گفت بر شاه و بر بزم شاه که آباد باد از تو این بزمگاه
مبادا تهی عالم از نام تو جهان چشمش دور ز آرام تو
گذشته نیاید سخن از تو پیش چنین گفت با من در اندرز خویش
که چون کرد کیخسرو آهنگ غار خبر داد زآن جام گوهرنگار
که در طالع ملک ما تا به دیر فرود آید اختر ز بالا به زیر
برون آید از روم گردنکشے زند در همه آتشکده آتشے
همه ملک ایران بدست آورد به تخت کیان برنشست آورد
جهان گیرد و هم نماند بجاے سرانجام او هم درآید ز پاے
مبادا که آن مرد رومی نژاد درین قالب افتد که هرگز مباد

تو خود نیک دانی که با این شکوه
ز یک طفل رومی نیایم ستوه

بدست غلامان مستش دهم
بچوب شبانان شکستش دهم

هژبرے که از سگ زبونی کند
خر پیر با او حرونی کند

عقابے که از پشه گیرد گریز
گر افتادنش هست گربه ستیز

پلنگے که ترسد ز روباه پیر
بسوزاد مغزش بسرسام تیر

بہ بینی که فردا من پیل زور
سرش چون سپارم بپیشم ستور

که باشد زبونے خراج آورے
که همسر بود با بلند افسرے

نشیننده بر تخت گاه کیان
منم تاج بر سر کمر بر میان

کرا یارهٔ کز سر گفتگوے
زمین جاے آیا کند جستجوے

کلاه کیان هم کیان را سزد
درین خوشتن رومیان کے سزد

من از تخمهٔ بهمن و پشت کے
چرا ترسم از رومیے سست پے

ز رومین تن دریع اسفندیار
بر آورنگ زرین منم یادگار

اگر باز گردد بہ پیشینه راه
برو روز روشن نگردد سیاه

دگر کشتی آرد بدریاے من
سرے بیند افتاده در پاے من

چو دریا بتلخی جوابش دهم
ز خاکش بستانم بآبش دهم

از آن ابر عاصی بتیبان ریزم آب
که نارد دگر دست بر آفتاب

ستیزنده چون روشنائی بود
شکستن بہ از مومیائی بود

خر از زین زرینه کہ پالان کشد
که تا رخنهٔ خربنده آسان کشد

من آن صید را کرده ام سربلند
تنش باز در گردن آرم کمند

تو اے مغز پوسیده و سال خرد
ز گفتار خیره خسرواں باز گرد

نه چالاک شد این چابکی ساختن
کمندے بکوهے در انداختن

چراغے بصحرا بر افروختن
فلک را جهانداری آموختن

کمش جز باندازهٔ خویش پاے
که هر جوهرے را پدید است جاے

شد از گفتهٔ راست زن خشمناک — بپیچید چون مار بر روی خاک

گره بر زد ابروی پیوسته را — گشاد از گره چشم سربسته را

درو دید چون اژدها در گوزن — بجنبش که دور افتد از سنگ وزن

که در من چه تردم آهنی دیدهٔ — که پولاد او را پسندیدهٔ

شنائی بمن مردی اهل روم — که در کوره آتش بر آری بموم

بکه برگ سازی کنی باد را — هراسانی از بید پولاد را

عقابان ببازی و کبکان بجنگ — سر نازنینان در آید بچنگ

چه بندم کمر در مصافت کسی — که دارم کمر بسته چون او بسی

دلیری کند بر من آن نادلیر — چو گور بر گرازنده با شرزه شیر

سرش لیکن آنگه در آید ز خواب — که شیر از تنش خورده باشد کباب

چو من بر سر خسروان افسرم — چه اندیشه باشد ز اسکندرم

بود خایهٔ مرغ سخت و گران — نه چون سنگ و خایسک آهنگران

که دارا ستیند کین کودک خرد سال — شود با بزرگان چنین بدسگال

به اوّل قدح دردسر آرد به پیش — گذارد نشان من و شرم خویش

بجوید جنگ را رهنمونی کنم — که پیش زبونان زبونی کنم

اگر خود شود غرقه در زهر مار — نخواهد نهنگ از وزغ زینهار

ز رومی کجا خیزد آن دست زور — که کشتی بر آن راند از آب شور

بشوراند اورنگ خورشید را — تمنّا کند جای جمشید را

بتاراج ایران بر آرد علم — برد تخت کیخسرو و جام جم

شکوه کیان پیش باید نهاد — قدم در خور خویش باید نهاد

سگ کیست روباه تا زورمند — که شیر ژیان را رساند گزند

ز شیران بود روبهان را نوا — نجنبد زمین تا نگردد هوا

نه پیوست گر مایه داری کند — چو لنگیست کو راهواری کند

نصیحت موافق بود شاه را ... که از کبر خالی کند راه را
نصیحت گری با خداوند زور ... بود تخم افگنده در خاک شور
چو آگاه گشت آن نصیحت گزار ... که از پند او گرم شد شهریار
سخن را دگرگونه بنیاد کرد ... بشیرین زبان شاه را یاد کرد
که دارای دور آشکارا توئی ... مخالف چه باشد که دارا توئی
که باشد سکندر که آرد سپاه ... ز دارای دولت ستاند کلاه
ترا این کلاه آسمان دوخته است ... ستاره چراغ تو افروخته است
گلوله که با کوه سازد نبرد ... بسنگی توان زو برآورد گرد
درختی کدو تا بس روزگار ... کند دعوی همسری با چنار
چو گردد ز دولاب تاک سیر ... رسن بسته در گردن آید بزیر
سر دعوی است او گردن افراخته ... ز ساق گیاهی رسن ساخته
رسن زود پوسد که باشد گیاه ... دگر بار دلوش در افتد بچاه
چو خورشید مشعل در آرد بباغ ... بمیرد وانگی بپش بمیرد چراغ
بهنگام سرپنجه روباه لنگ ... چگونه نهد پای پیش پلنگ
نگیرد ترا ابروی خویش برگوشه زه ... که در گوشه پشت کمان را گره
باهستگی کار عالم برآر ... که در کار گرمی نیاید بکار
چراغ ار بگرمی میفروختی ... نه خود را نه پروانه را سوختی
خمیر آمد و آتش اندر تنور ... نباشد زنان تا دهان راه دور
شکیب آورد بندها را کلید ... شکیبنده را کس پشیمان ندید
نه نیکوست شطرنج بد باختن ... فرس در تگ پیل انداختن
بسا رود کز زخمه گردد شکست ... که تا زخمهٔ رودی آید بدست
تو شاهی قیاس تو افزون کنم ... حساب تو با دیگران چون کنم
به تعظیم دارا جهاندیده مرد ... بسی زین نمط داستان یاد کرد

دوتا کوشه در خورد بالا بود — همانا که در دیده کالا بود

ترا فرصت پیری از جای بود — کهن گشتنت از سر رای بود

چو پیر کهن گرد دارزده پشت — ز نیزه عصا به که گیرد بمشت

ز پیری نکوشه بود پای لغز — فراموشکاری در آید بمغز

ز پیران دو چیز است بازیب و ساز — یکی در ستودان یکی در نماز

جهان به جوانان جنگ آزمای — رها کن فرو کش تو پیرانه پای

تن ناتوان کی سواری کند — سلاح شکسته چه یاری کند

سپه به که برنا بود نی که پیر — بیابی گنه چون رسد تیغ و تیر

بهنگام خود گفت باید سخن — که بی وقت بر ناورد نارسن

خروسی که بی گه نوا بر کشید — سرش را بگه باز باید برید

زبان بند کن تا سر آری بسر — زبان خشک به یا گلوگاه تر

سر بی زبان گو بچوگان تر بود — به است از زبانی که بی سر بود

زبان به که او کام داری کند — چو کامش رسد کامگاری کند

زبان را نگهدار در کام خویش — نفس بر مزن جز بهنگام خویش

زبان ترازو که شد راست نام — از آن شد که بیرون نیاید ز کام

چو از کام خود گاه آید برون — بهر سو که جنبد شود سرنگون

بسا گفتنیها که باشد نهفت — بدیگر زبان بایدش باز گفت

بگفتن کسی کو بود سخت کوش — نه هر گفته را در نیاید بگوش

سخن به که با صاحب تاج و تخت — بگوید سخن نگوید سخت

چو زان گونه بشنید بس کرد شاه — پشیمان شد آن پیر و شد عذرخواه

خطرهاست در کار شاهان بسی — که با شاه خویشی ندارد کسی

چو از کینه بر فروزند چهر — بفروزند شود بر نیارند مهر

همانا که پیوند شه آتش است — با آتش در از دور دیدن خوش است

کند ہر چہ خواہد بروز حکم نشست   کہ جاں دادن و کشتن اورا بیست
ز پیروزی شاہ باد بہر بندہ   کہ افگندہ شد با سر افگندہ
چو منشور اشتہ نکیں توہم ناحق شناس   کنند آفریں را بہ نفریں قیاس
سپاہی کہ بدخواہ خونی بود   تواضع نمودن زبونی بود
نکو داشتنا دنہ آں شیر مشت   کہ با زیر دستاں مشو زیر دست
توائے طفل نا پختہ و خام رائے   مزن پنجہ با شیر جنگ آزمائے
بہم پنجگی با منت یار کو   سپاہت کجا و سپہدار کو
چو کژدم بوی مار خوئی کنی   کہ با اژدہا جنگ جوئی کنی
اگر کردی ایں خوے ماراں رہا   وگرنہ من و تیغ چوں اژدہا
چنانت دہم مالش از تیغ تیز   کہ با مرگ خواہی ز من یا گریز
برخشندہ آذر باستا و ژند   بخورشید رخشن بچرخ بلند
بروم اندر آیم ز گرد سپاہ   کنم چشم خورشید رخشن سیاہ
بہ یزداں کہ آہرمنش دشمن است   بہ زردشت کو خصم آہرمن است
کہ از روم رومی نمانم نشاں   شوم بر سر ہر دو آتش فشاں
ترا آں بہ آیے سر و در کو بیاں   کہ بندی چو ہندو بخدمت میاں
گرفتم ہمہ آہن آری ز روم   در آتشکدہ ما چہ آہن چہ موم
ز رومی چہ برخیزد و لشکرش   بپائے ستوراں برم کشورش
گر آری بخروارہا ذرع و ترگ   کجا باشدت برگ یک بید برگ
مگر تیر ترکان یغمائے من   شنودی کہ گشتندی بغوغائے من
سرت کو کہ سر بخشش دارا کنی   چہ ار پیش دارا مدارا کنی
کماں بشکنی بر پر پرّی ز تیر   زرہ در نوردی بپوشی حریر
وگرنہ چنانت دہم گوش پیچ   کہ دانی تو ہیچی و کمتر ز ہیچ
حذر کن ز خشم جگر جوش من   مباش ایمن از خواب خرگوش من

جہاندار دارا چو بشنید مغز
نشد نرم دل زآن سخنہاے نغز

در آن تندی و آتش افروختن
گزو خواست مغز سخن سوختن

طلب کرد کآید ز دیوان دبیر
بکار آورد مشک را بر حریر

دبیر نویسندہ آمد چو باد
نوشت آن کہ دارا بدو کرد یاد

روان کرد کلک شبہ رنگ را
ببرد آب مانی و ارژنگ را

یکے نامۂ نغز پیکر نوشت
بنغزی بکردارِ باغِ بہشت

سخنہاے از تیغ پولاد تر
زبان از سخن سخت بنیاد تر

چو شد نامۂ نغز پرداختہ
برو مُہرِ شاہانہ شد ساختہ

رسانندۂ نامۂ خسروان
ز دارا بہ اسکندر آمد دوان

بدو داد نامہ چو سر باز کرد
دبیر آمد و خواندن آغاز کرد

بدہ ساقی آن جام جمشید را
شب تیرہ رخشندہ خورشید را

سخن کز فروغش شب تار چہر
ستارہ عقیقی کند بر سپہر

نامۂ دارا بہ اسکندر بہ تہدید و عتاب

بنام بزرگ ایزدِ دادبخش
کہ دارا ز ہر دانش او داد بخش

خداوند روزی دہ و دستگیر
پناہندہ را از درش ناگزیر

فروزندۂ کوکبِ تابناک
منور کن مردم از تیرہ خاک

توانائے دانا بہر بودنی
گہ بخشش و بسیار بخشودنی

ازو ہر زمان روح را مایۂ
خرد را دگرگونہ پیرایۂ

یکے را چنان تنگی آرد بہ پیش
کہ نانے نہ بیند در انبانِ خویش

یکے را بدست افگند کوہِ گنج
نسنجیدہا میسرہد کوہ سنج

نشاید سر از حکم او تافتن
جز او جائے کے توان یافتن

نہ آنکس کہ کرد کو رنج یافت
نہ سعیے نمود آن کہ او گنج یافت

وگر بهمن از پادشاهی گذشت
جهان پادشاهی بمن باز گشت

بجز من که دارد که کارزار
دل بهمن و زور اسفندیار

بمن ختم شد بازوی بهمنی
که اسفندیارم بود بیخ تنی

نژاده منم دیگران زیر دست
نژاد کیان را که آرد شکست

در اندازهٔ من غلط بودهٔ
که بازوی بهمن نه پیمودهٔ

خداوند ملکم بپیچد خویش
مشو عاصی اندر خداوند خویش

پشیمان کنون شو که چون کار بود
ندارد پشیمانی آنگاه سود

جوانی بمن گرچه هستی دلیر
منه گام گستاخ در کام شیر

درشتی رها کن بنرمی گرای
ز بابم مبر تا بمانی بجای

به تندی بغارت برم کشورت
بخواهش دهم کشوری دیگرت

من از ساکنی هستم آن کوه سنگ
که در جنبش آهسته دارم درنگ

صف لشکرت گر شود دشمنم
اگر کوه آهن بود بشکنم

مجنبان هوا تا نه جنبد زمین
همین گویمت باز گویم همین

چو خوانندهٔ نامهٔ شهریار
بپرداخت آن نامهٔ چون نگار

سکندر بفرمود کارد شتاب
سزای نبشته نویسد جواب

دبیر قلمزن قلم در گرفت
همه نامه در گنج و گوهر گرفت

جوابی نبشت آن چنان دلپسند
که بوسید دستش سپهر بلند

چو سربسته شد نامهٔ دل نواز
رساننده را داد تا برد باز

دبیر آمد و نامه را سر گشاد
ز هر نکته صد گنج را در گشاد

فرو خواند نامه ز سر تا به بن
بر آموده چون در سخن در سخن

بیا ساقی از بهر دفع خمار
دوای دل دردمندان بیار

از آن می که نو شادمانی کنم
اگرچه پیرم جوانی کنم

بخرگوش خفته مبین ز بهار
که چندانکه خرشید دود وقت کار

ببین شیر گردون جهان چون گرفت
که خرگوش با ماهِ گردون گرفت

توانم که من با تو آیے خام خوے
گشتم بپختگی گرده‌ام آزرم جوے

ولیکن این مثل راست باشد که شاه
چو اندر وقتِ خواری در افتد بچاه

ببرد جز به از ما سرِ کینه را
قلم درکشش رسم دیرینه را

نشاید همه سال گرد کینه درخت
خرد و رشته یکبار باید فروخت

مزن رخنه در خاندانِ کهن
تو در رخنه باشی دلیری مکن

برآنم میاور که جنبم ز جاے
ندارد بهر پشه بار پیل پاے

بمُلکِ خدا داده خرسند باش
مکن تو آهنی چنگِ شیران تراش

کلاغے تگِ کبک درگوش کرد
تگِ خویشتن را فراموش کرد

بساز انجمن کانجم آمد فراز
فرشته در آسمان کرد باز

ندانم که در بیم کیخسروی
ز فرق که خواهد گرفتن نوی

زمانه کرا کار سازی کند
ستاره بجانِ که بازی کند

ز خاکے که بر آسمان افگنی
سر و چشم خود را زیان افگنی

همه سر دگر سروران پا و دست
سرِ خویشتن را چه باید شکست

ملیا بچه براعضاے خود میزنی
سرِ تیشه بر پاے خود میزنی

خرد در جوانی بر آن آردت
که گردن بشمشیرِ من خاردت

خلافم نه تنها ترا کرد پشت
بسا گرد نان را که گردن شکست

مرا زیبد از خسروانِ عجم
سرِ تخت کاؤس و آئینِ جم

بسختی کشی سخت چون آهنم
که از پشتِ شاهانِ روئین تنم

ز باران کجا ترسد آن گرگِ پیر
که گرد گینه پوشد بجاے حریر

ز دارنده نتوان ستد تخت را
نشاید خرید افسر و تخت را

گر اشفقت یار از جهان رخت برد
نسب نامهٔ خود به بهمن سپرد

توانم که گردن فرازی کنم | بشمشیر با شیر بازی کنم
بتیغ افسردگاه خواهم گرفت | بدین اژدها راه خواهم گرفت
شنیدستی ز تاریخ جمشید شاه | که آن اژدها چون فرو برد ماه
فریدون بآن اژدها پاره مرد | هم از خوشتن اژدهائی چه کرد
بدار یزدیم آسمان و زمین | گرد مایه دارد همان و همین
خدائے کرد هر که آگاه نیست | جز درا بآن سپهرد راه نیست
براه نیاگان پیشین ما | که بودند پیغمبر دین ما
بحجت بدانیم ایزد شناس | کزان دین کنیم بیش یزدان سپاس
که گر دشت یا هم بد ایرانیان | برهم دین زرتشت را از میان
ز آتش گذارم نه آتشکده | شود هر دو از دشتم آتش زده
چنین رسم پاکیزه راه راست | ره ما و رسم نیاگان ماست
بدین مشک خاشاک نتوان فشاند | که بوی خوش مشک پنهان نماند
کسے راست خرما ز نخل بلند | که بر نخل خرما رساند کمند
به بستان گلے راست گردن دراز | که بوئے و رنگے دهد دلنواز
ز گوران سرافراز گورے بود | که با نخلبش دشت زورے بود
ز شیران همان شیر خونریز تر | که دندان و چنگش بود تیز تر
دو شیر گرسنه است و یک ران گور | کجا با آن کسے راست کوراست زور
دو پیلند خرطوم درهم کشان | ز هر دو یکے برد خواهد نشان
تو مرد دهی و من مرد وقت نبرد | بمردی پدید آید از مرد مرد
من آنگه عنان باز پیچم ز راه | که با سر نهم یا ستانم کلاه
چه پیدا اشتی در جهان نیست کس | جهاندار تنها تو باشی و بس
بهر زیر برگے تنا پنده الیست | بهر مشربے راه پاینده الیست
بهارسه چه من مهره بازی مکن | بپرداز نیرنگ سازی مکن

جواب نامهٔ دارا از اسکندر

سر نامه نام جهاندار پاک — بر آرندهٔ رستنیها ز خاک
بلندی دهٔ آسمان بلند — گشایندهٔ دیدهٔ هوشمند
جهان آفرین وز جهان بی نیاز — بهنگام بیچارگی چاره ساز
زمین را بمردم بر آراست چهر — کمر بست گردش ز گردان سپهر
بپا کرد زمین را ز شمشیر آب — بر افروخت چون چشمهٔ آفتاب
خداوند بی نسبت بندگی — نه پرسی در وی پراگندگی
یکی کو نه مانندهٔ هر یکی است — همه هستی از ملک او اندکی است
توی حجت از هر چه گیری شمار — بری حاجت از هر چه آید بکار
مرا و ترا مایه باید نخست — که تا زو بسازیم چیزی درست
هر آنچه آفرید او باسباب نیست — بدو یا نقش عقل را تاب نیست
خرد دانش آموز تعلیم اوست — دل از داغداران تسلیم اوست
پر از حکمت و حکم اوشد جهان — بحکم آشکارا به حکمت نهان
فرشته وشان را درین ساده دشت — از و آمدن هم بدو بازگشت
دل و دیده را روشنائی از وست — مرا و ترا پادشاهی از وست
ز فرمان او نیست کس را گزیر — خدا اوست پاینده فرمان پذیر
مرا گر کند در جهان تاجدار — عجب نیست از بخشش کردگار
تو بینی که جاندار فیروز بخت — نه از مادر آورده تاج و تخت
خدا دادت این چهره دشتی که هست — مشو با خدا دادگان چیره دست
سپاس خدا کن که بر ناسپاس — نگوید ثنا مرد ایزد شناس
مبادا بهشیاری و بی هشی — کسی را ز فرمان او سرکشی
مرا گر خداوند یاری دهد — عجب نیست گر شهریاری دهد

بدان تا بهم برزنی جای من ستانی ز من ملک آبای من
مرا نیز بایست برخاستن کمر بستن و لشکر آراستن
سپه راندن از ژرف دریا برون گشادن ز شمشیر دریای خون
تو گر هوشیاری نه من بیخودم همان هوشیارم همان بخردم
گر افگند بر کار تو بخت نور من از بختیاری نیم نیز دور
جهان گر ترا داد کاری بدست مرا نیز دستی درین کار هست
ترا تاج یاور مرا تیغ یار ستم تیغ زن گر توئی تاجدار
مزن تکیه بر مسند و تخت خویش که هر تخت را تخته هست پیش
مبین گنبد کوه را سنگ بست مگو سنگ را کی در آید شکست
چو آرد زمین لرزه ناگه نبرد بر آرد بآسانی از کوه گرد
چو دوران فلک را بپایان رسد بدو دشت چوبینه آسان رسد
جهان چون نباشد بجای آمده منی و توئی در میان آمده
جز این باشد هیچ درخواست نیست که دریا بترازو و من راست نیست
بهم سنگیی خود مرا بر مسنج که از اژدها بهمن آید برنج
گرم سنگ و آهن دهی در جواب چو کوه افگنم سنگ خود را در آب
زره پوشم ار تیغ بازی کنی کمر بندم ار صلح سازی کنی
بهر چه آن تمنائی تو از گندم و شرد پذیرنده ام تو آشتی ور نبرد
بیا تا چه داری ز شمشیر و جام که دارم بدین هر دو دستی تمام
جهاندار چون نامه را کرد گوش دماغش ز گرمی در آمد بجوش
فرستاده را سرزنش و تعجیل جست سکندر نیامد دران کار سست
در آورد لشکر به پیکار تنگ بر آراسته یک بیک کار جنگ
چو دارا خبر یافت کان اژدها نخواهد پس شیر کردن رها
بجنبید جنبیدنی با شکوه چو از زلزله کالبدهای کوه

زِ منّا کسد من اقطاع من بیدهی ... برات سُهیل از یمن میدهی
بنیر آب دادن نشاید به بیش ... که باید درو قطرهٔ خونِ خویش
مزن بیش ازین لاف گردن کشی ... که خاکی به گوهر نه از آتشی
بپالم و تُندی رهاکن زِ دشت ... که الماس زاز زیر باید شکست
همان شیشه ئے که داری بچنگ ... نگهدار و مشکن با خاره سنگ
جهانے چنیں پُر زِ نقطِ رسید ... زِ طوفانِ آتش نگهدار بید
بر آسودگی عیشِ خوُد میگذار ... جهانجوی را با جزیره چه کار
یکے داد باغے به بے توشهٔ ... نداد ش زِ باغ آں دگر خوشهٔ
زاون تر زمن تنیدے آور بیه ... که چون بی نخیزد زِ پهلوے شیر
بنائے چه باید در آویختن ... که نتوان ازو میوهٔ ریختن
تمنّاے شه آنکه آید بدشت ... که بر روے دریا توان پل ببست
چه باید غرُورے بر آراستن ... نه بر جاے خویش آرزو خواستن
چو بهمن جوانی بر آں آردت ... که تند اژدهاے بیازاردت
زند دیو راهست چو اِسفندیار ... که با رُستم آئی سوے کارزار
چو با دیو دارد سُلیماں نشست ... کند یاوه انگشتری را زِ دست
بترس از غلط کاریِ روزگار ... که چون ماهیے را غلط کرد کار
حسابیکه با خوُد بر انداختی ... چنان نیست بازی غلط باختی
چنان باش زیں تمنّاے خام ... که سیمرغ راکس نیارد بدام
زِ زنگی نهٔ آدمی خوار تر ... نه از بربری مردم آزار تر
جهاں تا بهنگام زنگیں گستری ... چو خون رانده ام از زنگی و بربری
مدارا کن از زنگیں کشتی باز گرد ... که مردم نیازار داز نیک مرد
نه من بشنم اوّل بارین زکیں کمر ... تو انگشتری از سلیمه مار سر
بخونریزِ من لشکرے ساختی ... شبیخون کنان سوے من تاختی

از آن پس که بر کینه ره یافتند   سر از جستنِ رزم بر تافتند
درآمد بغرّیدن آوازِ کوس   فلک بر دهانِ دهل داد بوس
شغبهاے آیینهٔ پیلِ مست   یکے شانه بر پشتِ پیلان شکست
چنان آمد از ناے تُرکی خروش   که از ناے تُرکان برآورد جوش
برآورد خرمهره آوازِ شیر   دماغ از دمِ گاوِ دُم گشت سیر
طراقے که از مقرعه خاسته   بگردون رفت زیبا طاقِ آراسته
روا رو برآمد ز راهِ نبرد   هزاهز درآمد بمردانِ مرد
زمین گفتی از یکدگر بر درید   سرافیل صورِ قیامت دمید
غبارِ زمین بر هوا راه بست   عنانِ سلامت بگردون شد ز دست
ز بس گرد بهنا رکِ ترک و زین   زمین آسمان آسمان شد زمین
فرو رفت و بر رفت راهِ نبرد   بنم خون بماهی و بر ماه گرد
ز سُمِ ستوران در آن پهن دشت   زمین شش شد و آسمان گشت هشت
جگر تاب شد نعرهاے بلند   گلو گیر شد حلقهاے کمند
ز تابِ نفس در هوا بست میغ   جهان سوخت از آتشِ برقِ تیغ
ز بس عطسهٔ تیغ بر خون و خاک   دماغِ هوا پر شد از جانِ پاک
سپهدارِ ایران هم از صبح بام   برآراست لشکر بسازِ تمام
نخستین صفِ میمنه ساز کرد   ز تیغ اژدها را دهن باز کرد
صفِ میسره هم برآراست چست   یکے کوه گفتی ز پولاد رُست
جناح آن چنان بست در پیشگاه   که پوشیده شد روے خورشید و ماه
ز قلبے که چون کوهِ پولاد بود   پناهنده را قلعه آباد بود
ز دیگر طرف لشکر آراے رُوم   برآراست لشکر چو شمعے ز موم
سلاح و سلب داد خواهنده را   قوی کرد پشتِ پناهنده را
چپ و راست آراست از ترک و تیغ   چو آرایشِ گلبن از اشکِ میغ

رسیدند لشکر به لشکر فراز / زبانه در کینه بگشاد باز
زمین جزیره که از موصل است / خوشش آرامگاه است و خوشبو گل است
مصاف دو خسرو در آن مرز بود / کز آشوب شان کوه در لرز بود
هنوز ار بجویند از آن خسروان / توان یافتن در زمین استخوان
بیا ساقی از باده پرداز بند / به پیمانه پیمودن باد چند
خرابم کن از بادهٔ جام خاص / مگر زین خرابات یابم خلاص

مصاف کردن دارا با اسکندر در موصل

خرامیدن لاجوردی سپهر / همان گرد بر گشتن ماه و مهر
مپندار کز بهر بازیگری است / سراپردهٔ این چنین سرسری است
درین پرده یک رشته بیکار نیست / سر رشته بر ما پدیدار نیست
که داند که فردا چه خواهد رسید / ز دیده که خواهد شدن ناپدید
کرا هر دو از خانه بر در نهند / کرا تاج اقبال بر سر نهند
گزارندهٔ نیک دیباچهٔ خاک / سخن گفت زان پادشاهان پاک
که چون صبح را شاه چین بار داد / عروس عدن در به دینار داد
رسیدند لشکر سپاهی مصاف / دو پیکار جستند چون کوه قاف
خسک بر گذرگاه کین ریختند / نقیبان خروشیدن انگیختند
پرک بر پرک سو بسو در شتاب / نه در دل شکوفت نه در دیده خواب
ز پیشانی لشکر از هر دو جای / فرو بسته گردنده را دست و پای
دو رویه ستادند در جای جنگ / نمودند در پیش دستی درنگ
مگر در میان صلحی آید پدید / که شمشیر شان را نباید کشید
چو بود از جوانی و گردن کشی / همان جانب آبی همان آتشی
پدید آمد از هر دو باری ستیز / دل کینه ور گشت بر کینه تیز

چو قیرے کہ آتش زِ دم بر زند
دُم بادپا را بہم بر زند

بدارا نمودند کاں تند شیر
بیا شیر کن مرکب آورد زیر

شہ آرزم او بہ کہ یکسر کُند
کزاں پہلواں پیل پہلو کُند

بلشکر بگوید کہ یکبارگی
براند بر جنگِ او بارگی

چُناں دید دارائے دولت صواب
کہ لشکر بجنبید چو دریائے آب

ہمہ ہم گروہے بیکسر زنند
بیکبارگی بر سکندر زنند

بفرمانِ فرماندہِ تاج و تخت
بجوشید لشکر بکوشید سخت

عناں یکرکابی بر انگیختند
دو دشتی بہ تیغ اندر آویختند

سکندر چو غوغائے بدخواہ دید
ز خود دشتِ آرزم کوتاہ دید

بفرمود تا لشکرِ روم نیز
بدادن ندارند جاں را عزیز

ببندند بر دشمناں راہ را
بخاک اندر آرند بدخواہ را

دو لشکر چو مور و ملخ تاختند
نبردے جہاں در جہاں ساختند

بشمشیرِ پولاد و تیرِ خدنگ
گذرگاہ بر مور کردند تنگ

چو زنبورِ کیلی کشیدند نیش
زمیں را بزنبورہ کردند ریش

سکندر دراں داوریگاہ سخت
پے افشرد مانندِ بیخِ درخت

ہیونے بروں اُفگند پیل افگنے
سوئے پیلتن شد چو آہرمنے

یکے زخم زد بر تنِ پہلواں
کزاں زخم لرزید پیر و جواں

بدرّید خفتاں زرہ پارہ کرد
تحمل ببیں کہ پولاد با خارہ کرد

ببرّید بازوے تا پنجہ ہور
ولیکن نشد آزردہ در زیر زور

بموئے تنِ شاہ رست از گزند
بزد تیغ و بدخواہ را سر فگند

ہراسید زاں دشمنِ بے ہراس
دلِ خصم را کرد از آنجا قیاس

بساں شد کہ از خصم تا بد عناں
رہائی دہد سینہ را از سناں

دگر بار کز بختِ امّید وار
پے افشردہ برجائے خود اُستوار

پس و پیش را کرد چون خاره کوه
برانگیخت قلب ثریا شکوه

چو از هر دو سو لشکر آراستند
یلان سو بسو مردمی خواستند

سیاست در آمد بگردن زنی
ز چشم جهان دور شد روشنی

ز بس خون که گرد آمد اندر مغاک
چو گوگرد سرخ آتشین گشت خاک

ز شمشیر برگشته جائے نبود
که در غار او اژدهائے نبود

ز هنگ خدنگ از کمین کمان
نیاسود بر یک زمین یک زمان

کمند اژدهائے مسلسل شکنج
دهن باز کرده به تاراج گنج

ز غرّیدن ژنده پیلان مست
گره در گلوے هژبران شکست

ز بس تیغ بر گردن انداختن
نیارست کس گردن افراختن

پدر با پسر کین بر آراستند
محابا شد و مهر برخاستند

ستون علم جامه در خون زده
نجات از جهان خیمه بیرون زده

ز بس خستهٔ تیر پیکان نشان
شده آبله دشت پیکان کشان

چنان گرم گشت آتش کارزار
که از نعل اسبان بر آمد شرار

جهانجوے دارا ز قلب سپاه
بر آشفت چون شیر شرزه سیاه

ز دشمن گرائی و قلب افگنی
گشاده برو بازوے بهمنی

بهر جا که بازو بر افراختے
سر خصم در پایش انداختے

نشد بر تنے تا نه پرداختش
نزد بر سرے تا نینداختش

ز بس خون رومی دران ترکتاز
هزار اطلس رومی افگنده باز

وزین سو سکندر بشمشیر تیز
بر انگیخته بر جهان رستخیز

دو دست آفریده بکوشش پردول
بهر دست شمشیر الماس گون

دو دستی چنان میگذارید تیغ
کزو خصم را جان نیامد دریغ

چو بر فرق پیل آمدے خنجرش
فرو ریختے زیر پایش سرش

چو بر آب دریا غضب ریختے
ز دریاے آب آتش انگیختے

یک امشب بکوشش نگہدار جاے
کہ فردا مخالف درآید زپاے

چو فردا علم در کشد در مصاف
نخورد ضربت تیغ پہلو شگاف

و لیکن شنیدم کہ بیدست رنج
ہما بر گشادہ کنی قفل گنج

ز ما ہر یکے را تو آنگہ کنی
بہ زر کار ما ہر دو چوں زر کنی

سکندر بآں خواستہ عہد بست
بہ پیماں در آں خواستہ داد دست

نشد باورش کاں دو بیداد کیش
کنند ایں خطا با خداوند خویش

ولے ہر کس آں در بدشت آورد
کز و خشم خود را شکست آورد

درآں رہ کہ بیداد داور آمدش
کہن داستانے بہ یاد آمدش

کہ خرگوش ہر مرز را بے شگفت
سگ آں ولایت تواند گرفت

چو آں عاصیان خداوند کش
خبر یافتند از خداوند ہش

کہ بر گنج شاں کامگاری دہد
بہ خونریز بدخواہ یاری دہد

حق نعمت شاہ بگذاشتند
پئے کشتن شاہ برداشتند

چو یاقوت خورشید را دزد برد
بیاقوت بخشش جہاں پے فشرد

بدزدی گرفتند مہتاب را
کہ آں برد آں جوہر ناب را

دو لشکر گشادہ کمر چوں دو کوہ
شدند از نبرد آزمائی ستوہ

بہ منزل گہ خویش گشتند باز
بہ رزم دگر روزہ کردند ساز

بیا ساقی از من مرا دور کن
جہاں از مئے لعل پُر نور کن

مئے کو مرا رہ بہ منزل برد
ہمہ دل برند او ہم دل برد

پیروزی یافتن سکندر بر دارا و کشتہ شدن دارا

جہاں گرچہ آرامگاہ خوش است
شناسندہ را نعل در آتش است

چو در فال پیروزی خویش دید — بر اندیشهٔ خود دست خود پیش دید
قوی کرد بر جنگ بازوی خویش — بکوشید با همترازوی خویش
نیاسود لشکر ز خون ریختن — ز دشمن بدشمن در آویختن
نبرد آزمایان ایران سپاه — گرفتند بر لشکر روم راه
زبون گشت رومی ز پیکارشان — اجل خواست کردن گرفتارشان
دگر ره بمردی نفشردند پاے — نرفتند چون کوه آهن ز جاے
بناموس رایت همی داشتند — غنیمت به بدخواه نگذاشتند
چو گوهر برآمود زنگی به تاج — شه چین فرود آمد از تخت عاج
سر روشن از تیره شب تافتند — چو آیینه روشنی یافتند
دو لشکر بیک جا گروه آمدند — شدند از خصومت ستوه آمدند
بآرامگاه آمدند از نبرد — ز تن زخم شستند از روی گرد
باندیشه از گنبد تیز گشت — که فردا بسر بر چه خواهد گذشت
دگر روز کان روی شسته ترنج — چو زر حاجیان سر برون زد ز گنج
سپاه از دو سو صف بیاراستند — هژبران به نخچیر برخاستند
ببولاد شمشیر و چرم کمان — بسے زور بازو نمود آسمان
بغوغاے لشکر در آمد شکیب — که دشت از عنان رفت و پا از رکیب
بدارا دو سرهنگ بودند خاص — به اخلاص نزدیک و دور از خلاص
ز بیداد دارا به جان آمده — دل آزردگی در میان آمده
بر آن دل که خونریز دارا کنند — بر و کین خویش آشکارا کنند
چو زینگونه بازارے آراستند — به خون از سکندر امان خواستند
که ماایم خاصان داراے بس — بدارا ز ما خاص تر نیست کس
ز بیداد او چون ستوه آمدیم — بخونریز او هم گروه آمدیم
بسیجیم فردا برو تاختن — ز بیداد او ملک پرداختن

بدین عشوه دادند شه را شکیب ‌ ‌ ‌ یکی بر دلیری یکی بر فریب
همان تاجداران نیز کردند جهد ‌ ‌ ‌ که بر خون او بسته بودند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز ‌ ‌ ‌ که چون پاے دارد در آن ترکتاز
خیالِ دو سرهنگ را پیش داشت ‌ ‌ ‌ جز این خود که سرهنگیِ خویش داشت
چنین گفت با پهلوانانِ ز دم ‌ ‌ ‌ که فردا درین مرکزِ سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مرد وار ‌ ‌ ‌ رگِ جان بکوشش کنیم استوار
اگر دست چیره دهد ماراست ملک ‌ ‌ ‌ وگر ما شدیم آن داراست ملک
رضا ماست که پوشیده بر راے ماست ‌ ‌ ‌ بود روزے آن روز فرداے ماست
ز اندیشهاے چنین هولناک ‌ ‌ ‌ دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی در روشنی باز کرد ‌ ‌ ‌ جهان بازیئے دیگر آغاز کرد
بآرزش بدل گشت مشت شرار ‌ ‌ ‌ گلیچه شد آن سیم گاوس دار
درآمد بجنبش دو لشکر چو کوه ‌ ‌ ‌ کز آن جنبش آمد جهانے ستوه
رقیب دول نسب شاهِ بهمن نژاد ‌ ‌ ‌ چهار برداشت از اولِ بامداد
همه سازِ لشکر بترتیبِ جنگ ‌ ‌ ‌ برآراست از جنبه و بیم ننگ
ز پولاد صد کوه برپاے کرد ‌ ‌ ‌ بپا چینیا او گنج را جاے کرد
چو بر میمنه ساز برگشت کار ‌ ‌ ‌ همان میسره شد چو روئین حصار
جناح از هوا بر زمین برد میغ ‌ ‌ ‌ پس آهنگ شد در زمین چار تیغ
جهاندار در قلب که کرد جاے ‌ ‌ ‌ درفشش کیانیش بر سر بپاے
سکندر که تیغِ جهان سوز داشت ‌ ‌ ‌ چنان تیغ از بهر این روز داشت
برانگیخت رخشے چو بارنده میغ ‌ ‌ ‌ بگردگشن ز پیکان و باران ز تیغ
جناحِ سپه را بگردون کشید ‌ ‌ ‌ سُمِ بارگی بر سرِ خون کشید
گرانمایگان را بدانسان که خواست ‌ ‌ ‌ بفرمود رفتن سوے دشت راست
گروهے که پرتابیان ساخت شان ‌ ‌ ‌ چپ اندازشه بر چپ انداخت شان

دو در دارد این باغ آراسته   درو هشت از این هر دو برخاسته
در آ از در باغ و بنگر تمام   ز دیگر در باغ بیرون خرام
اگر زیرکی با گلی خو مگیر   که باشد بجا ماندنش ناگزیر
درین دم که داری بشادی بسیج   که آینده و رفته هیچ است و هیچ
نه ایم آمده از پی دل خوشی   مگر از پی رنج و محنت کشی
خزان را کسی در عروسی نخواند   مگر آن زمان کآب و هیزم نماند
گذارندهٔ نظم این داستان   سخن راند بر سنّت راستان
که چون آتش روز روشن گذشت   پر از دود شد گنبد تیز گشت
شب از ماه بربست پیرایهٔ   شگفتنده بود نور در سایهٔ
طلایه ز لشکرگه هر دو شاه   شده پاس دارنده تا صبحگاه
یتاقی برآمد شدن چون خراس   نیاسوده درّاج از بانگ پاس
بسا خفته کز هیبت پیل مست   سراسیمه هر ساعت از خواب جست
غنوده تن مردم از رنج و تاب   نظر هر زمانی درآمد ز خواب
حمایل کشان هر دو لشکر براز   که ای کاشکی بودی این شب دراز
مگر کان درازی نمودی درنگ   به دیری پدید آمدی روز جنگ
سگالش چنان شد دو کوشنده را   که ریزند صفرای جوشنده را
چو خورشید روشن برآرد کلاه   پدیدار گردد سپید از سیاه
دو خسرو عنان در عنان آورند   ره دوستی درمیان آورند
بآزرم و خوشنودی از یک دگر   بتابند و زان بر نتابند سر
چو دارا در آن داوری رای جست   دل رای زن بود در رای سست
سوی آشتی کس نشد رهنمون   نمودند رایش بشمشیر و خون
که ایرانی از رومیی نیش خورد   بقایم کجا ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پای   ز رومی نمانیم یک تن بجای

سواران همه تیر پرداخته / گهی تیر وگه ترکش انداخته
در آن مسلخ آدمی زادگان / زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجا بود خود هر کسی گشت شاد / کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسی سوگ در جنگگاه / نه کس جز قزاگند پوشد سیاه
سخن گو سخن سخت پاکیزه راند / که مرگی باانبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکی تن برآرد هلاک / شود شهری از گریه اندوهناک
بمرگ همه شهر زین شهر دور / نگرید کسی گو بود ناصبور
زبس کشته بر کشته مردان مرد / شده راه بر بسته بر ره نورد
بر آن دجلهٔ خون بلند آفتاب / چو نیلوفر افگنده زورق بر آب
سنان سکندر در آن داوری / سبق برده بر چشمهٔ خاوری
شرارے که شمشیر دارا فگند / تپش در دل سنگ خارا فگند
چو لشکر به لشکر در آمیختند / قیامت زگیتی بر انگیختند
پراگندگی در سپاه اوفتاد / پژوهش در آزرم شه اوفتاد
سپه چون پراگنده شد سوی جنگ / فراخی در آمد به میدان تنگ
کس از خاصگان پیش دارا نبود / که در دل کس مدارا نبود
دو سرهنگ غدار چون پیل مست / بر آن پیلتن برگشادند دست
زدندش یکی زخم پهلو گذار / که از خون زمین گشت چون لاله زار
در افتاد دارا بدان زخم تیز / زگیتی بر آمد یکی رستخیز
درخت کیانی در آمد به خاک / بغلطید در خون تن زخمناک
بر شهید تن نازک از درد و داغ / چه خورشیدی بود بادسا باچراغ
کشنده دو سرهنگ شوریده رای / بنزد سکندر گرفتند جای
که آتش زدشمن بر انگیختیم / باقبال شه خونش او ریختیم
بیک زخم کردیم کارش تباه / سپردیم جانش بنزدیک شاه

همان اشتوارانِ درگاه را | که ایشان بُوَد ایمنی شاه را

بقلب اندرون داشت با خویشتن | چو فولاد کوهی شده آن پیلتن

برآمد ز قلب دو لشکر خروش | رسید آسمان را قیامت بگوش

تبیره بغرّید چون تند شیر | درآمد برقص اژدهاے دلیر

ز شوریدنِ نالهٔ کرّنای | برافتاد تب لرزه بر دشت و پاے

ز فریادِ دُهل پیل هم از پشت پیل | نفیرِ نهنگان درآمد ز نیل

ز بس بانگِ شیپور زهره شکاف | بدرّید زهره ز پیچیده تا ناف

ز غرّیدنِ کوس خالی دماغ | زمین لرزه افتاد در کوه و راغ

درآمد به مغزان سر بید برگ | گشاده بهم گروزنِ درع و ترگ

ز بس تیر باران که آمد بجوش | فلک ابر بارانیِ خود ز دوش

گران تیر باران کنون آمدے | بیجاے نم از ابر خون آمدے

خروشیدنِ کوس رو پینه طاس | نیوشنده را داد بر جان هراس

چلاچل زنان از نواهاے زنگ | برآورد خون از دلِ خاره سنگ

بجنبش درآمد دو دریاے خون | شد از موجِ آتش زمین لاله گون

زمین کو بساطے بُد آراسته | غبارے شد از جاے برخاسته

بابرو درآمد کمان را شکنج | ثنایان شده تیر چون مارِ گنج

سپهبد شده از تیغِ سیماب ریز | چو سیماب کرده گریزا گریز

ز پولاد پیکانِ پیکر شکن | تنِ کوه لرزید بر خویشتن

ز بس زخمِ پولادِ خارا ستیز | زمین را شده استخوان ریز ریز

ز نوکِ سنان چرخ دولاب رنگ | ز پرگار گردش فرو ماند تنگ

ز بس بر دهن تاختن انداختن | نفس را نه راهِ برون تاختن

سنان در سنان رشته چون نوکِ خار | سپر بر سپر بسته چون لاله زار

گریزندگان را در آن رستخیز | نه روے رهائی نه راهِ گریز

سپهرم بدان گوشه پهلو درید / که شد در جگر پهلویم ناپدید
تو ای پهلوان کامدی سوی من / نگهدار پهلو ز پهلوی من
که با اینکه پهلو دریدم چو میغ / همی آید از پهلویم بوی تیغ
سر سروران را رها کن ز دست / تو مشکن که ما را جهان خود شکست
چه دستی که با ما درازی کنی / بتاراج کیان دستیازی کنی
نگهدار دستت که داماست این / نه پنهان چو روز آشکار است این
چو گشت آفتاب مرا روی زرد / زنقابے بن درکش از لاجورد
مبین سرو را در سرافگندگی / چنان شاه را در چنین بندگی
درین بندم از زحمت آزاد کن / بآمرزش ایزدی یاد کن
زمین را منم تاج تارک نشین / ملرزان مرا تا نلرزد زمین
رها کن که خوابم خوشم می برد / زمین آب و چرخ آتشم می برد
مگردان سر خفته را از سریر / که گردون گردان برآرد نفیر
زمان من اینک رسید بے گمان / رها کن بکارم خودم یک زمان
اگر تاج خواهی ربود از سرم / یکی لحظه بگذار تا بگذرم
چو من زین ولایت گشادم کمر / تو خواه افسر از من ستان خواه سر
سکندر بشارلیه کلاهے تاجدار / سکندر منم چاکر شهریار
نخواهم که بر خاک بودے سرت / نه آلودهٔ خون شدے پیکرت
ولیکن چه سود است کاین کار بود / تأسف ندارد درین کار سود
اگر تاجور سر بر افراختے / کمربند او چاکری ساختے
دریغا بدریا کنون آمدم / که تا سینه در موج خون آمدم
چرا مرکبم را نیفتاد سم / چرا پے نکردم درین راه گم
مگر طالع شاه نشنیدمے / ز روی چنین روز را دیدمے
بدارای گیتی و دانای راز / که دارم به بهبود دارا نیاز

بیا تا به بینی و باور کنی | بخوانش سهم باژگی تر کنی
چو آمد ز ما آنچه کردیم راست | تو نیز آنچه گفتی بیاور بجاے
بیا بخشش گنجے که پذرفته | وفا کن بچیزے که خود گفته
سکندر چو دانست کاین ابلهان | دلیر آمده بر خون شاهنشهان
پشیمان شد از کرده پیمان خویش | که برخاستش عصمت از جان خویش
فرو برد امیدواری ز مرد | که همسال را سر در آید بگرد
نشان جست کان کشور آراے کے | کجا خوابگه دارد از خون و خے
دو بیداد پیشه براه اندرون | به بیداد خود شاه را رهنمون
چو در موکب قلب دارا رسید | ز موکب روان هیچکس را ندید
تن مرزبان دید در خاک و خون | کلاه کیانی شده سرنگون
سلیمانے افتاده در پاے مور | همان پشه کرده بر پیل زور
بیاژدے بهمن برآسوده مار | ز رویین دژ افتاده اسفندیار
بهار فریدون و گلزار جم | بباد خزان گشته تاراج غم
نسب نامهٔ دولت کیقباد | ورق بے ورق سو بسو برده باد
سکندر فرود آمد از پشت بور | در آمد ببالین آن پیل زور
بفرمود تا آن دو سرهنگ را | دو کژ زخمهٔ خارج آهنگ را
بدارید بر جاے خویش استوار | خود از جا بجنبید شوریده وار
ببالین گه خسته آمد فراز | ز درع کیانی گره کرد باز
سر خسته را بر سر ران نهاد | شب تیره بر روز رخشان نهاد
فرو بسته چشم از تن خوابناک | بدو گفت برخیز ازین خون و خاک
چو دارا برویش نظر کرد و دید | بسوز جگر آه از دل کشید
چنین داد دارا بخسرو جواب | که بگذار تا سر نهم من بخواب
رها کن که در من رهائی نماند | چراغ مرا روشنائی نماند

چو هستی به پیش من آموزگار | بدین روز ننشاندت روزگار
نه من بی ز بهمن شدم کاژدها | بچاره بدین سر نکردش رها
نه اسفندیار جهانگیر گرد | که از چشم زخم جهان جان نبرد
چو در نسل ما کشتن آمد نخست | کشنده نسب کرد بر من درست
تو سرسبز بادا به شاهنشهی | که من کرده ام سر ز بالین تهی
چو در خواستی کارزوی تو چیست | بوقتی که بر من بباید گریست
سه چیز آرزو دارم اندر نهان | برآید باقبال شاه جهان
یکی آنکه بر کشتن بی گناه | تو باشی درین داوری دادخواه
دوم آنکه بر تخت و تاج کیان | چو حاکم تو باشی نیاری زیان
دل خود بپردازی از تخم کین | بپردازی از تخمهٔ ما زمین
سوم آنکه بر زیر دستان من | حرم نشکنی در شبستان من
همان روشنک را که دخت من است | بدان تا زکی دست پخت من است
بهم خوابهٔ خود کنی سربلند | که فرخ بود گوهر ارجمند
دل روشن از روشنک برمتاب | که با روشنی به بود آفتاب
سکندر پذیرفت زو هرچه گفت | پذیرنده برخاست گوینده خفت
کبودی و کوری درآمد بچرخ | که بشداد را کرد بی کاخ و کرخ
درخت کیان را فرو ریخت بار | شکفن دو دخت به درج اسفندیار
چو مهر از جهان مهربانی برید | شهی ماند و با قوت شد ناپدید
سکندر بر آن شاه فرخ نژاد | شبانگاه بگریست تا بامداد
در و دید و بر خویشتن نوحه کرد | که او را همان زهر بایست خورد
چو روز دگر صبح ابلق سوار | طلایه برون زد برین مرغزار
سکندر بفرمود کارند ساز | برندش بجای نخستینه باز
ز عهد زر و گنبد سنگ بست | مهیاش کردند جای نشست

ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ — کلیدش در چاره ناید بچنگ
دریغا که از نسل اسفندیار — همین بود بس ملک را یادگار
چه بودی که مرگ آشکارا شدی — سکندر هم آغوش دارا شدی
چه سود است کردن نشاید بزور — که پیش از اجل رفت نتوان بگور
بزرگا یکی موی سر موی شاه — گرامی تر از صد هزاران کلاه
گر این زخم را چاره دانستمی — طلب کردمی تا توانستمی
مبادا که اورنگ شاهنشهی — ز دارای دولت بماند تهی
چرا خون نگریم برین تاج و تخت — که دارنده را بر در افگند رخت
مباد آن گلستان که سالار او — بدین خستگی باشد از خار او
نفیر از جهانی که دارا گذشت — نه پنهان چو روز آشکارا گذشت
بچاره گری چون ندارم توان — کنم نوحه بر یاد سرو روان
چه تدبیر داری و رای تو چیست — امید از که داری و بیمت ز کیست
بگو هر چه خواهی که فرمان کنم — بچاره گری با تو پیمان کنم
چو دارا شنید آن دم دلنواز — بجوابش گری دیده را کرد باز
بدو گفت کای بهترین بخت من — سزاوار پیرایه تخت من
چو پرسی ز جانم بجان آمده — شگلی در سردم خزان آمده
جهان تخته بست هر یک از پیچ و پشت — بیکبار تخته بستا که بر سخت بنشستها
ز بس آتشم سینه شد در درون — قدم تا سرم غرق دریای خون
چو بر شمعی که در اید دار و تاب — لب از آب خالی و تن غرق آب
سبوئی که سوراخ باشد نخست — بموم و سریشم نگردد درست
جهان غارت از هر دری می‌برد — یکی آورد دیگری می‌برد
نه زد این ایشان که هستند ریز — نه آنانکه رفتند رستند نیز
ببین روز من راستی پیشه کن — تو نیز از چنین روز اندیشه کن

شبانگہ بنانیست تا رد بیاد — کلیچہ چو گردوں دہد بامداد
چہ باید دریں ہفت چشمہ خراس — ز بہر جوے چند بردن سپاس
چو خضر از چنیں روزئے روزہ گیر — چو ہست آب حیواں چہ خرما چہ شیر
ازیں دیو مردم کہ دام و دد اند — نہاں شو کہ ہم صحبتانت بد اند
پئے گور کز دشتباناں گم است — ز نامردمیہائے ایں مردم است
گوزن گرازندہ در مرغزار — ز مردم گریزد بسوئے کوہ و غار
ہماں شیر کو جائے در بیشہ کرد — ز بد عہدیئے مردم اندیشہ کرد
مگر گوہر مردمی گشت خرد — کہ در مردماں مردمیہا بمرد
اگر نقش مردم بخوانی شگرف — بگوئی کہ مردم چنین است حرف
بچشم اندروں مردمک را کلاہ — ہم از مردن مردمی شد سیاہ
نظامی بسا موشگاری بسیج — بگفتار ناگفتنی بر مپیچ
چو ہم ریشۂ خفتگانی خموش — فرو خسپ یا پنبہ در نہ بگوش
بیاموز ازیں مہرۂ لاجورد — کہ با سرخ سرخ است و با زرد زرد
شبانگہ کہ صد رنگ بندد نگار — بر آید بصد دست چوں نوبہار
سحرگہ کہ یک چشمہ یابد کلید — بآئین یک چشمی آید پدید
بیا ساقی آں خون رنگین رز — در افگن بمغزم چو آتش بخز
مئے کز خودم پاسے لغزی دہد — چو صبحم دماغ دو مغزی دہد

تذکرۂ شیخ نظامی گنجوی
مصنف سکندر نامہ

اسمش ابو محمد الیاس یوسف بن مؤید۔ اصلش از تفرش است۔ کہ از نواحی قم شمردہ مے شود۔ اما ولادتش در گنجہ کہ از بلادِ آذر بایجان است۔ رو دادہ۔ وے را از

چو خلوتگهش آنچنان ساختند   از و زحمت خویش پرداختند
تنومند را قدر چندان بود   که در خانهٔ کالبد جان بود
چو بیرون رود جوهر جان ز تن   گریزد ز همخوابهٔ خویشتن
چراغی که بادے در و دردمی   چه بر طاق ایوان چه بر روے زمی
اگر در سپهری وگر در مغاک   چو خاکی شوی عاقبت زیر خاک
بسا ماهیان کو شود خوردِ مور   چو در خاک شور افتد از آبِ شور
چنین است رسم این گذرگاه را   که دارد بآمد شد این راه را
یکے را درآرد به هنگامه تیز   یکے را ز هنگامه گوید که خیز
مکن زیر این لاجوردی بساط   باین مهرهٔ کهربا گون نشاط
که رویت کند کهربا وار زرد   کبودت کند جامه چون لاجورد
گوزنے که در شهرِ شیران بود   بمرگِ خودش خانه ویران بود
چو مرغ از پیِ کوچ برکش جناح   مشو مست راح اندرین مستراح
بزن برق وار آتشے در جهان   جهان را ز خود وارهان وارهان
سمندر چو پروانه آتش‌رو است   ولیک این کهن لنگ و آن خوش‌رو است
خرے جوز میخورد بر جاے جو   خر افتاد و جان داد خربنده رو
اگر شاهِ مُلک است وگر مُلکِ شاه   همه راه رنج است یا رنج راه
که داند که این خاکِ دیرینه دور   بهر غارے اندر چه دارد ز غور
کهن کیسه شد خاکِ پنهان شکنج   که هرگز برون نآرد آوازِ گنج
زر از کیسهٔ تو برآرد خروش   سبوسے نو از ترسی آید بجوش
که داند که این دخمهٔ دام و دد   چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان ساخت است   چه گردنکشان را سر انداخت است
فلک نیست یکسان هم آغوشِ تو   طرازش دو رنگ است بر دوشِ تو
گهت چون فرشته بلندی دهد   گهت با ددان دست بندی دهد

منتخباتِ شاہنامہ

پرسیدنِ سہراب نام و نشانِ سردارانِ ایران از ہجیر

چو خورشید برداشت زرّیں سپر — زمانہ بر آورد از چرخ سر

بپوشید سہراب خفتانِ جنگ — نشست از برِ چرمۂ بیل رنگ

یکے تیغ ہندی بہ اندر برش — یکے مغفرِ خسروی بر سرش

کمندے بہ فتراک بر شصت خم — خم اندر خم و روے کردہ دژم

بیامد یکے تند بالا گزید — بجائے کہ ایران سپہ را بدید

بفرمود تا رفت پیشش ہجیر — بدو گفت کژّی نباید زتیر

نشانہ نباید کہ خم آورد — سرافشاں شود زخم کم آورد

بہر کار در پیش کن راستی — چو خواہی کہ نگزایدت کاستی

سخن ہرچہ پرسم ہمہ راست گوے — بکژّی مکن راے و چارہ مجوے

چو خواہی کہ یابی رہائی زمن — سرافراز باشی بہر انجمن

از ایراں ہر آنچت بپرسم بگوے — متاب از رہِ راستی ہیچ روے

اگر راست گفتی سراسر سخن — بپاداش نیکی بیابی زمن

بیارم بتو گنج آراستہ — بیابی بسے خلعت و خواستہ

ور ایدونکہ کژّی بود راے تو — ہماں بند و زنداں بود جاے تو

چنیں داد پاسخ ہجیرش کہ شاہ — زمن ہرچہ پرسد از ایراں سپاہ

علومِ ظاہری و باطنی و مصطلحاتِ رسمی بہرۂ تام بود۔
تمامیِ عمرِ گرانمایہ را بقناعت و تقویٰ و عزلت وانزوا
بسر نمودہ - چوں شعرا از غلبۂ حرص و ہوا دست
بہ سینہ بستہ پیشِ اربابِ دنیا نہ ایستادہ - بلکہ سلاطین
روزگار بوے تبرک مے جستند - چنانچہ اکثر مثنویات
بہ التماسِ شاں نظم فرمودہ - از آں جملہ مخزنِ اسرار
بنام بہرام شاہ والیئ روم - و لیلی مجنوں باسمِ منوچہر
شاہِ شروان - و خسرو شیریں و ہفت پیکر ہر دو
بہ اتابک قزل ارسلان - و سکندر نامہ کہ آخری است برائے
طغرل شاہ سلجوقی بہ سلکِ نظم کشیدہ بود - و سوائے
خمسۂ موصوفہ اقبالنامہ وغیرہ ہا ازو ست - وگویند بیست
ہزار بیت از قصیدہ و غزل و قطعہ و رباعی وغیرہا ازو
یادگار ماندہ بود - گو کہ حال درمیان نیست ۔ نثرے پاکیزہ
دارد - و ہم گویند - کہ مخترعِ قیودِ مروجۂ حالِ مثنوی نظامی
است - یعنی ابتداے مثنوی بحمد و نعت و منقبت و
مناجات و تعریفِ شعر و سخن وغیرہ نمودہ بہ داستاں گوئی
رغبت نماید ۔ آوردہ اند - کہ نظامی بعمرِ ہشتاد وچار سالگی
بعہد ۵۹۹ھ پانصد و نود و نہ ہجری کہ خود بہ تاریخِ اختتام
سکندر نامۂ بحری گفتہ - فوت گردید - گویند - کہ سفینۂ
مثنوی اکثر از ہفت بحر بیروں نمے رود - پس از آں
اوزان وزنِ سکندر نامہ فعولن فعولن فعولن فعول مسمےٰ
باسمِ متقارب مثمن مقصور یا محذوف است ۔

پس پشتش اندر سپاه گران   همه نیزه داران و جوشنوران
که باشد بدین نام او بازگوی   ز گردی میاور تباهی بروی
چنین گفت کان فرّ آزادگان   سپهدار گودرز کشوادگان
سپه کش بود گاه کینه دلیر   دو چل پور دارد چو پیل و چو شیر
کجا پیل با او نکوشد بجنگ   نه از دشت ببر و نه از کوه پلنگ
دگر گفت کان سبز پرده سرای   بزرگان ایران به پیشش بپای
یکی تخت پر مایه اندر میان   زده پیش او اختر کاویان
برو بر نشسته یکی پهلوان   ابا فرّ و با سفت و یال گوان
از آنکس که بر پای پیشش بپاست   نشسته بیکسر ازو برتر است
یکی باره پیشش ببالای او   نه بینم یکی اسپ همتای او
بجوشد هر زمان بر خروشد یکی   تو گوئی که دریا بجوشد همی
یکی پیل برگستوان دار پیش   همی جوشد آن مرد بر جای خویش
به ایران نه مردیست بالای او   کمندی فرو هشته تا پای او
درفشش ببین اژدها پیکر است   بر آن نیزه بر شیر زرین سر است
که باشد بنام آن سوار دلیر   که هر دم همی بر خروشد چو شیر
هجیر آنگهی گفت با خویشتن   که گر من نشان گو پیلتن
بگویم بدین نیک دل شیر مرد   ز رستم برآرد بناگاه گرد
از آن به نباشد که پنهان کنم   ز گردنکشان نام او بفگنم
بدو گفت کز چین یکی نیکخواه   به نوی بیامد بنزدیک شاه
بپرسید نامش ز فرّخ هجیر   بگفتا که نامش ندانم بویر
دگر بار پرسید سهراب ازو   که بارے مرا نام چینی بگوی
بپاسخ چنین گفت با او هجیر   که ای پر هنر رهنمای شیر گیر
بدین دژ بدم من بدان روزگار   کجا او بیامد بر شهریار

بگوییم همه هر چه داند بدوی	بگردی چرا بایدم گفتگوی
نه بینی جز از راستی پیشه ام	بکژی نیاید خود اندیشه ام
بگیتی به از راستی پیشه نیست	ز کژی بتر هیچ اندیشه نیست
بدو گفت کز تو بپرسم همه	ز گردنکشان وز شاه و رمه
همه نامداران آن مرز را	چو طوس و چو کاوس و گودرز را
دلیران و گردان ایران زمین	چو گستهم و چون گیو یا آفرین
ز بهرام و از رستم نامدار	ز هر چت بپرسم بمن برشمار
یکایک نشانی بمن بر نما	اگر سر بتن خواهی و جان بجا
سراپرده دو دیبه رنگ رنگ	بدو اندرون خیمها بی پلنگ
به پیش اندرون بسته صد ژنده پیل	یکی تخت پیروزه بر سان نیل
یکی زرد خورشید پیکر درفش	سرش ماه زرین غلافش بنفش
بقلب سپاه اندرون جای کیست	ز گردان ایران ورا نام چیست
بدو گفت کان شاه ایران بود	که بر درگهش پیل و شیران بود
وز آن پس بدو گفت کز میمنه	سواران بسیار و پیل و بنه
سراپرده دو بر کشیده سیاه	زده گرد وی اندر ستاده سپاه
بگرد اندرش خیمه از اندازه بیش	پس پشت پیلان و شیران به پیش
زده پیش او پیل پیکر درفش	به نزد وی سواران زرینه کفش
چه باشد ز ایرانیان نام او	بگو تا کجا باشد آرام او
چنین گفت کان طوس نوذر بود	درفشش کجا پیل پیکر بود
سپهدار و از تخمه پادشاه	سرافراز و لشکرکش و کینه خواه
ندارد ابا زخم او شیر تاو	بزرگان ز پیشش پذیرند ساو
بپرده سپید کان سرخ پرده سرای	یکی لشکری گشن پیشش بپای
یکی شیر پیکر درفش بنفش	درفشان گهر در میان درفش

بپرسید زان زرد پرده سرای — درفشی درفشان به پیشش بپای
بگِردِ اندرش سرخ و زرد و بنفش — ز هر گونه‌ای برکشیده درفش
درفشی پس پشت پیکر گراز — سرش ماه سیمین و بالا دراز
چه خوانند او را بگردنکشان — بگو تا چه داری از و هم نشان
چنین گفت کو را گراز است نام — که در جنگ شیران ندارد لگام
هشیوار و از تخمهٔ گیو دان — که بر درد و سختی نباشد ژگان
نشان پدر جست و با او نگفت — همی داشت آن راستی در نهفت
جهان را چه سازی که خود ساخت است — جهاندار ازین کار پرداخت است
زمانه نبشته دگر گونه داشت — چنان کو گذارد بباید گذاشت
چو دل برنهی در سرای سپنج — همه زهر زو بینی و درد و رنج
دگر باره پرسید از آن سرفراز — از آن کش به دیدار او بد نیاز
از آن پرده سبز و اسپ بلند — وز آن مرد و آن تاب داده کمند
وز آن پس هجیر سپهبدش گفت — که از تو سخن را نباید نهفت
گر از نام چینی بمانم همی — از آن است کو را ندانم همی
بدو گفت سهراب کین نیست داد — ز رستم نکردی سخن هیچ یاد
کسی کو بود پهلوان جهان — میان سپه در نماند نهان
تو گفتی که در لشکر او مهتر است — نگهبان هر مرز و هر کشور است
بر آن که کاوس لشکر کشد — به پیلِ دمان تخت و افسر کشد
جهان پهلوان باشدش پیشرو — چو برخیزد از دشت آوای غو
چنین داد پاسخ مر او را هجیر — که شاید بدن کان گو شیرگیر
کنون رفته باشد به زابلستان — که هنگام بزم است در گلستان
بدو گفت سهراب کین خود مگوی — که دارد سپهبد سوی جنگ روی
بر امش نشیند جهان پهلوان — همی بر بخندند پیر و جوان

گمانم که آن چینی این پهلو است / که بر گونه ساز و سلاحش نوشت
همین گشت سهراب را دل از آن / که جائے نیامد ز رستم نشان
نشان داده بُد از پدر مادرش / همے دید و دیده نه بُد باورش
همے نام جُستش از دهانِ هجیر / مگر کان سخنها شود دلپذیر
نبشته بسر بر دگر گونه بود / ز فرمان نکاهد نه هرگز فزود
قضا چون ز گردون فروهشت پر / همه زیرکان کور گردند و کر
وزان پس بپرسید کز مهتران / کشیده سراپردهٔ بر کران
سوارانِ بسیار و پیلان بپاے / بر آید همے نالهٔ کرنائے
یکے گرگ پیکر درفش از برش / بپره اندر آورده زرّین سرش
میانِ سراپرده تختے زده / ستاده غلامان بپیشش رده
ز ایران بگو نام آن مرد چیست / کجا جاے دارد نژادش ز کیست
چنین گفت کان پورِ گودرزِ گیو / که خوانند گردان ورا گیوِ نیو
ز گودرزیان مهتر و بهتر است / به ایران سپه بر دو بهره سر است
سرافراز دامادِ رستم بود / به ایران زمین همچو او کم بود
بدو گفت ز آن سو که تابنده شید / برآید یکے پرده بینم سپید
ز دیباے رومی بپیشش سوار / رده برکشیده فزون از هزار
پیاده سپردار و نیزه وران / شده انجمن لشکرے بیکران
ز دیبا فروهشته زیبا جُلیل / غلام ایستاده رده خیل خیل
نشسته سپهدار بر تختِ عاج / نهاده بر آن عاج کرسئے ساج
چه نام است او را ز نام آوران / سپهبد نژاد است یا سروران
بدو گفت کو را فریبرز خوان / که فرزندِ شاه است و تاجِ گوان
بدو گفت سهراب کین درخور است / که فرزندِ شاه است و با افسر است
ز هر سو ز بهرِ جهاندار شاه / بپایند پیشش جهان با کلاه

بدو گفت سهراب آزادگان | سیه بخت گو دور کشوادگان
که همچو توئی خواند باید پسر | بدین زور و این دانش و این هنر
تو مردان جنگی کجا دیده ای | که بانگ پی اسپ نشنیده ای
که چندین ز رستم سخن بر زبان | برانی ستائی ورا هر زمان
گرش بینم آنگاه آیدت یاد | که دریای جوشان بلرزد ز باد
از آتش ترا بیم چندان بود | که دریا به آرام جنبان بود
چو دریای سبز اندر آید ز جای | ندارد دم آتش تیز پای
سر تیرگی اندر آید بخواب | چو تیغ نبش بر کشد آفتاب
چو بر گفت زینگونه سهراب گرد | غمین گشت هژمان همه بر شمرد
بدل گفت ناکار دیده هجیر | که گر من نشان گو شیر گیر
بگویم بدین ترک با زور و دست | چنین یال و این خسروانی نشست
ز لشکر کند جنگجو انجمن | بر انگیزد آن بارهٔ پیلتن
بدین زور و این کتف و این یال او | شود کشته رستم بچنگال او
ز گردان نیاید کسی جنگجوی | که با او برو اندر آرد بروی
ز ایران نباشد کسی کینه خواه | بگیرد سر تخت کاؤس شاه
چنین گفت موبد که مردن بنام | به از زنده دشمن بر او شادکام
اگر من شوم کشته بر دست او | نگردد سیه روز و خون آب جو
چو گودرز هشتاد پور گزین | همه نامداران با آفرین
بد گیو بهرامگیر لشکر شکن | که باشد بهر جا سر انجمن
چو بهرام و رهام گردن فراز | چو شیدوش شیر اوژن رزم ساز
پس از مرگ من مهربانی کنند | ز دشمن بکین جانستانی کنند
نباشد به ایران تن من مباد | چنین دارم از موبد پاک یاد
چو تن سر کشد از زمین بیخ سرو | سزد گر گیا را نبوید تذرو

مرا با تو امروز پیماں یکے است   بگویم کہ گفتارِ من اندکے است
اگر پہلواں را نمائی بہ من   سر افراز باشی بہر انجمن
ترا بے نیازی دہم در جہاں   گشادہ کنم گنجہائے نہاں
ور آید دلت کہ ایں راز داری ز من   گشادہ بمن بر بپوشی سخن
سرت را نخواہد ہمے تن بجائے   بیابی کن اکنوں بدیں ہر دو رائے
نہ بینی کہ موبد بخسرو چہ گفت   بدانگہ کہ بگشاد راز از نہفت
سخن گفت ناگفتہ چوں گوہر است   کجا ناپسودہ بہ بند اندر است
چو از بند و پیوند یابد رہا   چو رخشندہ مہرے بود بے بہا
چنیں داد پاسخ بہ بیژن کہ شاہ   چو سیر آید از تخت و از تاج و گاہ
نبرد کسے جوید اندر جہاں   کہ او زندہ پیل اندر آرد ز جاں
اگر خود بہ بینی تو چنگال او   چناں ہیبت و پیکر و یالِ او
بدانی کہ اژدر نیابد رہا   نہ دیو و نہ شیر و نہ نر اژدہا
بزخم سر گرز سنداں شکن   بر آرد دمار از دو صد انجمن
کسے را کہ رستم بود ہم نبرد   سرش تا آسماں اندر آید بگرد
ہم آورد او بر زمیں پیل نیست   چو گرد پئے اسپ او نیل نیست
تنش زور دارد بصد زور مند   سرش برتر است از درخت بلند
چو او خشم گیرد بروز نبرد   بچنگش چہ شیر و چہ پیل و چہ مرد
ستیزا ہم کہ با او بسیجا بود   ہم آورد اگر کوہ خارا بود
ہنرہائے رستم بگیرد جہاں   ہم آشکارا است پیش مہاں
تو با او بسندہ نباشی بہ جنگ   چو او تیغ ہندی بگیرد بہ چنگ
بگیتی ندیدی تو جنگ آوراں   کہ بودند با گرزہائے گراں
چو افراسیاب آں سپہدارِ چیں   ابا نامدارانِ توراں زمیں
بشمشیر کیں رستم پیلتن   بیا برید آتش بر آں انجمن

کس از نامداران ایران سپاه ‌‌ نیارست کردن بدو در نگاه
وز آن پس دلیران شدند انجمن ‌‌ که راینست گوئی گو پیلتن
نشاید رنگ کرد آسان بدوے ‌‌ که یارد شدن پیش او جنگجوے
وز آن پس خروشید شهرا گرد ‌‌ ہمے شاه کاوس را بر شمرد
چنیں گفت کاے شاه آزاد مرد ‌‌ چگون اشتہ کارت بدشت نبرد
چرا کرده نام کاوس کے ‌‌ که در جنگ شیران نداری تو پے
گر این نیزه ور مشت پیچان کنم ‌‌ سپاه ترا جمله بے جان کنم
یکے سخت سوگند خورد دم ببزم ‌‌ بدان شب کجا کشته شد زنده رزم
کز ایران نمانم یکے نیزه دار ‌‌ کنم زنده کاوس کے را بدار
که داری از ایرانیان تیز جنگ ‌‌ که پیش من آید بدین دشت جنگ
کجا گیو و گودرز و طوس دلیر ‌‌ فریبرز کاوس و گستهم شیر
سوار جهان رستم نامور ‌‌ دگر زنگهٔ گرد پرخاش خر
در آیند و مردی نمایند این ‌‌ وزین رزمگاه از پے خشم و کین
بگفت و ہمے بود خاموش بس ‌‌ از ایران ندادش پاسخ کس
از آن پس بجنبید از جاے خویش ‌‌ بزد ویک پرده سرا رفت پیش
خم آورد پشت و سنان سنیج ‌‌ ببرد بکند و بر کند هفتاد میخ
سرا پرده یک بهره آمد ز پاے ‌‌ ز هر سو بر آمد دم کرناے
غمین گشت کاوس و آواز داد ‌‌ که اے نامداران فرخ نژاد
یکے نزد رستم برید آگهی ‌‌ کزین ترک شد مغز گردان تهی
ندارم سوارے ورا ہم نبرد ‌‌ از ایران نیارد کس این کار کرد
بشد طوس و پیغام کاوس برد ‌‌ شنیده سخن پیش او بر شمرد
بدو گفت رستم که هر شهریار ‌‌ که کردوسے مرا ناگهان خواستار
گہے جنگ بودے گہے ساز بزم ‌‌ ندیدم ز کاوس جز رنج رزم

بسهراب گفت این چه آشفتن است ‏ همه با من از دشمنی گفتن است

چرا باید این کینه آراستن ‏ به بیهوده چیزی ز من خواستن

که آگاهیی آن نباشد بهم ‏ بدین کینه خواهی بریدن سرم

بهانه نباید به خون ریختن ‏ چه باید کنون جنگ آمیختن

همی پیلتن را بخواهی شکست ‏ همانا کت آسان نیاید بدست

نباید ترا جست با او نبرد ‏ بر آرد به آوردگه از تو گرد

تاختن سهراب بر خیمهٔ کاوس و برکندن میخها

چو بشنید گفتارهای درشت ‏ سپه پردلان زود بنمود پشت

نهان کرد از روی و چیزی نگفت ‏ عجب ماند زان گفتهای نهفت

ز بالا زدش تند یک پشت دست ‏ بیفگندش آمد بجای نشست

پی کرد اندیشهای دراز ‏ ز هر گونه کرد پیکار ساز

به بست از پی کینه آنگه کمر ‏ نهاد از سر سروری تاج زر

بپوشید خفتان و بر سر نهاد ‏ یکی ترگ رومی بکردار باد

بگرد تنش سنان و کمان و کمند ‏ گران گرز را پهلوی دیو بند

ز تندی بجوشش آمدش خون و رگ ‏ نشست از بر بارهٔ تیز تگ

به آوردگه رفت چون پیل مست ‏ چو کوه روان آتشش از جا بجست

بیرون آمد و رای ناورد کرد ‏ بر آورد بر چرخهٔ ماه گرد

بیامد دمان تا به قلب سپاه ‏ رسید او بنزدیک کاوس شاه

به کردار گوران ز چنگال شیر ‏ رمیدند از وی سران دلیر

ز پا و رکیب و ز دشت و عنان ‏ ز بازوی آن آب داده سنان

مرا دید در جنگ دریا و کوه / که با نامداران توران گروه
چه کردم ستاره گواہِ من است / بمردی جہاں زیرِ پاے من است
کسانے که دیدند رزمم مرا / شمردند گوئی که بزم مرا
همے رحمت آرد بتو بر دلم / نخواہم که جانت ز تن بگسلم
نمانی بترکان بدین یال و سفت / به ایران ندانم ترا نیز جفت
چو آمد ز رستم چنین گفتگو / بجنبید سهراب را دل بدو
بدو گفت کز تو بپرسم سخن / همه راستی باید افگند بن
یکایک نژادت مرا یاد دار / ز گفتارِ خوبت مرا شاد دار
من ایدون گمانم که تو رستمی / که از تخمهٔ نامور نیرمی
چنین داد پاسخ که رستم نیم / هم از تخمهٔ سامِ نیرم نیم
که او پهلوان است و من کهترم / نه با تخت و گاہم نه با افسرم

نبردِ رستم با سهراب

ز امید سهراب شد ناامید / برو تیره شد روے روزِ سپید
بر آوردگه رفت و نیزه گرفت / همے ماند از گفتِ مادر شگفت
یکے تنگ میدان فرو ساختند / بکوتاه نیزه همے تاختند
نماند ایچ بر نیزه بند و سنان / بچپ باز بردند هر دو عنان
بشمشیرِ هندی بر آویختند / همے ز آهن آتش فرو ریختند
بزخم اندرون تیغ شد ریز ریز / چه زخمے که پیدا کند رستخیز
گرفتند زان پس عمودِ گران / همے کوفتند آن برین این بر آن
ز نیرو و عمود اندر آمد به خم / چنان بادپایان وگردان دژم
ز اسپان فرو ریخت بر گستوان / زره پاره شد بر میانِ گوان
فرو ماند اسپ و دلاور ز کار / یکے را نبد دست و بازوش یار

بفرمود تا رخش را زین کنند — سواران بروها پر از چین کنند
ز خیمه برون کرد رستم بدشت — ز ره گیو را دید کاندر گذشت
نهاد از بر رخش رخشنده زین — همی گفت گرگین که شتاب این
همی بست با گرز رستم تنگ — به بر گستوان بر زده طوس چنگ
همی آن بدین این بدان گفت زود — تهمتن چو از پرده آوا شنود
بدل گفت این رزم آهرمن است — که این رستخیز از پی یک تن است
ببرد دست و پوشید ببر بیان — ببست آن کیانی کمر بر میان
نشست از بر رخش و بپیمود راه — زواره نگهبان گاه و سپاه
بدو گفت ز ایدر مرو پیشتر — بمن دار گوش از یلان بیشتر
درفشش ببردند با او بهم — همی رفت پرخاش جوی و دژم
چو سهراب را دید آن یال و شاخ — برش چون بر سام جنگی فراخ
بدو گفت ز ایدر بیک سو شویم — بر آوردگه بر بسی آهو شویم
بخندید سهراب پرخاش خر — ز گفت گو پیلتن نامور
بمالید سهراب کف را بکف — به آوردگه رفت از پیش صف
بگفت او برستم برو تا رویم — بیک جای هر دو دو مرد گویم
از ایران و توران نخواهیم کس — چو من باشم و تو هم آورد بس
به بالا بلندی و با کتف و یال — ستم یافت با این به بسیار سال
به آوردگه مر ترا جای نیست — ترا خود بیک مشت من پای نیست
نگه کرد رستم بدان سرفراز — بدان سفت و چنگ و رکیب دراز
بدو گفت نرم ای جوانمرد نرم — زمین سرد و خشک و هوا نرم و گرم
به پیری بسی دیدم آوردگاه — بسی بر زمین پست کردم سپاه
تبه شد بسی دیو بر دست من — ندیدم بد انسو که بودم شکن
نگه کن مرا تا به بینی بجنگ — اگر زنده مانی مترس از نهنگ

بخندید سهراب گفت اے سوار ** به زخم دلیران نه‌ای پایدار
بزیر اندرت رخش گوئی خر است ** دو دستش سوار از همه بدتر است
سرار خمت آید بتو بر ز دل ** که از خون آغشته گشت است گل
اگرچه گوے سرو بالا بود ** جوانی کند پیر کانا بود
تهمتن نداد ایچ او را جواب ** زشگفتی فرو ماند در پیچ و تاب
بپیچی رسید این ازآن آن ازین ** چنان تنگ شد بر دلیران زمین
که از یکدگر روے برگاشتند ** دل و جاں باندیشه بگذاشتند
تهمتن بتوران سپه شد بجنگ ** بدانساں که نخچیر بیند پلنگ
به ایران سپه رفت سهراب گرد ** عناں بارهٔ تیز تگ را سپرد
بزد خویشتن را بایران سپاه ** ز دستش بسے نامور شد تباه
میان سپه اندر آمد چو گرگ ** پراگنده گشتند خرد و بزرگ
چو رستم بنزدیک توران رسید ** پشیماں شد آه از جگر برکشید
همیں گشت و اندیشه کرد و دید ** که کاوس را بے گماں بد رسید
ازیں پر هنر ترک تو خاسته ** بخفتاں بر و بازو آراسته
به لشکر گه خویش تا زید زود ** که اندیشهٔ دل بدانگونه بود
میان سپه دید سهراب را ** زمیں لعل کرده بخوناب را
سر نیزه پر خون و خفتان و دست ** چو شیرے که گردد ز نخچیر مست
بزم گشت رستم چو او را بدید ** خروشے چو شیر ژیاں برکشید
بدو گفت کاے ترک خونخوار مرد ** ز ایران سپه جنگ با تو که کرد
چرا دست با من قسودی همه ** چو گرگ آمدی در میان رمه
بدو گفت سهراب توران سپاه ** ازیں رزم دور اند و هم بیگناه
تو آهنگ کردی بدیشان نخست ** کسے با تو پیکار و کینه نجست
بدو گفت رستم که شد تیره روز ** چو پیدا کند تیغ گیتی فروز

تن از خوی پرآب و دهان پر ز خاک / زبان گشته از تشنگی چاک چاک

یک از دیگر استاده آنگاه دور / پر از درد باب و پسر از رنج پور

جهانا شگفتی ز کردار تست / شکسته هم از تو هم از تو درست

ازین دو یکی را نجنبید مهر / خرد دور بُد مهر ننمود چهر

همی بچه را باز داند ستور / چه ماهی به دریا چه در دشت گور

نداند همی مردم از رنج و آز / یکی دشمنی را ز فرزند باز

بدل گفت رستم که هرگز نهنگ / ندیدم که آید پریشان بجنگ

مرا خوار شد جنگ دیو سپید / ز مردی شد امروز دل نا امید

ز دست یکی نا رسیده جوان / نه گرد و نه نام آوری از جهان

بسیری رسانیدم از روزگار / دو لشکر نظاره برین کارزار

چو آسوده شد بارهٔ هر دو مرد / ز آزار جنگ و ز ننگ نبرد

بزه بر نهادند هر دو کمان / یکی سالخورده دگر نوجوان

زره بود و خفتان و ببر بیان / ز تیر و ز پیکان نیامد زیان

همه تیر باران نمودند سخت / تو گوئی فرو ریخت برگ درخت

غمین شد دل هر دو از یکدگر / گرفتند هر دو دوال کمر

تهمتن اگر دست بردی بسنگ / بکندی سیه سنگ را روز جنگ

بزور از زمین کوه برداشتی / گران سنگ را موم پنداشتی

کمربند سهراب را پاره کرد / که از زین بجنباند اندر نبرد

میان جوان را نبد آگهی / بماند از هنر دست رستم تهی

فرو داشت دست از کمربند او / شگفتی فرو ماند از بند او

دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند / جگر گشته و خسته دیر آمدند

دگر باره سهراب گرز گران / ز زین بر کشید و بیفشرد ران

بزد گرز و آورد کتفش بدرد / بپیچید و درد از دلیری بخورد

وزین بر تماشا بجز نظاره نبود ⁂ ولیکن نیامد کسی خود چه سود
به پیشم چه شیر و پلنگ و هژبر ⁂ به پیکان فرو بارم آتش ز ابر
چو گردان مرا روی بینند تیز ⁂ زره بر تن شان شود ریز ریز
چو فردا به پیش اندر آید بجنگ ⁂ پدید آید آنکس که باشد نهنگ
بنام خدای جهان آفرین ⁂ نمانم ز گردان یکی بر زمین
کنون خوان و می باید آراستن ⁂ ببباید همی غم ز دل کاستن
وز آن روی رستم سپه را بدید ⁂ سخن راند با گیو گفت و شنید
که امروز سهراب جنگ آزمای ⁂ چگونه بجنگ اندر آورد پای
چنین گفت با رستم گرد گیو ⁂ که زان گونه هرگز ندیدیم نیو
بیامد دمان تا میان سپاه ⁂ ز لشکر بر طوس شد کینه خواه
که او بود بر زین و نیزه بدست ⁂ چو گستهم فرود آمد و برنشست
بیامد چو با نیزه او را بدید ⁂ بکردار شیر ژیان بردمید
خمیده عمودی بزد بر برش ⁂ ز نیزه بیفتاد ترگ از سرش
نتابید با او بتابید روی ⁂ شدند از دلیران بسی جنگجوی
ز گردان کسی پایهٔ او نداشت ⁂ بجز پیلتن پایهٔ او نداشت
هم آیین پیشینیان نگه داشتم ⁂ سپه را بدو هیچ نگذاشتم
به تنها نشد بر برش جنگجوی ⁂ سپردیم میدان کینه بدوی
سواری نشد پیش او یک تنه ⁂ همی تاخت از قلب تا میمنه
ز هر سو همی شد دنان و دمان ⁂ بزیر اندرون بود اسپش جهان
غمین گشت رستم ز گفتار اوی ⁂ بر شاه کاووس بنهاد روی
چو کاووس کی پهلوان را بدید ⁂ بر خویش نزدیک جایش گزید
ز سهراب رستم زبان برگشاد ⁂ ز بالا و برزش همی کرد یاد
که کس در جهان کودکی نارسید ⁂ بدین شیرمردی و گردی ندید

به کشتی بگیریم فردا پگاه
ببینیم تا بر که گردد سیاه
بدین دشت هم دار و هم منبر است
که روشن جهان زیر تیغ اندر است
گر ایدونکه بازد بشمشیر و تیر
چنین آشنا شد تو هرگز ممیر
برفتند و روی هوا تیره گشت
ز سهراب گردون هوا خیره گشت
تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان
نیاساید از تاختن یک زمان
دگر باره زیر اندرش آهن است
شگفتی روان است روئین تن است
شب تیره آمد سوی لشکرش
میان سوده از جنگ آهن سرش
به هومان چنین گفت کامروز هور
برآمد جهان کرد پر جنگ و شور
شما را بسر زان سوار دلیر
که یال یلان داشت چنگال شیر
چه آمد شما را چه گفت و چه کرد
که او بود همزور من در نبرد
چه کرد او ابا لشکرم سربسر
که چون او ندانم به گیتی دگر
یکی پیر مرد است بر سان شیر
نگردد ز پیکار و از جنگ سیر
اگر گویم از کار آن نامدار
نه چندان بود کاید اندر شمار
دو بازوش مانند ران هبیل
بجوشد ز آواز او رود نیل
ندانم بگردد جهان سربسر
که بندد گر کینه چون او کمر
بدو گفت هومان که فرمان شاه
چنین بد کز ایدر نجنبد سپاه
همه کار ما سخت و با ساز بود
به آوردگه گشتن آغاز بود
بیامد یکی مرد پرخاش جوی
بدین لشکر گشن بنهاد روی
تو گفتی ز مستی کنون خاسته است
که این جنگ را یک تن آراسته است
عنان باز پیچید و برداشت راه
به ایران سپاه رفت از این جایگاه
چنین گفت سهراب کوز این سپاه
نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته ام
زمین را بخون همچو گل آغشته ام
اگر شیر پیش آمدی بی گمان
نرستی چنین دان ز گرز گران

چنین راند پیش برادر سخن | که بیدار دل باش و تندی مکن
به شبگیر من چون به آوردگاه | روم پیش آن تُرک ناورد خواه
بیاور سپاه و درفش مرا | همان تخت و زرینه کفش مرا
همی باش در پیش پرده‌سرای | چو خورشید تابان برآید ز جای
گر ایدونکه پیروز باشم بجنگ | به آوردگه بر نیارم درنگ
وگر خود دگرگونه گردد سخن | تو زاری مساز و نژندی مکن
میائید یک تن به آوردگاه | مسازید جستن سوی رزم راه
یکایک سوی زابلستان شوید | از ایدر بنزدیک دستان شوید
از او برگشائی یکایک سخن | که روز نهفتن درآمد به بن
چنین بود فرمان یزدان پاک | که گردد به دست جوانی هلاک
تو خرسند گردان دل مادرم | چنین راند ایزد قضا بر سرم
بگویش که تو دل بمن در مبند | مشو جاودان بهر جانم نژند
کس اندر جهان جاودانه نماند | ز گردون مرا خود بهانه نماند
بسی دیو و شیر و پلنگ و نهنگ | تبه شد ز چنگم بهنگام جنگ
بسی باره و دژ که کردیم پشت | نیاورد کس دست من زیر دشت
در مرگ را آن بکوبد که پای | به اسپ اندر آرد برآید ز جای
اگر سال گردد فزون از هزار | همین است راه و همین است کار
نگه کن به جمشید شاه بلند | همان نیز طهمورث دیوبند
به گیتی چو ایشان نبد شهریار | سرانجام رفتند زی کردگار
بمردی ز گرشاسب برتر نبود | سپهر برین گردگاهش بسود
نریمان و سام آن دو گردن فراز | ز مردن به گیتی نبدشان جواز
چو گیتی بر ایشان نماند و بگذشت | مرا نیز بر ره بباید گذشت
همه مرگ راایم پیر و جوان | به گیتی نماند کسی جاودان

به بالا ستاره بساید همی | تنش را زمین بر نتابد همی
دو بازو و رانش چو ران هیون | همانا که دارد ستبری فزون
به تیغ و به نیزه به گرز و کمند | ز هر گونه‌ای آزمودیم چند
سرانجام گفتم که من بیش ازین | بسی گرد را برگرفتم ز زین
گرفتم دوال کمربند او | بیفشاردم سخت پیوند او
همی خواستم کش ز زین برکنم | چو دیگر کسانش به خاک افکنم
گر از باد جنبان شود کوهسار | نجنبید ابر زین مر آن نامدار
ازو بازگشتم که بیگاه بود | که شب سخت تاریک و بی ماه بود
بدان تا بگردیم فردا یکی | به کشتی گراییم ما اندکی
چو فردا بیاید به دشت نبرد | به کشتی همی بایدم چاره کرد
بکوشم ندانم که پیروز کیست | ببینیم تا رای یزدان به چیست
کزو ایست پیروزی و دستگاه | هم او آفریننده‌ی هور و ماه
بدو گفت کاوس یزدان پاک | تن بدسگالت کند چاک چاک
من امشب به پیش جهان آفرین | بمالم فراوان سر اندر زمین
بدان تا ترا بر دهد دستگاه | بدین ترک بدخواه گم کرده راه
کند تازه پژمرده کام ترا | برآرد به خورشید نام ترا
بدو گفت رستم که با فر شاه | برآید همه کامه‌ی نیکخواه
بگفت این و برگاشت پس پیلتن | دژم گشته او پیش آن انجمن
بلشکرگه خویش بنهاد روی | پر اندیشه جان و دلش کینه جوی
زواره بیامد خلیده روان | که امروز چون گشت بر پهلوان
ازو خوردنی خواست رستم نخست | پس آنگه ز اندیشه دل را بشست
همانگه بدو حال سهراب گرد | سراسر همه هرچه بد برشمرد
سپه را دو فرسنگ بد درمیان | گشادن نیارست یک تن میان

بدو گفت هومان که در کارزار   رسید است رستم بمن چند بار
شنیدی که در جنگ مازندران   چه کرد آن سپهبد به گرز گران
بدین رخش ماند همی رخش او   ولیکن ندارد پی و پخش او
چو یک بهره از تیره شب درگذشت   خروش طلایه برآمد ز دشت
جهانجوی سهراب دل پر ز رزم   به آرام گر رفت از تخت بزم
به شبگیر چون بر دمید آفتاب   سر جنگجویان برآمد ز خواب
بپوشید سهراب خفتان رزم   سرش پر ز رزم و دلش پر ز بزم
بیامد خروشان بدان دشت جنگ   به چنگ اندرون گرزهٔ گاو رنگ
ز رستم بپرسید خندان دو لب   تو گفتی که با او بهم بود شب
که شب چون بدی روز چون خاستی   ز پیکار دل بر چه آراستی
ز کف بفکن این تیر و شمشیر کین   بزن جنگ بیداد را بر زمین
نشینیم هر دو پیاده بهم   به می تازه داریم روی دژم
به پیش جهاندار پیمان کنیم   دل از جنگ جستن پشیمان کنیم
همان تا کسی دیگر آید به رزم   تو با من بساز و بیارای بزم
دل من همی بر تو مهر آورد   همی آب شرمم به چهر آورد
همانا که داری ز گردان نژاد   کنی پیش من گوهر خویش یاد
ز نام تو کردم همی جستجوی   نگفتند نامت تو با من بگوی
ز من نام پنهان نباید کرد   چو گفتی تو با من سخن هم نبرد
مگر پور دستان سام یلی   گزین نامور رستم زابلی
بدو گفت رستم که ای نامجوی   نکردیم هرگز چنین گفتگوی
ز کشتی گرفتن سخن بود دوش   نگیرم فریب تو زین در مکوش
نه من کودکم گر تو هستی جوان   بکشتی کمر بسته دارم میان
بکوشیم و فرجام کار آن بود   که فرمان و رای جهانبان بود

چو خورشید گردد بدشتان بگوے   کہ از شاہ گیتی مبر تاب روے
اگر جنگ سازد تو سستی مکن   چنان رو کہ او راند از بن سخن
ز شب نیمهٔ گفت سہراب بود   دگر نیمہ آرامش و خواب بود

کشتی گرفتن رستم و سہراب و رہائی یافتن رستم از او بچارہ

چو خورشید رخشان بگسترد پر   سیہ زاغ پران فرو برد سر
تہمتن بپوشید ببر بیان   نشست از بر اژدہاے دمان
بیامد بدان دشت آوردگاہ   نہادہ ز آہن بہ سر بر کلاہ
وزاں روے سہراب با انجمن   ہمے مے گسارید با رود زن
بہ ہوماں چنیں گفت کاں شیرمرد   کہ با من ہمے گردد اندر نبرد
ز بالاے من نیست بالاش کم   بہ رزم اندروں دل ندارد دژم
بر و کتف و یالش بمانند من   تو گوئی کہ دانندہ بر زد رسن
ز پا و رکیبش ہمے مہر من   بجنبد بہ شرم آورد چہر من
نشانہاے مادر بیابم ہمے   بہ دل نیز لختے بتابم ہمے
گمانی برم من کہ او رستم است   کہ چوں او نبردہ بہ گیتی کم است
نباید کہ من با پدر جنگ جوے   شوم خیرہ رو اندر آرم بہ روے
ز داور گردم بسے شرمناک   سیہ رو روم از سر تیرہ خاک
نباشد امید سراے دگر   نباید کہ رزم آورم با پدر
بہ شاہان گیتی شوم رو سیاہ   کہ بر مرز ایران و توران سپاہ
نگوید کسے جز بہ بد نام من   نباشد بہ ہر دو سرا کام من
سراسیمہ گردم از آویختن   بجز بد نباشد ز خوں ریختن

بدین چاره از چنگ نر اژدها ‌‌ همی خواست یابد ز کشتن رها
دلیر جوان سر بگفتار پیر ‌‌ بداد و ببود آن سخن جایگیر
یکی از دلیری دوم از زمان ‌‌ سوم از جوانمردیش بی گمان
رها کرد از دست و آمد بدشت ‌‌ بدشتی که بر پیشش آهو گذشت
همی کرد نخچیر یادش نبود ‌‌ از آنکس که با او نبرد آزمود
همی دیر شد باز هومان چو گرد ‌‌ بیامد بپرسید از او از نبرد
به هومان بگفت آن کجا رفته بود ‌‌ سخن هرچه رستم بدو گفته بود
بدو گفت هومان دریغ ای جوان ‌‌ به سیری رسیدی همانا ز جان
دریغ این بر و برز و بالای تو ‌‌ رکیب دراز و یلی پای تو
هژبری که آورده بودی بدام ‌‌ رها کردی از دست شد کارخام
نگه کن کزین بیهده کار کرد ‌‌ چه آرد به پیشت بدشت نبرد
یکی داستان زد بدین شهریار ‌‌ که دشمن مدار ارچه خردست خوار
بگفت و دل از جان او برگرفت ‌‌ پر اندوه همی ماند اندر شگفت
به لشکرگه خویش بنهاد روی ‌‌ به خشم و پر از غم دل از کار اوی
به هومان چنین گفت سهراب گرد ‌‌ که اندیشه از دل بباید سترد
که فردا بیاید بر من به جنگ ‌‌ ببینی به گردنش بر پالهنگ
چو رستم ز چنگ وی آزاد گشت ‌‌ بسان یکی کوه پولاد گشت
خرامان بشد سوی آب روان ‌‌ چو جان رفته گو باز یابد روان
بخورد آب و روی و سر و تن بشست ‌‌ به پیش جهان آفرین شد نخست
به زمزم بنالید بر بی نیاز ‌‌ نیایش همی کرد بر چاره ساز
همی خواست پیروزی و دستگاه ‌‌ نبود آگه از بخشش خورشید و ماه
که چون رفت خواهد سپهر از برش ‌‌ بخواهد ربودن کلاه از سرش
شنیدم که رستم ز آغاز کار ‌‌ چنان یافت نیرو ز پروردگار

و دیگر که در جای ننگ و نبرد   پژوهش نجویند مردان مرد
بسی کشته ام در فراز و نشیب   نه ام مرد گفتار زرق و فریب
بدو گفت سهراب کای مرد پیر   اگر نیست پشند منت جایگیر
مرا آرزو بد که در بسترت   برآید به هنگام هوش از برت
کسی کز تو ماند ستودان کند   بپرد روان تن به زندان کند
دگر هوش تو زیر دست من است   به فرمان یزدان برآرم ز دست
ز اسپان جنگی فرود آمدند   هشیوار با گبر و خود آمدند
به بستند بر سنگ اسپ نبرد   برفتند هر دو روان پر ز درد
چو شیران به کشتی در آویختند   ز تنها خوی و خون همی ریختند
بزد دست سهراب چون پیل مست   چو شیر درنده ز جا در بجست
کمربند رستم گرفت و کشید   ز بس زور گفتی زمین بر درید
به رستم در آویخت چون پیل مست   برآوردش از جای و بنهاد پست
یکی نعره بر زد پر از خشم و کین   بزد رستم شیر را بر زمین
نشست از بر سینهٔ پیلتن   پر از خاک چنگال و روی و دهن
بکردار شیری که بر گور نر   زند دست و گور اندر آید بسر
یکی خنجر آبگون بر کشید   همی خواست از تن سرش را برید
نگه کرد رستم به آواز گفت   که این راز باید گشاد از نهفت
به سهراب گفت ای یل شیرگیر   کمند افگن و گرز و شمشیر گیر
دگر گونه این باشد آیین ما   جز این باشد آرایش دین ما
کسی کو به کشتی نبرد آورد   سر مهتری زیر گرد آورد
نخستین که پشتش نهد بر زمین   نبرد سرش گرچه باشد به کین
اگر بار دیگرش زیر آورد   به افگندنش نام شیر آورد
روا باشد ار سر کند زو جدا   بدین گونه بر باشد آیین ما

بسر آنکه در خشم آورد سخت شوم | نشود سنگ خاره بکردار موم

کشته شدن سهراب بدست رستم

دگر بار اسپان به بستند سخت | بسر بر همے گشت بدخواه بخت
به کشتی گرفتن نهادند سر | گرفتند هر دو دوالِ کمر
سپهدار سهراب آن زور دست | تو گفتی که چرخِ بلندش ببست
غمین گشت رستم بیازید چنگ | گرفت آن سر و یالِ جنگی پلنگ
خم آورد پشتِ دلاور جوان | زمانه سر آمد نبودش توان
زدش بر زمین بر بکردارِ شیر | بدانست کو هم نماند بزیر
سبک تیغ تیز از میان برکشید | برِ پورِ بیدار دل بر درید
بپیچید ازاں پس یکے آه کرد | ز نیک و بد اندیشه کوتاه کرد
بدو گفت کایں بر من از من رسید | زمانه بدستِ تو دادم کلید
تو زیں بیگناہی که ایں کوژپشت | مرا برکشید و بزودی بکشت
به بازی بگویند هم سالِ من | بخاک اندر آمد چنیں یالِ من
نشاں داد مادر مرا از پدر | ز مهر اندر آمد روانم بسر
همے جستمش تا ببینمش روے | چنیں جاں بدادم بدیں آرزوے
دریغا که رنجم نیامد بسر | ندیدم دریں هیچ روے پدر
کنوں گر تو در آب ماهی شوی | و یا چوں شب اندر سیاهی شوی
وگر چوں ستاره شوی بر سپهر | ببری ز روے زمیں پاک مهر
بخواهد هم از تو پدر کینِ من | چو بیند که خشت است بالینِ من
ازاں نامدارانِ گردن کشاں | کسے هم برد سوے رستم نشاں
که سهراب کشته است و افگنده خوار | همے خواست کردن ترا خواستار
چو بشنید رستم سرش تیره گشت | جهاں پیشِ چشم اندرش تیره گشت

که گر سنگ را او بسر برشدے | همے هر دو پایش بدو درشدے
از آن زور پیوسته رنجور بود | دل او از آن آرزو دور بود
بنالید بر کردگار جهان | به زاری همے آرزو کرد آن
که لختے ز زورش ستاند همے | که رفتن به ره بر تواند همے
بدانسان که از پاک یزدان بخواست | ز نیروے آن کوه پیکر بکاست
چو باز آن چنان کار پیش آمدش | دل از بیم سهراب ریش آمدش
به یزدان بنالید کاے کردگار | بدین کار این بنده را پاسدار
همان زور خواهم کز آغاز کار | مرا دادی اے پاک پروردگار
بدو باز داد آنچنان کش بخواست | بیفزود در تن هر آنچش بکاست
وز آن آبخور شد بجاے نبرد | پر اندیشه بودش دل و روے زرد
همے تاخت سهراب چون پیل مست | کمندے به بازو کمانے بدست
گرازان و چون شیر نعره زنان | سمندش جهان و جهان را کنان
بر آن گونه رستم چو او را بدید | عجب ماند ازوے همے بنگرید
ز پیکارش اندازها برگرفت | عجب گشت زو ماند اندر شگفت
چو سهراب باز آمد او را بدید | ز باد جوانی دلش بر دمید
چو نزدیک تر شد بدو بنگرید | مر او را در آن فر و آن زور دید
چنین گفت کاے رسته از چنگ شیر | چرا آمدی باز نزدم دلیر
چرا آمدی باز پیشم بگوے | شوے راستی خود نداری تو روے
همانا که از جان تو سیر آمدی | که در چنگ شیران دلیر آمدی
دو بارت امان دادم از کارزار | به پیری ببخشیدم اے نامدار
چنین داد پاسخ بدو پیلتن | که اے نامور گرد لشکر شکن
نگوید چنین گونه مردان مرد | همانا جوانی ترا غره کرد
به پیلی که زین پیر مردے دلیر | چه آید بروے تو اے نره شیر

چنان بد گمانشان که او کشته شد   سر نامداران همه گشته شد
به کاوس کی تاختند آگهی   که تخت مهی شد ز رستم تهی
ز لشکر بر آمد سراسر خروش   بر آمد زمانه یکایک به جوش
بفرمود کاوس تا بوق و کوس   دمیدند و آمد سپهدار طوس
وزان پس بلشکر چنین گفت شاه   کز ایدر هیونی سوی رزمگاه
بتازید تا کار سهراب چیست   که بر شهر ایران بباید گریست
اگر کشته شد رستم جنگجوی   از ایران که یارد شدن پیش اوی
بباید چو جمشید آواره گشت   که بنهیم سر جمله در کوه و دشت
به انبوه زخمی بباید زدن   بدین رزمگه بر نشاید بدن
چو آشوب برخاست از انجمن   چنین گفت سهراب با پیلتن
که اکنون چو روز من اندر گذشت   همه کار ترکان دگرگونه گشت
همه مهربانی بدان کن که شاه   سوی جنگ توران نراند سپاه
که ایشان ز بهر من جنگجوی   سوی مرز ایران نهادند روی
نباید که بینند رنجی به راه   مکن جز به نیکی در ایشان نگاه
بسی روز را داده بودم نوید   بسی کرده بودم ز هر در امید
بگفتم اگر زنده بینم پدر   به گیتی نمانم یکی تاجور
چه دانستم ای پهلو نامور   که باشد روانم بدست پدر
درین دژ دلیری به بند من است   گرفتار خم کمند من است
بسی زو نشان تو پرسیده ام   همه بد خیال تو در دیده ام
جز آن بود یکسر سخنهای او   ازو باز ماند تهی جای او
چو گشتم ز گفتار او نا امید   نشدم لاجرم تیره روز سپید
ببین تا کدام است از ایرانیان   نباید که آید به جانش زیان
نشانی که بد داده مادر مرا   بدیدم نه بد دیده باور مرا

همه بی تن و تاب و بی توش گشت / بیفتاد از پای و بی هوش گشت
بپرسید از آن پس که آمد بهوش / بدو گفت با ناله و با خروش
بگو تا چه داری ز رستم نشان / که گم باد نامش ز گردنکشان
که رستم منم کم مماناد نام / نشیناد در ماتمم پور سام
بزد نعره و خونش آمد بجوش / همی کند موی و همی زد خروش
چو سهراب رستم بدانسان بدید / بیفتاد و هوش از سرش بر پرید
بدو گفت گر زانکه رستم توئی / بکشتی مرا خیره بر بدخوئی
ز هر گونه بودم ترا رهنمای / نجنبید یک ذره مهرت ز جای
کنون بند بگشای از جوشنم / برهنه ببین این تن روشنم
به بازوم بر مهرهٔ خود نگر / ببین تا چه دید این پسر از پدر
چو برخاست آواز کوس از درم / بیامد پر از خون دو رخ مادرم
همی جانش از رفتن من بخست / یکی مهره بر بازوی من ببست
مرا گفت کاین از پدر یادگار / بدار و ببین تا که آید بکار
کنون کارگر شد که بیکار گشت / پسر پیش چشم پدر خوار گشت
چو بگشاد خفتان و آن مهره دید / همه جامه بر خویشتن بر درید
همی گفت کای کشته بر دست من / دلیر و ستوده به هر انجمن
همی ریخت خون و همی کند موی / سرش پر ز خاک و پر از آب روی
بدو گفت سهراب کین بدتری است / به آب دو دیده نباید گریست
ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود / چنین رفت و این بودنی کار بود
چو خورشید تابان ز گنبد گذشت / تهمتن نیامد به لشکر ز دشت
ز لشکر بیامد هشیوار بیست / که تا اندر آوردگه کار چیست
دو اسپ اندر آن دشت بر پای بود / پر از گرد رستم دگر جای بود
گو پیلتن را چو بر پشت زین / ندیدند گردان در آن دشت کین

زواره بیامد هم اندر زمان / به تهموان سخن گفت از پهلوان
به باسنج چنین گفت هومان گرد / که بنمود سهراب را دستبرد
هجیر ستیزنده بد گمان / که میداشت راز سپهبد نهان
نشان پدر جست و با او نگفت / روانش به بیدانشی بود جفت
بما این بد از شومی او رسید / بباید مر او را سر از تن برید
زواره بیامد بر پیلتن / ز هومان سخن راند از انجمن
ز کار هجیر بد بد گمان / که سهراب را زو سر آمد زمان
تهمتن ز گفتار او خیره گشت / جهان پیش چشم اندرش تیره گشت
بزد هجیر آمد از دشت کین / گریبانش بگرفت و زد بر زمین
یکی خنجر آبگون بر کشید / سرش را همی خواست از تن برید
بزرگان به پوزش فراز آمدند / هجیر از سر مرگ باز استدند
چو برگشت زان جایگه پهلوان / بیامد بر خسته پور جوان
بزرگان برفتند با او بهم / چو طوس و چو گودرز و چون گستهم
همه لشکر از بهر آن ارجمند / زبان برگشادند یکسر ز پند
که درمان این کار یزدان کند / مگر کین غمان بر تو آسان کند
یکی دشنه بگرفت رستم بدست / که از تن ببرد سر خویش پست
بزرگان بدو اندر آویختند / ز مژگان همی خون دل ریختند
بدو گفت گودرز اکنون چه سود / گر از روی گیتی بر آری تو دود
تو بر خویشتن گر کنی صد گزند / چه آسانی آید بدان ارجمند
اگر مانده باشد مر او را زمان / بماند به گیتی تو با او بمان
وگر زین جهان آن جوان رفتنیست / نگه کن به گیتی که جاوید کیست
شکاریم یکسر همه پیش مرگ / سری زیر تاج و سری زیر ترگ
چو آیدش هنگام بیرون کنند / وزان پس ندانیم تا چون کنند

چنینم نوشته بد اختر به سر ❊ که من کشته گردم بدست پدر
چو بهرش آمدم رفتم اکنون چو باد ❊ به مینو نگر بینت باز شاد
ز سختی برآشفتم و فرو بست دم ❊ همه آتش دل و دیدگان همه نم
گذشت از بر رخش برشتم چو گرد ❊ پر از خون دل و لب پر از باد سرد
بیامد به پیش سپه با خروش ❊ دل از کرده خویش پر درد و جوش
چو دیدند ایرانیان روی او ❊ همه بر نهادند بر خاک رو
ستایش گرفتند بر کردگار ❊ که او زنده باز آمد از کارزار
چو زان گونه دیدند بر خاک سر ❊ دریده همه جامه و خسته بر
بپرسش گرفتند کین کار چیست ❊ ترا دل بدین گونه از بهر کیست
بگفت آن شگفتی که خود کرده بود ❊ گرامی پسر را که آزرده بود
همه برگرفتند با او خروش ❊ نماند آن زمان با سپهدار هوش
چنین گفت با سرفرازان که من ❊ نه دل دارم امروز گوئی نه تن
شما جنگ ترکان مجوئید کس ❊ که این بد که من کردم امروز بس
زواره بیامد بر پیلتن ❊ دریده برو جامه و خسته تن
چو رستم برادر بر آن گونه دید ❊ بگفت آنچه از پور گشته شنید
پشیمان شدم من ز کردار خویش ❊ بیابم مکافات ز اندازه بیش
دریدم جگرگاه پور جوان ❊ بگرید برو چرخ تا جاودان
پسر را بکشتم به پیرانه سر ❊ بریده پی و بیخ آن نامور
فرستاد نزدیک هومان پیام ❊ که شمشیر کین ماند اندر نیام
نگهدار آن لشکر اکنون توئی ❊ نگه کن بدیشان مگر نغنوی
که با تو مرا روز پیکار نیست ❊ همان بیش ازین جای گفتار نیست
برادرش را گفت پس پهلوان ❊ که برگرد و ای گرد روشن روان
تو با او برو تا لب خشک آب ❊ مکن بر کسی هیچ گونه شتاب

کجا باشد او پیشِ تختم به پاے
کجا ماند او زیرِ فرِّ ہماے

نخواہم به نیکی سوے او نگاه
اگر تاج بخش است وگر رزم خواه

به دشنام چندے مرا بد شمود
به پیشِ سپه آبرویم ببرد

چو فرزند او زنده باشد مرا
یکے خاک باشد بدست اندرا

سخنهاے سهراب نشنیدهٔ
نه مردِ بزرگی جهان دیدهٔ

کز ایرانیان سر ببرم هزار
کنم زنده کاوس کے را به دار

اگر ماند او زنده اندر جهان
بپیچد از وے کهان و مهان

کسے دشمنِ خویشتن پرورد
به گیتی درون نام بد گسترد

چو بشنید گودرز برگشت زود
بر رستم آمد بکردار دود

بدو گفت خوے بدِ شهریار
درختے است خنظل همیشه به بار

به تندی به گیتی ورا یار نیست
همان رنج کس را خریدار نیست

ترا رفت باید بنزدیکِ او
که روشن کنی جانِ تاریکِ او

بفرمود رستم که تا پیشکار
یکے جامه آرد برش پرنگار

جوان را بر آن جامهٔ زرنگار
بخواباند و آمد بر شهریار

گوِ پیلتن سر سوے راه کرد
کس آمد پیش زود آگاه کرد

که سهراب شد زین جهانِ فراخ
همے از تو تابوت خواهد نه کاخ

زاری کردنِ رستم بر سهراب و بردنِ تابوتش به زابلستان نزدِ زال و رودابه

چو بشنید رستم خراشید روے
همے زد به سینه همے کند موے

بدر جست و بر زد یکے سرد باد
بنالید و مژگان بهم بر نهاد

پیاده شد از اسپ رستم چو باد
بجاے کُله خاک بر سر نهاد

دراز است راهش اگر کوته است — پراگندگانیم اگر همره است
زمرگ ای سپهبد بے اندوه کیست — ہمے خویشتن را بباید گریست

نوشدارو خواستن رستم از کاوس برائے سہراب و نہ دادن او آں را

بہ گودرز گفت آں زماں پہلواں — کہ اے گرد با نام روشن رواں
پیامے ز من سوے کاوس بر — بگویش کہ ما را چہ آمد بہ سر
بہ دشنہ جگرگاہ پور دلیر — دریدم کہ رستم مماناد دیر
گرت ہیچ یاد است کردار من — یکے رنجہ کن دل بہ تیمار من
ازآں نوشدارو کہ در گنج تست — کجا خستگاں را کند تن درست
بنزدیک من با یکے جام مے — سزد گر فرستی ہم اکنوں ز پے
مگر کو بہ بخت تو بہتر شود — چو من پیش تخت تو کہتر شود
بیامد سپہبد بکردار باد — بہ کاوس یکسر پیامش بداد
بدو گفت کاوس کز پیلتن — کرا بیشتر آب نزدیک من
نخواہم کہ او را بد آید بروے — کہ ہستش بسے نزد من آبروے
ولیکن اگر داروے نوش من — دہم زندہ ماند یل پیلتن
کند پشت رستم بہ نیرو ترا — ہلاک آورد بے گماں مر مرا
شنیدی کہ او گفت کاوس کیست — گر او شہریار است پس طوس چیست
اگر یک زماں زو بمن بد رسد — نسازیم پاداش او جز بہ بد
ہماں نیز سہراب برگشتہ بخت — کہ سوگند خوردے بہ تاج و بہ تخت
بدیں نیزہ ات گفت پیچاں کنم — سرت بر سر دار پیچاں کنم
نگنجد اندر جہان فراخ — بداں فر و برز و بداں یال و شاخ

بر آتش نهادند برخاست غو   همی کرد زاری جهاندارِ گو
جهان چون تو دیگر نبیند سوار   به مردی و گُردی گهِ کارزار
دریغ آن همه مردی و رایِ تو   دریغ آن رخ و بُرز و بالایِ تو
دریغ این غم و حسرتِ جان گسل   ز مادر جدا وز پدر داغ دل
نکوهش فراوان کند زالِ زر   همان نیز رودابهٔ پُر هنر
چه گویند گُردان و گردنکشان   چو زیشان شود نزدِ ایشان نشان
ازین چون به ایشان رسد آگهی   که برکندم از باغ سروِ سهی
بدین کار پوزش چه پیش آورم   که دل شان بگفتارِ خویش آورم
همی ریخت خون و همی کند خاک   به تن جامهٔ خسروی کرده چاک
همه پهلوانانِ کاؤس شاه   نشستند بر خاک با او به راه
زبانِ بزرگان پُر از پند بود   تهمتن به درد از جگر بند بود
چنین است کردارِ چرخِ بلند   به دستی کلاه و به دیگر کمند
چو شادان نشیند کسی با کلاه   به خمّ کمندش رباید ز گاه
چرا مهر باید همی بر جهان   چو باید خرامید با همرهان
یکی دایره آمده چنبری   فراوان درین دایره داوری
نه بر پادشاه و نه بر بنده را   شناسد نه نادان نه داننده را
جهان سرگذشت است از هر کسی   چنین گونه گون بازی آرد بسی
چو اندیشهٔ بود گردد دراز   همی گشت باید سوی خاک باز
اگر چرخ را هست ازین آگهی   همانا که گشت است مغزش تهی
چنان دان کزین گردش آگه نیست   به چون و چرا سوی او راه نیست
بدین رفتن اکنون نباید گریست   ندانیم فرجام این کار چیست
ز سهراب چون شد خبر نزدِ شاه   بیامد به نزدیکِ او با سپاه
به رستم چنین گفت کاؤسِ کی   که از کوهِ البرز تا برگِ نی

بزرگان لشکر همه همچنان غریوان و گریان و زاری کنان
همی گفت زار اے نبرده جوان سرافراز و از تخمهٔ پهلوان
نه بیند چو تو نیز خورشید و ماه نه جوشن نه خود و نه تخت و کلاه
کرا آمد این پیش کامد مرا که فرزند کشتم به پیری سرا
نبیرهٔ جهاندار سام سوار سوے مادر از تخمهٔ نامدار
بریدن دو دستم سزاوار هست جز از خاک تیره مبادم نشست
که فرزند سهراب دادم بباد که چون او گوی نامدارے نزاد
ز سام نریمان و گرشاسپ گیو بمردی فزون بود و گردان نیو
چو من نیست در گرد گیهان یکے بمردی ندیدم پیش او کودکے
چه گویم چو آگه شود مادرش چگونه فرستم کسے را برش
چه گویم چرا کشتمش بے گناه چرا روز کردم بر او بر سیاه
کدامین پدر این چنین کار کرد سزاوارم اکنون به گفتار سرد
به گیتی که کشت است فرزند را دلیر و جوان و خردمند را
پدرش آن گرانمایه تر پهلوان چه گوید بدان دخت پاک جوان
کزو رستم به کینه بر او دست یافت به دشنه جگرگاه او بر شکافت
برین تخمهٔ سام نفرین کنند مرا نام بے مهر و بے دین کنند
که دانست این کودک ارجمند بدین سال گردد چو سرو بلند
بجنگ آیدش راے و سازد سپاه بمن بر کند روز روشن سیاه
بفرمود تا دیبهٔ خسروان کشیدند بر روے پور جوان
همے آرزو گاه و شهر آمدش یکے تنگ تابوت بهر آمدش
ازاں دشت بردند تابوت اوے سوے خیمهٔ خویش بنهاد روے
به پرده سرا آتش اندر زدند همه لشکرش خاک بر سر زدند
همان خیمه و دیبهٔ رنگ رنگ همه تخت پرمایه زین پلنگ

پس آنگه سوی زاولستان کشید / چو آگاهی از وی بدستان رسید
همه سیستان پیش باز آمدند / به رنج و به درد و گداز آمدند
چو تابوت را دید دستان سام / فرود آمد از اسپ زرین لگام
تهمتن پیاده همی رفت پیش / دریده همه جامه دل کرده ریش
گشادند گردان سراسر کمر / همه پیش تابوت بر خاک سر
همه رخ کبود و همه جامه چاک / بسر برفشانده براین سوگ خاک
گرفتند تابوتِ او سر بسر / دریغ آن چنان نامدارِ دلیر
تهمتن به زاری به پیشِ پدر / ز تابوتِ زر دوز بر کرد سر
بدو گفت بنگر که سام سوار / بدین تنگ تابوت خفتست زار
ببارید دستان ز دو دیده خون / بنالید با داورِ رهنمون
تهمتن همی گفت کای نامدار / تو رفتی و من مانده ام خوار و زار
همی گفت زال اینت کار شگفت / که سهراب گرزِ گران بر گرفت
نشانی شد اندر میان مهان / نزاید چنو مادر اندر جهان
همی گفت و مژگان پر از آب کرد / زبان پر ز گفتارِ سهراب کرد
چو آمد تهمتن به ایوانِ خویش / خروشید و تابوت بنهاد پیش
چو رودابه تابوتِ سهراب دید / ز چشمش روان جوی خوناب دید
بدان تنگ تابوت خفته جوان / به زاری بگفت ای شه پهلوان
به زاری همی مویه آغاز کرد / همی برکشید از جگر آه سرد
که ای پهلوان زادهٔ بچه شیر / نزاید چو تو زورمندِ دلیر
همی گفت زار ای گو سرفراز / زمانی ز صندوق سر بر فراز
به مادر نگویی همی رازِ خویش / که هنگام شادی چه آمدت پیش
به روزِ جوانی به زندان شدی / برین خانهٔ مستمندان شدی
نگویی چه آمدت پیش از پدر / چرا بر دریدت بدینسان جگر

همی بُرد خواهد به گردش سپهر نیابد فگندن بدین خاک مهر
یکی زود سازد یکی دیر تر سرانجام بر مرگ باشد گذر
دل و جاں بدین رفته خوشنود کن همه گوش سوی خردمند کن
اگر آسماں بر زمین بر زنی وگر آتش اندر جهاں در زنی
نیابی همه رفته را باز جاے روانش کهن داں بدیگر سراے
من از دور دیدم بر و یالِ او چناں بُرز و بالا و گوپالِ او
بگفتم به ترکاں نماند همے ز تخمِ بزرگاں بماند همے
زمانه بر انگیختش با سپاه که ایدر به دستِ تو گردد تباه
چه سازی و درمانِ این کار چیست برین رفته تا چند خواهی گریست
بدو گفت رستم که او خود گذشت نشست است اشرت هوماں درین پهن دشت
ز توراں سرانند چندے ز چین از ایشاں به دل در ندارم ایچ کین
زواره سپه را گذارد به راه به نیروی یزدان و فرمانِ شاه
بدو گفت شاه اے گوِ نامجوے ازیں رزم اندوهت آمد به روے
گر ایشاں به من چند بد کرده اند وگر دود از ایراں بر آورده اند
ولیکن چو راے تو با جنگ نیست مرا نیز با جنگ آهنگ نیست
دلِ من ز دردِ تو شد پُر ز درد نخواهم از ایشاں به کین یاد کرد
بشبگیر دلاور بیامد ز راه چنین گفت کز پیش رفت آں سپاه
وزاں جایگه شاه لشکر براند به ایراں خرامید و رستم بماند
بداں تا زواره بیاید ز راه برو آگهی آورد زاں سپاه
زواره بیامد سپیده دواں سپه راند رستم هم اندر زماں
بریده دُمِ باد پایاں هزار پُر از خاک سر مهتراں نامدار
بریده سمند سرافراز دُم دریده همه کوس رویینه خُم
سپه پیش تابوت مے راندند بزرگاں به سر خاک بفشاندند

کرا در جهان هست هوش و خرد ‎ ‎ کجا او زفریب زمانه نخورد
جو بایرانیان زین خبر یافتند ‎ ‎ بر آن آتش غم همه تافتند
وزان روی هومان به توران رسید ‎ ‎ بگفت او به افراسیاب آنچه دید
ازو مانده بد شاه توران شگفت ‎ ‎ وزان کار اندازه اندر گرفت
رغریو آمد از شهر توران زمین ‎ ‎ که سهراب شد کشته بر دشت کین

آگهی یافتن مادر سهراب از کشته شدنش

خبر زو به شاه سمنگان رسید ‎ ‎ همه جامه بر خویشتن بر درید
به مادر خبر شد که سهراب گرد ‎ ‎ ز تیغ پدر خسته گشت و بمرد
خروشید و جوشید و جامه درید ‎ ‎ به زاری بر آن کودک نارسید
بزد چنگ و بدرید پیراهنش ‎ ‎ درخشان شد آن لعل زیبا تنش
برآورد بانگ غریو و خروش ‎ ‎ زمان تا زمان زو همی رفت هوش
فرو برد ناخن دو دیده بکند ‎ ‎ برآورد بالا در آتش فگند
مرآن زلف چون تاب داده کمند ‎ ‎ به انگشت پیچید و از بن بکند
روان گشته از روی او جوی خون ‎ ‎ زمان تا زمان اندر آمد نگون
همه خاک تیره به سر بر فگند ‎ ‎ به دندان ز بازوی خود گوشت کند
به سر بر فگند آتش و بر فروخت ‎ ‎ همه موی مشکیں به آتش بسوخت
همی گفت کای جان مادر کنون ‎ ‎ کجائی سرشته به خاک و به خون
غریب و اسیر و نژند و نزار ‎ ‎ بخاک اندرون آن تن نامدار
دو چشمم به ره بود گفتم مگر ‎ ‎ ز سهراب و رستم بیابم خبر
گمانم چنان بود گفتم کنون ‎ ‎ بگشتی بگرد جهان اندرون
پدر را همی جستی و یافتی ‎ ‎ کنون با من تیز بشتافتی
چه دانستم ای پور کاید خبر ‎ ‎ که رستم به خنجر دریدت جگر

فغانش ز ایوان به کیوان رسید — همی زار بگریست هرکس شنید
به پرده درون رفت با سوگ و درد — دلش پر ز درد و رخش پر ز گرد
چو رستم چنان دید بگریست زار — ببارید از دیده خون در کنار
تو گفتی مگر رستخیز آمد است — که دل را ز شادی گریز آمد است
دگر باره تابوت سهراب شیر — بیاورد پیش مهان دلیر
از آن تخته برکند و بگشاد سر — کفن زو جدا کرد پیش پدر
تنش را بدان نامداران نمود — تو گفتی که از چرخ برخاست دود
هر آنکس که بودند پیر و جوان — زن و مرد گشته همه بی توان
مهان جهان جامه کردند چاک — به ابر اندر آمد سر گرد و خاک
همه کاخ تابوت بد سربسر — غنوده به صندوق در شیر نر
تو گفتی که سام است با یال و سفت — غمین شد ز جنگ اندر آمد بخفت
چو دیدند آن مردمان روی او — بکردند هرکس به سر های و هو
بپوشید بازش به دیبای زرد — سر تنگ تابوت را سخت کرد
همی گفت گر دخمه زرین کنم — ز مشک سیه گردش آگین کنم
چو من رفته باشم نماند بجای — وگرنه مرا خود جز این نیست رای
چه سازم من اکنون سزاوار او — که ماند ازو در جهان رنگ و بو
یکی دخمه کردش ز سم ستور — جهانی ز زاری همی گشت کور
تراشید تابوتش از عود خام — بر او بر زده بند زرین ستام
به گیتی همه بر شد این داستان — که چون کشت فرزند را پهلوان
جهان سربسر پر ز تیمار گشت — سر آنکس که بشنید غمخوار گشت
به رستم برین روز چندی گذشت — بگردید دلش شادمانی نگشت
به آخر شکیبائی آورد پیش — که جز آن نمی دید هنجار خویش
جهان را بسی هست زینسان بیاد — بسی داغ بر جان هرکس نهاد

زِ خوں او ہمے کرد لعل آب را — بہ پیش آورید اسپ سُہراب را
سرِ اسپ او را بہ بر در گرفت — بماندہ جہانے درو در شگفت
گہے بوسہ زد بر سرش گہ بروے — زِ خوں زیرِ نعلش ہمے راند جوے
ز خونِ مژہ خاک را کردہ لعل — ہمے روے مالید بر سُم و نعل
بیاورد آں جامۂ شاہ وار — گرفتش چو فرزند اندر کنار
بیاورد خفتان و درع و کماں — ہماں نیزہ و تیغ و گرزِ گراں
بہ سر بر ہمے زد گراں گرز را — ہمے یاد کرد آں بر و برز را
بیاورد آں جوشن و خود او — ہمے گفت کاے شیر پرخاش جو
بیاورد زین و لگام و سپر — لگام و سپر را ہمے زد بہ سر
کمندش بیاورد ہفتاد باز — بہ پیشِ خود اندر فگندش دراز
ہمے تیغ سہراب را بر کشید — فش و دُمِ اسپش زِ نیمہ بُرید
بہ درویش داد ایں ہمہ خواستہ — زر و سیم و اسپانِ آراستہ
درِ کاخ بر بست و تختش بکند — ز بالا بر آورد و پستش فگند
فرو ہشت جائے کہ بُد جاے بزم — ازاں بزم کہ رفتہ بودش بہ رزم
درِ خانہا را سیہ کردہ پاک — ز کاخ و رواقش بر آورد خاک
بپوشید پس جامۂ نیلگوں — ہماں نیلگوں غرق گشتہ بخوں
بہ روز و بہ شب مویہ کرد و گریست — پس از مرگِ سہراب سالے بزیست
سرانجام ہم در غمِ او بمُرد — روانش بشُد سوے سہراب گُرد
چنیں گفت بہرامِ شیریں سخن — کہ با مُردگاں آشنائی مکن
نہ ایدر ہمے ماند خواہی دراز — بسیچیدہ باش و درنگے مساز
چنین است رسمِ سراے کہن — سرش ہیچ پیدا نہ بینی ز بُن
بتو داد یک روز نوبت پدر — سزد گر ترا نوبت آید بہ سر
چنین است و رازش نیامد پدید — نیابی بہ خیرہ چہ جوئی کلید

دریغش نیامد ازآن روی تو | ازان برز و بالا و بازوی تو
وزان گردگاهش نیامد دریغ | که بدرید پشتم به برنده تیغ
بپرورده بودم تنش را به ناز | به رخشنده روز و شبان دراز
کنون آن بخون اندرون غرقه گشت | کفن بر تن پاک او خرقه گشت
کنون من کرا گیرم اندر کنار | که خواهد بدن مر مرا غمگسار
کرا گویم این درد و تیمار خویش | کرا خوانم اکنون بجای تو پیش
دریغا تن و جان و چشم و چراغ | بخاک اندرون ماند از کاخ و باغ
پدر جستی ای گرد لشکر پناه | بجای پدر گورت آمد به راه
از امید نومید گشتی تو زار | بخفتی بخاک اندرون زار و خوار
ازان پیش کو دشنه را برکشید | جگرگاه سیمین تو بر درید
چرا آن نشانی که مادرت داد | ندادی بر او بر نکردیش یاد
نشان داده بد از پدر مادرت | ز بهر چه نامد همے باورت
کنون مادرت ماند بے تو اسیر | پر از درد و تیمار و رنج و زحیر
چرا نامدم با تو اندر سفر | که گشتی به گردان گیتی سمر
مرا رستم از دور بشناختے | ترا با من اے پور بنواختے
بینداختے تیغ آن سرفراز | نکردے جگرگاهت اے پور باز
همے گفت و مے خست و مے کند موے | همے زد کف دست بر خوب روے
همے گفت مادرت بیچاره گشت | به خنجر جگرگاه تو پاره گشت
ز هر سو بر او انجمن گشت خلق | که زان گریه در خون همیگشت غرق
زبس کو همے شیون و ناله کرد | همه خلق را چشم پر ژاله کرد
برین گونه بیهش بیفتاد پست | همه خلق را دل بر او بر بخست
بیفتاد به خاک چون مرده گشت | تو گفتی همے خونش افسرده گشت
به هوش آمد و باز نالش گرفت | بران پور کشته سگالش گرفت

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۷	حرف مکسور کے نیچے دو جگہ کے سوا سب جگہ زیر لکھا گیا۔ اول یائے مجہول کے ماقبل۔ دوسرے یائے معروف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے ۔	شہر [illegible] شاہی ۔
۸	حرف مضموم کے بعد اگر واؤ مجہول نہیں ہے۔ تو اس پر پیش لکھا گیا ۔	[illegible]
۹	واؤ معروف کے ماقبل پیش لکھا گیا ۔	زُور
۱۰	واؤ مجہول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا ۔	زور
۱۱	ایضاً ۔ واؤ آخر حرف کے سوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے ۔ اس پر جزم لکھا گیا ۔	صبر
۱	استفہام کی علامت	؟
۲	ندا ۔ تعجب ۔ حسرت ۔ تمنا ۔ قسم ۔ خوشی کی علامت	!
۳	تھوڑے وقفہ کی علامت	—
۴	پورے وقفہ کی علامت	+

ہدایت ۔ جہاں [illegible] ہے ۔ وہاں پڑھنے میں زیادہ [illegible] باقی جگہ کم ۔

در بسته را کس نداند گشاد	بدان رنج عمر تو گردد بباد
دل اندر سرائے سپنجی مبند	سپنجی نباشد بسے سودمند
بدین داستان من سخن ساختم	دگر بر سیاوش بپرداختم

تذکرۂ فردوسی مصنفِ شاہنامہ

حکیم ابو القاسم فردوسی و ہو حسن بن اسحاق بن شرف شاہ طوسی قریب ۹۵۰ء در طوس واقع خراسان تولد شد۔ پدرش نزدِ حاکم طوس بخدمتِ باغبانی مامور بود۔ حالش مفصل در کتاب اردو کورس جماعتِ سوم مڈل سکول زینتِ ترقیم یافت۔ مختصرش این است کہ کتاب شاہنامہ ترجمۂ باستان نامہ است کہ بحکم یزدجردِ ساسانی از عہدِ کیومرث تا جلوسِ خسرو فراہم شدہ بود۔ و وزنِ شاہنامہ ہماں وزنِ سکندر نامہ است۔ گویند کہ این کتاب مثنوی بر شصت ہزار شعر است کہ بہ عرصۂ سی سال بمنصۂ شہود جلوہ نمود۔ و عمرِ فردوسی قریب ہشتاد سال بود۔

PRINTED AND PUBLISHED FOR
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,
AT THE MUFID-I-'AM PRESS, LAHORE,
BY R. B. MOHAN LAL.

1915.

5th Edition. 4,000 Copies. Price 0-4-1.